श्रीमहागणाधिपतयेनमः अज्ञाननाशने दक्षं दीपितं भक्तरक्षणे वरमल्लाख्यं मृत्संदर्शितणाख्र्नमाश्रये ॥१॥ अंघमध्येति
भ्रं विधात्वायकृतमंगलं शिष्यशिक्षार्थं निबध्नाति अोंनित्यादिना अों नियमभावः अोंनंहायनांतयवादिभ्योणिति सूत्रे अोंन्नियमस्य
यलोपश्चेतिवार्तिकाद्यलोपे एणत्स्ययेचयस्यतिचेतीकारलोपः अर्हंतोभावं आर्हंती गुणवचनब्राह्मणादिभ्यश्चेति सूत्रे अर्हंतो
नुम्चेत्यस्कत्रेनुमृत्पन्नः पित्वात् ङीपिहलस्तद्धितस्येतियलोपः ताभ्यांविंनेः अोंचार्हंतीचणैतेनविन्नइतिचलप् अोंनियत्वयो
पत्ताभ्यांपसिद्धेरित्यर्थः किंच गुणैर्गुणवद्भिः प्रशस्तगुणयुक्तैर्विद्वितयावत् तथादाहतप्रशंसक्तोविति सूत्रे अन्येभ्योपिदृश्यत
इत्युक्तागुणगाह्मणादित्यभावात्तद्यदुराहतत्वात् अर्हंदिवमिति अहमर्हे नृमपूर्वहमित्यर्थः अचतुरेत्यादिनानिपात
नात्साधुः तो पूयमानइतिस्तोतेर्य्यङ्ताकर्मणियानचसार्वधातुकेयगिति यात्तोयकुआनेमुगितिमुक् अपिशब्देनविरोधं
द्योतयतिवस्तुतस्तुनविरोधः स्तुतिप्रयोजकीभक्तानामनंतकल्याणगुणानां स्तुतिमलिखि कुर्मेपि विषयतालिप्यावहात् किंवा
तद्भावस्यपारमार्थिकत्वादेतच्चोक्तं मीमांसायां स्यष्टमेवार्थिविभुव्यापकः परमेश्वरः अतिशयेन विजयते विजयतेतरां सर्वोत्क
र्षेण वर्तत इति फलितोर्थः विपराभ्यां जेरिति तङ् लटं तात् द्विवचनविभक्त्यात्यादिनातरप् किमेत्तिङव्ययघादामित्याम्
न्विहलरघुर्लभएव विजयतेइत्यस्य अपातिपदिकत्वात् तिङंतत्वाच्चनचसहसुपेत्यत्र सहेतियोगविभागात्तिङंतेनेति
चार्थ्यसमासेप्रातिपदिकत्वं स्यादेवेतिवाच्यं सतनुष्ठेद् यौवेतिलक्षणपक्षहृयंथेनाविरोधापत्तेः किंच प्रातिपदिकत्वाभ्यु
पगमेसोकृतः स्यात् लिंगसर्वनामतान्युपगमेनतद्सकत्वात् सोनपिहस्वोनपुंसकइतिहस्वोदुर्वारः स्यात् समु
दायांतर्गतस्यजयतेइत्यलिङंतत्वेपिसाकांक्षत्वेनअसामर्थ्याच्चतोपिभवितुंनार्हतीतिसमर्थःपदविधिरितिपरिभाषित
त्वात् आमंत्रेनविशब्दोपयुज्यतइतिकल्पनायांतु अंतरंगत्वात् परसंज्ञैवप्रवृत्तो विजयतितरां भिस्यादितिचेद्रावृः स
मुदायांतर्गताजयतइत्यस्यासेवयवरशब्दसंबंधापेक्षवेनसहसाकांक्षत्वेनासामर्थ्ययोक्तं तिडंतस्यप्रधानत्वेनसापेक्षत्वे
पिद्योत्यभाकुपसर्गसद्योतकत्वेनपृथक्त्वेकमर्थएवनास्तीतिसाकांक्षतायाअकुमपाकृतत्वाच्चेतिसदृत्तकत्यच सर्वकंवर्ति

लं॰ वो॰
२

रेणकर्त्रेवीत्यनुकर्षणेन च लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्त्तरि कर्मणि अकर्मकेभ्यो भावे कर्त्तरि च इत्यर्थे पर्यवसिते कर्मणि तत्र ज्ञापकता
ज्ञवित्वतीति किमनेन कर्मणीत्यनेनेति चेन्मैवम् उत्तरसूत्रे तयोरित्यनेन कर्मणो विपरामर्शार्थं तस्यावश्यकतया ज्ञापकानु
सरणे गौरवापत्तेः पर्य्याप्तत्वात् तस्माद् यथान्यासमेव रमणीयम् अत्रैव नैयायिकाः लकाराणां कृतावेव शक्तिः लाघवान्न तु कर्त्त
रि कृतिमत्तः कर्तृत्वेन तत्र शक्तौ गौरवात् देवदत्त इत्यादि प्रथमान्तपदेन तदाश्रयाभावाद् देवदत्तः पचतीत्यत्र हि देवदत्तो विशे
ष्यः यत्नो विशेषणम् आश्रयत्वं तु संसर्गस्तथा च पाकानुकूलकृत्याश्रयो देवदत्त इत्यादिशाब्दबोधोपि सम्पद्यत इ
ति तन्न इति पचतीत्यत्र पाककर्त्तृक इत्याकांक्षानुरोधेन लकाराणां कर्त्तरि शक्तिरित्यभ्युपगन्तुमुचितत्वात् पाकानुकूला
कृतिरिति शाब्दबोधाभ्युपगमे तु कस्मिन्निति आकांक्षा स्यात् कस्येति वा न चैककर्तृका पचतिक्रियेति शाब्दबोधाभ्युपगमे
पि कस्याकांक्षा नोपपद्यत एवेति शंक्यं कर्तृसामान्यबोधेपि तत्क इति कर्तृविशेषाकांक्षायां बाधकाभावात् नापि देवदत्त
कर्तृका पचतिक्रियेति तु तत्र कस्मिन्नास्तिकस्य चेत्याकांक्षानुदये रेवेति एवं कृत्यनुकूलव्यापारस्यैव पचिक्रियात्वात् तत्
दाश्रयस्य देवदत्तस्य कर्तृत्वात् क्रियाश्रयत्वे निश्चिते कस्मिन्निति आकांक्षाया अप्रवृत्तेः किंच पचन्तं देवदत्तं पश्य पच
ते देवदत्ताय देहि पचमानस्य देवदत्तस्य द्रव्यमित्यादौ शानच्शत्रादीनामपि तिबादिवत्कृत्यादेशत्वाविशेषेण तेभ्योपि कृ
तिमात्रबोधापत्तेः न चेष्टापत्तिराश्रयत्वं संसर्ग इत्युक्तत्वेन पाकानुकूलकृत्याश्रयं देवदत्तं पश्येत्यादिशाब्दबोधाद् दोषा
भावादिति वाच्यं नामार्थयोर्भेदान्वयस्य स्वपरसिद्धान्तविरुद्धत्वात् तन्नैवं नामार्थयोरभेदसंसर्गव्युत्पत्त्यनुरोधेन श
तृशानजादीनां कर्त्तरि शक्तिस्तिबादीनां कृतावेवेति वैषम्यं स्यादिति क्रियते शामा ऐक्यगौरवस्यादोषत्वादिति वाच्यम्
स्थान्येव वाचको लाघवात् न त्वादेशो गौरवादिति स्वसिद्धान्तस्य परित्यागापत्तेः रामः ज्ञानेकृत इत्यादौ विसर्गे सो
मिसोरुत्वे कृते स्थानिवत्त्वेनैव पाकसिद्धेन तु तन्नद्वये एतस्मादिभक्तीय व्यवहारस्यासंगत्यापत्तेः एवं च ति
बादीनां शानजादीनां च स्मारकतया लस्थानीयत्वं बोधकत्वं तु लकारस्यैवेति स्थिते च शक्त्याश्रयं त्वं कर्त्तरि शक्तिरित्यभ्युपगमे

राम॰
२

प्रमाणमाह एवार्द्धं इति हलन्ते पुगन्तोन्दके त्यादि किन्त्वादित्युत्त्वादन्ते प्रासंगिकमिति भावः तुर्यस्तुर्यः चतुर छयतावा
य चरलोपश्चेत्यत्र क्त्वात् अथेति इहापि कस्तुणञ्चिमाम अर्थान्तुण इत्यादित्युत्त्वादन्तं प्रासंगिकं बोध्यम् माधान्येन
तृतीयाध्याय स्थाएवेहोच्यंत इति भावः अनुबंधभेदेन भेदमाश्रित्याह दशलकारा इति प्रदर्श्यत इति पद्यापि पंच मत्तका
रेन्द्रणा अपुनानच्युत्वाद्यन्तत्वापि लकारस्य न संज्ञा भद्रदृश्यं तेलः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः लस्येत्यादि सूत्र विषयतो
बुसादृश्यितुमिति भावः पंचम इति लेडित्यर्थः लट् लिट् लुट् इति सोत्क्रमपाठ एवेव लेटः पंचमत्वं न तु सूत्रोक्तक्रमेणेति बो
ध्यं वर्त्तमाने लट् वर्त्तमान इत्येतत् प्रकृत्यर्थविशेषणमित्याह वर्त्तमानक्रियावृत्तेर्धातोरिति धातोरिति तृतीयाध्यायांत गा
पर्यधिक्रियत इति भावः लडस्यादिति न त्वा च्यंत्वनुपदमेव स्फुटीभविष्यति वर्त्तमानकालस्तु न वाच्यः किंतु द्योत्य एव
लङादिष्वपि भूतादिकालो यथा यथा द्योत्य एवेत्यवगंतव्यं वस्तुतस्तु वाच्यत्वाभ्युपगमेपि सुगममिति विध्यादिस्त्वेव
लाम: अथवा तिबादि प्रकारस्त्वारणार्थः इति तेनोक्तं लिडादिष्वेव लस्य संपादनाय तस्यावश्यवक्तव्यत्वात् लः कर्म
णि च चकारात्कर्त्तरि कृदित्युक्तः कर्त्तरीत्यनुकृष्यते सकर्मकविषयं चेदं अकर्मकेभ्युक्तमेणोसंभवनाधितत्वात् भावे
चेत्युक्तस्वात्तेन तत्र विशेषविधानाज्ञलदेलसाह सकर्मकेभ्य इति भावे चेति चकारेण कर्त्तरीत्यनुकृष्यते न तु कर्मेत्यसं
भवादित्याह मा वे कर्त्तरि चेति ननु भावकर्मणोरित्यात्मनेपदविधानाच्चेत्यकर्त्तरीति परस्मैपदविधानाच्च ज्ञापकादुद्व
काराणां भावकर्मकर्त्तारोर्थाः अनुमानं पाकं ते किमनेन सूत्रेणेति चेन्मैवं अकस्मात्सिन्सत्तेसकर्मकेभ्योपि यत्रा देवदत्तावे
लकारायत्तोघं दं क्रियते देवदत्तेनेत्यादि प्रयोगो प्रसज्येत तस्मात्स्थित्येन तथ्येन तन्नत्ते स्यावश्यकत्वात् न चैवमकर्मके
भ्यो भावे इत्येवसत्यंतं भावे कर्मकेभ्य एवेति नियमार्थमिति वाच्यं अकर्मकेभ्यो भाव एवेति विपरीतनियमापत्त्या कृत्तरि
लेभ्यो लकारानापत्तेस्तस्माद्भावे चेति चकारः आवश्यकः न चैवं भावे चाकर्मकेभ्य इत्येवास्तु इति वाच्यं भावे कर्त्तरि चा
कर्मकेभ्य एवेति नियमापत्तौ सकर्मकेभ्यो भावश्च कर्त्तरि पि लकारानापत्तेः न चैवमपि लश्च भावे चाकर्मकेभ्य इत्येवास्तु चका

पूर्वोक्तकर्तृत्वादेर्मुलत्वमनन्वयः कर्मवत्कर्मणेतिसूत्रे करोतिरुत्पादनार्थः उत्पत्तिश्च कर्मस्था यत्नार्थत्वे तु कारिष्यन्तेघ
ट इत्यादि न सिद्ध्येदिति वक्ष्यमाणदूषणं च दुष्परिहरं स्यात् आश्रयमात्रस्य सत्त्वेऽर्थत्वे तु रथो गच्छतीत्यत्र रथस्यापि समानस्य यत्ना
भावेऽपि गमनानुकूलचक्रभ्रमणादिव्यापाराश्रयत्वात् तत्का चिदनुपपत्तिः एवं स्थिते लते तो मन्ते इत्यस्य शत्रु संभवएवनाक्ति
क्तेरपि व्यापारविशेषतया प्रायेण भानुत एव लाभात् जानातीत्यादावाश्रयत्वं प्रत्ययस्यार्थ इति स्वीकारे यत्नार्थत्वस्य
त्वयापि त्यक्तव्यत्वात् न हि यत्नमंतरेण ज्ञानं नो देतीति कश्चिदप्युपेति तस्मात् लतो तिङां च वैलक्षण्यं दुर्लभमिति कर्त्र
र्थकत्वमभ्युपेयं एतेन कर्त्राधिकरणेन आख्यानवाच्यत्वं कर्तुर्निरस्यं जन्यमभ्याधिकरणे यङ्न्ताधिदितस्यजं जन्यमान
इति शानचः कर्तृवाचकत्वं स्वीकुर्वतो मीमांसकान् आपि प्रत्युक्ताः प्रत्युते लक्ष्णशानज्ञोके नोरिह दिति व्याकरणं राद्धि
अधिकमस्तीति तल्लक्षणवाक्यपोषोष्यमर्थांकांक्षायामनिर्दिष्टार्थेषु एवुलादिषु वा तिष्ठतेरुषाकांक्षीन्विधानं स्या
म इति न्यायान्मलुपगन्त्रादिषु स्थानिभूतलकारार्थं नैवतेषां निराकांक्षत्वात् अन्यथा भावे कर्मणि च शानचोऽपि लभ्यापत्तेः
लत्व श्व शप्यमाने आस्यमाने वा यं गत इत्यादि प्रयोगाभावेन स्यात् कर्मणि तु क्रियमाण इत्यादि प्रयोगो न स्यात् यत्तु भट्ट
पादाम्राङः कर्त्तरि यदेकत्वं तत्र तिप्कर्त्तरि यद्द्वित्वं तत्र तस् इत्यादिक्रमेण लः कर्मणीत्यस्य ह्रोकयोरित्यादेश्चैकवाक्य
तया व्याख्यानात् न कर्तृवाच्यता सूत्रद्वयालोतिल स्त्रियम् तान्यैकवचन द्विवचनेति विहित द्विवचनादि संज्ञादितिवा
यादेशाविष्टात्त लश्च द्विवचनादिसंज्ञक तिबादि विधिना द्वोक्योरित्यस्यैकवाक्यतास्तु न च तिबादि विधौ कर्त्तरीत्य
स्ति यद्द्वित्वकत्वादिविशेषणतया कथंचिन्नीयेसन्नु लः कर्मणीति सूत्रे कर्त्तरि ह दित्यतो ऽनुवृत्तं कर्त्तृग्रहणं तिबादि
विधाव स्त्वेवल विधिलिबादि विधीरव्येकवाक्यता स्वीकारादिति चेन्सत्यं वाक्यैकवाक्यतादृशानुपदेशवाक्यताल:
कर्मणीति विहितलकारानुवादेन तिबाद्यादेशविधेः प्रवृत्तत्वात् तथा च लविधौ श्रूयमाणं कर्तृग्रहणं कथं संख्यातावि
शेषेण हि न हि यत्र कर्तृग्रहणं तत्र संख्यायाप्यक्रमस्ति लकारस्य द्विवचनादि संज्ञाविनिर्मुक्तत्वात् ततश्च कर्त्तरि यदे
कत्वमिति व्याख्या कथमपि न संभवत्येव स्यादेतत् लः कर्मणीति सूत्रे लइकारानुबंधकयोर्लङ्लटोः सामान्यग्रहणं न

तिङन्ते कथं णत्वं बोधयेन् अन्याय्यत्वाने कार्यत्वमिति न्यायात् यदि तु वैयाकरणा इति साध्यत्वस्य सर्वत्रादेशा एव वाचका
इत्यभ्युपगम्यते तर्हि घटं द्वितीयेन देवविशेषो वेत्ता देवदत्तादिषु सर्वत्र चेयपदादेशा इति न्याये न पदस्फोटो वाक्यस्फोट एव सिद्धेदिति भ
वतां तन्मतदूषणं किं च कर्त्रादिषु इति मत्कर्तृत्वलक्षणं तत्र वेवलः कर्मणोति स्वेच्छकारेणानुक्तपल इति कथं लादेर्भालका
रत्वं चापलं तत्त्वं न चनामार्थो वा सम्भेदान्वयसंसर्गाभ्युपगमेन च लादेः कर्तृवाच्यत्वे बीजमिति वाच्यं यत्र तिङ्पंपद
नियतत्वं देवदत्त इत्यादावनुयोगेन तिङ्न्तमपि कर्तृवाच्यतेति चिन्त्यात् ननु समुद्रमस्य नामतत्वापि तिङ्प्रत्ययो न नामेति चेत्तावन
इत्याद्याय इत्येतन्नामार्थेति तु त्वम् अकारान्तनामेति चेत् तत्पुनाख्यानमपि नामेति तु त्वम् अन्यत्र मत्रास्त्रपाककर्त्रा देव
दत्त इत्यादिभेदान्वयो भवद्भिरभ्युपगन्तव्य इति तिङन्तमपि कर्तृवाच्यता सा कर्त्रैव किं च कर्तुर्वाच्यत्वानभ्युपगमे घटादि
समानाधिकरणे प्रथमः न्यायप्राप्तमति सामानाधिकरण्यमपि कर्तृवाच्यत्वाभावे ऽभेदिति कर्तरि प्रथमेत्यादिकं च भवन्मते
कथं संगच्छतां मत्वा नाभिहित इत्यस्यानभिहितसंख्याक इत्यर्थवर्णनेन देवदत्तः पचति ओदनं पच्यते देवदत्तेनेत्यादौ
प्रथमाद्वितीयादिव्यवस्थापनमुक्तम् तन्न कृत्तद्धितसमासैश्च संख्याभिधानस्याभावेऽपि कृत्वात् तत्र अपक्वपक्ष्यत्र तुल्यत्वा
त्वः प्राप्तिको ऽयः मा भोस्को ऽयमित्यादिषु कर्मणि द्वितीयेत्यस्यापत्तेः प्रथमानुपपत्तेः न च तिङ्नार्थाभिधानेन संख्या
भिधानमिहाप्यस्तीति वाच्यं स्थितमित्याद्युदाहरणे तदभावात् पादिको पि देवदत्तो मतं तेषामपि न इत्यादिकं न लाभि दं
ननु स्वरूपमित्यत्रैव कोपायपदाभ्याहारस्यानावश्यकत्वात् व्याख्यानेन शब्दस्य इंकरोतीति ठक्प्रत्ययेन वाक्यसंख्याया
अनुक्तत्वादेवदत्तेनेकर्मणि तृतीयोपपत्तिप्रसंगाच्च तस्मात् नभिहिते कर्तरीत्यादिव्याख्यानमेवाभ्युपेयम् अपि च
धात्वर्थव्यापाराश्रयः कर्ता तत्राश्रयमात्रं लकारार्थो वा अर्थः ननु व्यापारोऽपि लस्याभावात्तु नैवलक्ष्यत्वात् अत एव कु
र्तीको रक इत्यादौ भक्तिप्रत्ययार्थो वो नान्वयः व्यापाराश्रयस्य प्रत्ययार्थत्वे तुल्यस्य सम्बन्धस्यार्थे व्यापारेणान्वयः किं
च स्यानुवस्तुवदिकत्त्रालेः हानिरर्थः कर्मव्यवस्थापि कर्तावेव पादिकर्तृत्वे कर्तरि कृदित्यत्र हि कर्तरीति भाव प्रधानो
निर्देशः कर्तृत्वं कृतिमत्वं तच्च कृतिरेव यत्तु देवदत्तादिपदसमभिव्याहारस्तत्र तत्तादौ कृतिमतिलक्षणेत्यादिमते

त.बो.
४

हणेनाविवक्षितकर्मणो न ग्रहणं तेनोक्तं तेनाकर्मकेभ्यः कर्त्तरि प्राप्ते कर्मणि न भवतीति दिद्वदर्शनेन पाच्यत इति सिद्धम् गत्यर्थाकर्मकेति
सूत्रेपि न ग्रहणं तेन न हि सूत्रे कर्त्तर्यपि क्तो विधीयत इति दिवान् पक्तवान् इत्याद्यर्थं दल। पक इत्याद्यपन्नः इह सूत्रे त्वावि
वक्षितकर्मणा मकर्मकत्वेन ग्रहणेन कोपि दोष इत्यालं तावत् लस्य वर्णग्रहणे प्रत्ययग्रहणं प विभाषाया वर्णग्रहणपरिभाषा
च न प्रवर्त्तते इति लुनाति चूडाल इत्यादौ लेनाद्यादेशः। ततो न भवतीति चेल्लस्य ग्राकुः लः कर्मणीति सूत्रे निर्दिष्टानां कर्त्राद्य
र्थानामनुवृत्तेः कर्त्रर्थे विहितस्य लकारस्य ग्रहणमिति अतोपि तिवाद्यादेशानुवादेन कर्त्राद्यर्थविधिरिति कल्पना। निरस्ता
लस्यानिक तिवादीनां कर्त्राद्यर्थविधानं वत्त्रार्थे विहितस्य लस्य तिबादि विधानमित्यन्योन्याश्रयापत्तेः पदाद्यानो रित्याधि
कारात् याने विहितस्येवल स्येह ग्रहणमिति नोक्तातिप्रसंगः लस्येत्संज्ञा तु न भवति फलाभावात् न च लित्स्वरः फलम् णलो
लित्वेनैव स्वरसिद्धापनात् नाप्यश्रवणमेव फलं तदुच्चारणस्यानर्थक्यापत्तेरादेशविधिनैवाश्रवणलाभाच्च लस्येत्त्वादिषया
नित्त्वाभ्युपगमे तुल्यः परस्मैपदमित्यादिस्वरसत्तः संगच्छत इति दिक् तिप्तस् झि समाहारे द्वंद्वः इटः टकारस्त्वागम लिंगं।
न भवति सप्तदशाभिराद्येष्टेः समभिव्याहारात् किं तु इटो दिति विधिसामर्थ्य णादिश्यमानेएथेवहिएथेमहीत्यत्रापि स्यात्
वर्णग्रहणे प्रत्ययग्रहणार्थं च ग्रहणपरिभाषयेप्सूत्रे तु के चिन्तु इटो इत्यत्र लिङ् इत्यनुवर्त्तनात् लिङादेशस्यैव वर्णस्ये
ति सामानाधिकरण्ये न व्याख्यानेनेएथेवहिएथेमहीत्यादावतिप्रसंगो नास्त्येवं न दितत्वेकारमात्रमादेशो भवतीति तेन
लोदित्यत्र स्कारस्य प्रतिपत्त्यर्थं एचे स्यात्। तस्विइत्यं इकारस्य विशेषणत्वे विशेषणेन तदंतग्रहणात् द्विवर्णात्तस्य लिंगे
स्यादित्यर्थे प्रसक्तापुक्ता तिप्रसंगस्य तदवस्थत्वात् वहिमहीत्यापि स्याविवत्वेन लिड्त्वात् महिङो ङकारस्तिङ्स्तिङि
ति प्रत्याहारार्थः स च समुदायानुबंधो न त्वावयवानुबंधो व्याख्यानात्तेनेपेः कर्मणि व्याशीर्लिङि ईषीमहीत्यत्र गुण
निषेधो न तत्या शृष्वते प्रवत्तेपि कर्मणि लिटि च न्यापिरे पप्रछिमहे इत्यत्र ग्रहि ज्या तिसंप्रसारणं न तङानो लसेत्य
स्यानुवृत्ते र्लादेश एवानो गृह्यते इत्याशयेनाह शानच्कानचोश्चेति तेनपास्मैपदिभ्योपि लाच्छील्यवयोवचनेति चान्

राम.
४

भवति किं तु स्वरूपानुबंधकत्ववान्तामाणां सामान्यग्रहणमिति निर्विवादं सम्यगिति जसंतं माभूत् किं तु डं नमस्तुलः परस्मैपद
मितिवत् आदेशापेक्षा चेयं षष्ठीलस्य यस्यादेशः सकर्मणि चेत्यादिना चाविहितस्य लस्यानुवादेन संभवतीति वाच्यं वर्त्त
मानेल डित्यादिभिरेव लविधानाल्लया चलस्य स्थाने यस्यादेशः सः सकर्मकात्कर्मणि कर्त्तरि च स्यादकर्मकाज्जे कर्त्तरि
चेत्यर्थः सुलभ इति भट्टपादोक्तयोजनिका निर्बाधैव चेदाहुः लस्यस्य स्थानत्वे आदेशानामेवार्थ उक्तः स्यात् सोपि तिवा
दीनामेव न तु शानजादीनां तेषां द्विवचनादिसंज्ञाविरहात् एकयोरित्यादिनाऽन्वयैकवाक्यतया भवद्भिरुक्तत्वात् न च भवदु
क्तरीत्या कर्त्तरि कृदित्यनेन निर्वाहः भावे च कर्मणि च शानचो देर्लभ्यापत्तेरुक्तत्वात् न च शानज्विधिना सदात्मनेपदव्यवस्था
पकानामेकवाक्यतया भावकर्मणोरित्यनेनैव सिद्धिः सकर्मकादपि भावे शानजापत्तेः किं च जसंतत्वे श्रुतेनैव संबंधः ष
ष्ठ्यांतत्वे त्वादेशाद्यध्याहारगौरवमित्यादि अन्ये तु अर्थाभावे चाकर्मकेभ्य इत्यकर्मकग्रहणेनाविवक्षितकर्मणोपि स्थ
यंते अतएव लोकेणाविति सूत्रे नेह पच्यते नेह भुज्यते इति भावे लकार इति हरदत्तः अर्थतो विद्यमानकर्मकाणामेव ग्र
हणं नेह पच्यत इत्यादौ तु कर्मण्येव लकारः गम्यमानत्वाच्च कर्म न प्रयुज्यते इति मतांतरमेतद्गतिबुद्धीत्यादिसूत्रे हर
दत्तग्रंथे स्पष्टम् परं तु केचिदुक्तम् अविवक्षितकर्मणां भावे लकार इति प्रसादस्तेनाभ्याद्विरोधाद्युक्तमिति वि
त्यं पञ्चम्यंतस्यापि भाष्ये षष्ठ्याद्यर्थत्वात् तदप्यविवक्षितकर्मणो सकर्मकाः इति पक्ष एव प्रबलस्तथाहि सम
मकर्मकेषु तुमुन् इति सूत्रे इच्छतीति क्रियते इति भावे लड् कोहरदत्तेन तेऽध्ययने वृत्तमिति सूत्रे कैयटहरदत्तादिभिर
पि नपुंसके भावे क्तोऽकर्मकेभ्य एव तत्र पौरुषं कात्यायनेनापि कर्मसामान्यस्य ग्रहणमकर्मभावेष्वकर्मकेभ्य इत्यनुवर्त्तनात्स्य
व्याख्या घटं कृतमिति प्रयुज्येतेति सिद्धांतितम् एवं स्थिते यद्यविवक्षितकर्मणोपीह ग्रहणे अकर्मकग्रहणेनानर्थक्यं स्यात्त
द्धि पीता गावो भुक्ता ब्राह्मणा इत्यादौ भावे क्तो दर्शितस्तदिति स्यात् कर्मणि क्त इति सूत्रे हरदत्तेन वस्तुमाणं तस्यौत्य
र्थमविवक्षितेकर्मैवोदाहरणं चकथं संगच्छतां कथं च गतोऽसि मीनम् इत्यादिप्रयोगाः संगच्छते गतिबुद्धीति सूत्रे अकर्मकत्व

त॰बो॰
३॰५

धातोर्लस्येत्यर्थः लकारस्थानीया इत्येषः पूर्ववद्बोध्यः तिङस्त्रीणि त्रीणि तिङः षट् त्रिकाः संज्ञास्तु तिस्र इति यथासंख्यं नस्या
त्सोतोस्यतस्माह उभयोरिति परस्मैपदमात्मनेपदमिति चानुवर्त्तते तेन पदद्वये प्रत्येकं त्रयस्त्रिका इति यथासंख्यं संज्ञाः
प्रवर्त्तन्त इति भावः ननु प्रथमस्य प्रथमत्वं प्रथमो मध्यमस्य मध्यमत्वं मध्यमा इति तिबेकैकशो याः तां प्रथमादीनां पृथ
मोत्तमध्यमौ च उत्तमौ च प्रथममध्यमोत्तमा इति द्वे अभ्युपगते त्रिकद्वयस्य यथासंख्यं प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञाः स्युः न त्वे
कैकस्येति णलुत्तमो वेति सर्वं विरुद्ध्येत णल उत्तमसंज्ञकत्वाभावात् तत्र प्रथममध्यमोत्तमाः स्युरित्येकशेषनिर्देशात् प्रथ
ममध्यमोत्तमाः प्रथममध्यमोत्तमा इत्येकशेषस्याश्रयणात् तथाहि संज्ञान्तरं पिबाद्धेति परस्मैपदात्मनेपदस्य ह
एतानुवृत्तिक्लेशो विनैवेह सिद्धिरिति चेन्मैवं एकशेषाश्रयणे गौरवादेव पर्यायत्वापत्तेः परस्मैपदात्मनेपदस्य द्व
एमनुवर्त्त्यमेवान्यथा णल् क्वसोः सावकाशपरस्मैपदसंज्ञा प्रथमादिसंज्ञया बाध्येत तत्र च क्वस्यति क्वानस्तौ
तौ क्रमः परस्मैपदे धि तिदीर्घो न स्यात् आकाम[illegible] लस्य सावकाशत्वात् परस्मैपदानामिति विहितस्य णलो ण
लुत्तमो वेति णित्वविकल्पविधानाज्ज्ञापकात् परस्मैपदसंज्ञा प्रथमादिसंज्ञया न बाध्यत इति न्यूनमिति दूषणं तु प्रतिपत्तिगौ
रवं तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकश इति व्याख्यानं लभ्येत्यादि अन्यथा एकसंज्ञाधिकारात् प्रथमादिसंज्ञानामेकवचनादिसंज्ञा
नां च पर्यायता स्यात् उत्पत्तौ तु अन्ते लोटो मे विति तिङ एकत्वविवक्षायामुत्तमसंज्ञाभावादुत्तमस्येत्यस्याप्र
वृत्त्या स्त्रीत्यादिप्रयोगोऽपि साधुः स्यादिति भावः प्रत्येकमिति यत्तु भाष्ये एकैकश इत्युक्तं तदुक्तं शसो वीप्सायाम्
कत्वेन द्विर्वचनायोगात् येनानाप्राप्तिन्यायेन द्विर्वचनापवादः शसोऽनि ति संलापात् यत्सुप इति सूत्रे प्येकैकश इति
भाष्योक्तमसंगतमेव एतच्च मनोरमायां यानुरोधेनोक्तं अन्ये तु एकैकमेवैकैकशः स्वार्थे शस् न त्वत्र वीप्सायां न च वी
प्सायाः शसः सत्त्वाक्तरवीप्सायान्तरावगमात् इति वाच्यम् एकाकपिलाएकैकशः सर्वत्रलत्वोदत्वेनिभाष्यत्वात्तथा सं लस्य
प्रत्येकमित्यर्थकत्वेन कैयटेन व्याख्यानाच्च स्वार्थिकस्यापि शसो गम्यमानत्वात् तत्र च एकैकश इति भाष्योक्तं

5

राम॰
५

स्मन्नवस्थेयकर्तरीत्यभिधानात् अनुदात्तङितः अनुदात्तश्च ङ् च अनुदात्तङौ तौ इतौ यस्य सः अनुदात्तङित् तदंताद्धातोरात्म
मान इत्यत्र इद्वः प्रत्येकं संबध्यते तत्रानुदात्तांशेन तदंतविधेः फलाभावात् अंशांतर एव तदंतग्रहणमित्याशयेनाह अनुदा
त्तेत इति उपदेशेऽजनुनासिक इत्यतो नुवृत्तमुपदेशग्रहणमपि ङित्वांश एव संबध्यते नान्यत्र अव्यभिचारात्तदाह उपदे
शे यो ङिदिति विशेष्यमंतरेण तदंतविधिरिह दुर्लभ इत्यत आह धातोरिति लक्षणे तिन्विहानुवृत्तेरभावादुभयमपि दुर्लभं
श्वादय इति सत्यां … धातोरिति पदे लब्धोपि लस्येत्यत्र लभ्य
त इति चेदत्राहुः इको … आत्मनेपदेन लकारस्थानीतो … तिङां लादेशत्वाल्लस्य च
धातोर्विधानादिति उपदेशे इति किं चकुटि … धातोः किं चङ्भ्यां
भत् … आत्मनेपदपरस्मै
पदे नियमाय सूत्रमेव … परस्मैपदं
पक्षे चात्मनेपदं सिद्धत्वे … नियममवली
या मिति ज्ञापितं ते नानुदात्तेत्त्वाङ्निष्पत्ते … आत्मनेपदे … परस्मैपदमपि पक्षे भव
तिल्याच विकरणेभ्यो नियमस्य … परस्मैपदप्रवृत्तेरिति चेत्सत्यं … ग्रहणं
… नियमप्रवृत्तिं ज्ञापयतीति पक्षे चङ्ङोर्दोषः स्यादेव अयं पक्षः … इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः
स्पष्टः किंच तदंतविधिलाभार्थमपि … ग्रहणमावश्यकं … शे
ते कुते इत्यत्र तु व्यपदेशिवद्भावेन ङिदंतत्वं न … कथमिति चेदत्राहुः अव
यवे चरितार्थोऽङ्कारः … विशेषणं भवति तथा च समुदायमनुबंधोऽङ्कार इति व्यपदेशिवद्भावेन ङिदंतत्वं बो
धामीति स्वरितञितः … प्रत्येकं संबध्यते कर्त्रभिप्राये … कर्त्रभिप्रायं कर्म … धातोरिति

शं कप्रत्ययस्वरे कर्त्तव्ये आगमा अविद्यमानवदिति तिदंशब्द आद्युदात्तः श्रूयेत स च भाष्यादौ स्वीकृतः नचैतत्केव
लस्यापिप्रत्ययत्वे युज्यते नचतन्मूले आगमस्य सहितस्यापिप्रत्ययत्वादिकारस्योपदेशः स्यात्तच्छ्रवणप्रसङ्गप
स्वरे कर्त्तव्ये इत्यादिग्रन्थस्वीकर्त्तव्य एवेति नातिस्पष्टार्थोऽयमिति विरोध इति वाच्यं आगमा अनुदात्ता इति विशेषवचनेना
गमस्याप्यनुदात्तत्वे सिद्धे आद्युदात्तस्य तन्नामपरत्वेऽपि निर्दिष्ट ऊसेति ऊकारात्स्कार उच्चारणार्थः अतो गुण इति
तोयस्मोऽन्तिकमपकर्त्तते स्थानिवल्लादेशस्य विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधादिति भावः अतो दीर्घो यञि सुपि च इति सूत्रात्ता
वधातुकस्येत्यनुवर्त्तते सार्वधातुके किं। केशवः अगमाः आगमः इति कल्पयेदीर्घः यद्येवं दीर्घ एव यथा स्यादिति
चसमर्थं अन्यथा ऽपाठीरोदनं देववत्तन्तुपचा तभोरित्यत्रान्तस्याप्पिप्लुता व्याख्यानयोरिति प्लुतः स्यात् केचि
त्तु अत आदिति सुवचं लपरकरणसामर्थ्यात् द्विकापनिह्नत्निर्भवेदिति स्तुलस्यात्तुदात्तस्थाने उदात्त आकारः अनुदात्तस्थाने
अनुदात्त आकारः स्वरितं तु स्थानेऽन्तरतम इत्यनेनैव सिद्धं अतएव हरिकाकप्पुत्रीति सूत्रे ह्रस्वाकपि च दोषमध्योदात्त एव एवो
दात्तत्वं प्रयोजनमन्यथादिस्तुल्यस्थानेऽन्तरतमसिद्धे वा सिद्धमिति मनोरमायां तु तत्र प्रयोजनाभावात्तपरकरणमनर्थकमिति
धर्म्यं मिति नाणकनीयमेव यदि तु हलश्च आभ्यामयत्र आ आ विति विवृत् अतत्र आहस्पष्टाप्तिः आ आ इति प्रश्लेषः क्रियते तदा
तपरकरणं विनापीष्टसिद्धिरित्याहुः अहासेचेति सूत्रस्योदाहरणमाह रामेमे इति ओदनं भोक्ष्य इ ओदनं भो क्ष्य इति
तं भक्षसे इत्यर्थः एनं एण वेति एनं भक्ष्ये ओदनं भोक्ष्ये एनं भक्ष्ये ओदनं भो खाद्ये इत्यन्वयः भो च्छावहे इति सुवाभक्ष्ये
ये भो त्सामहे इति प्रथमपुरुषे उत्तमपुरुष इति क्रमेणार्थः परो ह्यो लिट् यद्यप्यधिश्रयणादिव्यापाररूपा क्रिया सर्वापरोक्षैव उक्तं
दिभाष्ये क्रियानामेयमत्यन्तापरिदृष्टा पूर्वापरीभूतावयवा न शक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुमिति तिलघ्णापिलद्वनुकूल
णक्रियमत्वांव्यापारविशिष्टानां साधनानां यावत्सामग्र्यं हविष्यादिलीनेन क्रियाया विषयसाधनमात्रप्रत्यक्षेपि लिड्भवत्येव
अयं पचति तं देवदत्त नु क्रियापदवाच्याधिश्रयणादिव्यापाराणां युगपत्प्रत्यक्षत्वादिविषयत्वेपि क्रमघटः प्रत्यक्षाविष

6

मच्छन्तमिति यदुक्तं तदेवायुक्तमित्याह। उभयादि समानाधिकरणं इत्यस्य व्याख्यानं तिङ्वाच्यकारकवाचिनीति भि
न्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः समानाधिकरण्यं स्यान्नीत्यस्य व्याख्यानमप्रयुज्यमान इति समाना
धिकरणे किं त्वां पश्यतीत्यत्र यान्कियते तुभ्यं ददाति मन्योपपदइति सप्तमं तस्यानुगुणत्वे नत्याच ऐतस्मिन्नकतिभूतेस
नीति तस्मात्प्रातोर्लस्य स्थाने इत्यर्थः तत्याभूत इति तिङ्वाच्यकारकवाचिनि प्रयुज्यमाने प्रयुज्यमाने चेत्यर्थः तिङ्
शित्सार्वधात्वधिकारो ज्ञापयति किं ह्रस्वान् शप्सः सार्वधातुकमपित् ङित् ङित्वे घे ङिनीति गुणः स्यात् लिहश्लिष्य इत्यादि शसं
तेषु सार्वधातुके यगिति यक् स्यात् केचित्तु वारिणीत्यत्र नुमिलते पिलत्र धगुणः स्यादित्याह। स्तन्नङितीति निषेधात् इ
गंतस्य त्वप्रयुक्तस्यानुमः गुणप्रयोजकत्वे सन्निपातपरिभाषा विरोधाच्च कर्त्तरि शप्सार्वधातुके यगित्यतः सार्वधातु
क इत्यनुवर्त्तनिपातनोरेकाच इति सज्ञा ज्ञातोरितिचलदाहकानि पात इत्यादि गोत्र तकारादेकार उच्चारणार्थः न्या
यनेयीनीति सूत्रात्सयय ग्रहणं मनुवर्त्तितेनत्वादित्यत्र एकदेशः स्वरितत्वयत्निज्ञानात्तस्याप्यनुवृत्तेस्तु शप्यं तेइति
न लिप्येत् पीडोलेदलेदीडहाविंस लरंशनादंतादेशात्स्यामादि केतेरूप्या द्वित्वाभावान्न देनदाह मत्याव्ययवस्मे
तिप्राचातुपत्याधे: रूपे युक्तं तदनेनप्रयुक्तं इहमनोरमाव्यामाविग्रहणं निरन्तमित्युक्तं तदापादतः अन्यत्राप्रह
तस्यापिग्रहणस्य निरूतत्वायोगात् निरत्नमितस्यानतुक्तमित्यर्थ। इति वाक्यं चित्रव्याख्येयम् भनुमत्यया
देरितिअं पसमर्थना यव्याचत्वले आडागमेक तेत स हितोपि अन्यथो स्तुनाभन तु तस्स हित एव पत्ययइति नि
यमोस्तीति तन्न ग्रहयच वि निर्युक्तस्यानुपवित्वायोगात् अन्यथाभया स्तामित्यादौ तामादीनामिति उगमाप
त्तेः नन्नु अंगात्परस्य पत्ययस्य इट् यासुडंततुनागमिति चेन्नागमविनिर्मुक्तस्यापिप्रत्ययत्वमितिवदतां म
तेभवामिभविष्यामीत्यादौ विकरणेन समेवत दावियहणवलेप्रयासुडंतस्यांगलायाडवीरत्वात् किंचलविधेय
त्वत्र विशेषवेहितत्वातीयरिकते लिङः स्थाने इट् नस्यागमे नाहित्वविघातास्तथा प्रदत्तत्वेन तामपोसी त्वा

त॰ बो॰
उ॰ ति॰
७

नन्ताभ्यन्तात्वात् तथा च तदूच्येन सत्वान्तरमनोरमायां ध्यो विकल्पमस्त्याद्ध्दः यदेतुमवतेर्गदु लुग्भा विति मनोरमायां
वचोत्र दन्तत्वात्तत्र एर्वापरांग विरोधो नास्तीति दिक् अनादेशेति मदितदुन्त्रीहेः यदेतदा इ इमालन इत्यति इंदीयतीति इंद्री
यितुमिच्छति इंदिद्रीयिषतीत्यत्र दकारस्य नन्द्राः इति द्वित्वनिषेधः स्यात् किंतु अचासा वादिस्थानादिस्मादि तिकर्म
धारयादेषा पंचमी न दाह् अादिभूतादचः परस्यति ति भवभ्यव इति यदण्यत्र यातयवतं पायम्यंचन संग्रहतेन था
पि अदेशिव शाव्वेन तदोष्णं न त्विह चत्वार एकाचः तत्रावयवास्त्रयः भ् ऊ ऊम् इति भूविति समुदाय श्चतुर्थः तत्राचानि
यमेन यस्यकस्य चित् द्वित्वं स्यानैवं समुदायैकाच एव द्विर्वचनस्य न्याय्यत्वात् तस्मिन् द्विरुच्यमाने अवयवा अपि द्विरुक्तं
त एव हस्त जलनेसर्वावयवचलनवत् अत्रेति एकाचो द्वे इति प्रकरणे हलादिः अभ्यासस्ये तिजातिपरो निर्देशः तेन
अातलुः अाटलु इत्यादौ न कारादिनिवृत्तिः सिध्यतीकविद् भ्यासे अादेर्हलः सत्वमाश्रित्य सर्व त्रानादेर्लोप विधानात् भ
वतेरः अत्र लोपोऽभ्यासस्येतिसूत्रादभ्यासग्रहणमनुवर्त्तते अन्यथा चोक्तं भवतेरितिकर्त्तृनिर्देशाद् भावकर्मणोर्नत्वमि
ति व्याख्यातं च तद्योने एकत्वे र्थयोस्तिपृषाषो निर्देशादित्यर्थः इति तन्नपाठ निर्देशमात्रे स्तिपो विधानात् शपश्चवि
करणत्वेनानर्थकत्वात् कर्त्रर्थके परे विहितस्यापि तस्याश्रिपः शित्वसामर्थ्याद्देवेह प्रवृत्तेः अन्यथात्वदुक्तरीत्या
उपसर्गात्सुनोतिसुवतीत्यादीनामपि भावकर्मलोपप्रवृत्तौ सर्वोपसर्गाणामेव स्यादस्य प्रसिद्धान्तश्चायमिति स्पष्टमे
वाकरदंशा प्रयुज्यते च कर्मण्यपि अकारकेण यत्र स्यात्तत्परत्र भवाबभूवे विभावरीभिर्विभरोबभूवविरेइत्यादि एतञ्च
पाक्रियाप्रसादमृषणं मनोरमायां स्थितं अनन्तव्याः प्लित्यः शित्वसामर्थ्याद्देवेह प्राप्तं तथापि इति पटुक्तं त
न्नपि वलिर्ग्लायालेरित्यादौ पिवादाद्यदेश प्रसक्त्या भ्यात्व निवृत्त्या च शत्वस्य चरितार्थत्वात् एवं चोपसर्गात्सुनोतिसु
वति भवतेरः भ्यासतेः नैनिसुपिवत्वातिषः सार्वधातुकत्वेन भवतीति मामहावाचिधातुकस्ये इत्यादेरिति इडागमाते
नत्याग्रवीतिरियत्र मुवईटे ति ईडागमप्रसक्त्या च षित्वं चरितार्थं तत्रापि निष्वालष्वः सच्चित्स्य त्रिसुत्रेत्यनेनेणि

रम॰
७

त्वमसि यत्रत्तु कमपो ऽपि प्रत्ययस्त्व विषयत्वंना स्तिलन्न दिपावोत्संक्रियायाः तत्र श्वलि हुत्तमपुरुषो उर्लभ इति चेदत्राह ः स्व
व्यापारस्यापि वर्त्तमानत्वात् शायां व्यासंगादिना स्वपन मनिसंधाने ततः कार्येणानुमितौ भवत्येवक्कुजगरदृष्टकत्वात्तस्व
मेताविस्ताहमिति वदिति लिड्डु आर्द्धधातुकसंज्ञ एवेति लङः ष्णाकसायनस्येति सज्ञादेवकारो ऽनुवर्त्तत इति भावः पर
स्मैपदानां अपृत यथा शब्दस्य अकारो विधीयमानस्य अंगस्य मा भोति न चाकारस्याकारविधौ निरर्थकस्वमिति वाच्यं यथा
संख्यासंपादनेन कृतार्थत्वात् अत्राह ः आतो ति स्थिवि कारादेः पूरस्येति अंजनमात्रस्य कृते द्वयोरनो गुण इति परत्वं यथा
द्वयोरकारयोः परत्वेण स्त्र अविदे शास्त्र पाठाने कान्त्वा त्सवर्णदेशो ति इ मिदमिति ननु सर्वेतानामेवद्दंद्वस्त्रयत्वकारद्व
यकल्पनायांसवर्णदीर्घ एव स्यादिति चेन्नैवं आदेशानां स्थान्यर्थेनैवार्थवत्वात् यशब्दस्य विधीयमानमकारद्वयं यन्वे
कमर्थं वक्त्र भवतीति समुदितस्य प्रातिपदिकत्वेनातो गुण इति पररूपस्यैव प्रवृत्तेः भुवो वुक् अत्र लुधात्विति सूत्राद
चीत्यनुवर्त्तते न त्वाह लुड् लिटोरवीति अचीति किं अभूत अभूवं वुकिसति लोपो व्योरिति लोपं बाधित्वा परत्वाल्लुङा
दिलोपादं तरंगत्वाल्लोपो व्योरिति लोप एव भविष्यति लक्षाचमव्यतेर्भेङ् लुवांलाहलु द्विति परस्मैपदमात्रम् आमान
इत्यत्र ओर्भौपएवमाथवादिति मिस्त्रीकृतः एवं चाजग्रहत् ऊ उपधाया इत्युत्तरार्थः मव्ववर्त्तमानमिहाप्युपरंजकत्व
यारनिकारादिभिर्मौजिते न त्वावव्ययकतये त्येवनिष्कर्षे उच्चित इति चेन्न अत्राह ः भुवो वुग्गित्यस्यांगत्वाद्दृष्ट
पेक्षत्वेन हूस्वादिलोपस्येव वुकोपि बहिरंगत्वाभावात् असि द्धत्वे सतिवलिलोपस्याभावे वाभावाद् जग्रहत्वमि
हार्थमपीत्येव वयत्क्रमिति अपेचणं कार्येषः समाधानमेवयथा पुनो रमायां स्थितः अत्रनवाः मव्युतेयङ्लुगं
त एव नास्ति आमामदित्यादिरर्थं तु उपाघ्नमेवयकारवकारांतानां म्हभाविनो यङ्लुङ् नास्तीति वचोः
शूदिति मत्वेभाव्योध्रुनितं केपरेन च स्वीकृतं इदं च वचोरिति मनोव्रतद्वियर्थकं ज्यवत्वेत्यहूभाविनोः
स्त्रिविमवोस्तु यङ्लुगस्येवेति न्याय्यं माथवादि संमतं च मव्यबंधनेऽप्येतदूऊ ह भावीति मूलेवस मा

त.बो.
उ.ति.
८

न सिध्यति देवदत्तस्य हंतरि हते देवदत्तस्य जीवनं तेनेति न्यायेन एतद्विधानात् फलवत्त्वे निवर्त्तितायां न्याद्देत्ववृद्धिनिवर्त्तनेऽपि
धित्वकार्यस्यासत्त्वेनैरियाङुः समानाश्रयत्वादिति किं पपुवः चिच्युवः लुलुवुः इत्याधात्तो वित्तो लुञ्जस्य परसवर्णस्य संप्रसारणं
न स्यात् लोलोपः इति चेन्मालोपेन एनेकाच इति यण्प्रत्युदाहरणं संयोगात्सिद्धं न्याल्लोपादीनि हि कसौ संप्रसारणं तु विभक्तावितिव्याप्य
मत्वात् न च बहिरङ्गत्वं नासिद्धत्वात् त्विति शंकनं नाज्ञानं न्तर्य इति निषेधात् वाह ऊठ् सन्नस्य बहिरङ्गपरिभाषायाश्च याभीयत्वेन न्या
ल्लोपादिषु कर्त्तव्येषु सिद्धत्वाच्च न चोक्तपरिभाषा आल्लोपादीनां च समानाश्रयत्वेन निपुं कयम् वसोः संप्रसारणे कृते स्वजातीया
येणाल्लोपादीनि प्रवर्त्तन्ते तेषु कर्त्तव्येषु संप्रसारणस्यासिद्धत्वाभाव इति बहिरङ्गपरिभाषापि प्रवर्त्तते इति तेषां तत्सत्त्वादि
ति दिक् विषयत्वाभावार्थं आभाक्तहणं किं आभीयं स्येवाभीयमसिद्धं नान्यं प्रतीति यथा स्यात् दित्येवमर्थम् तेन आभाजि आराजि
राग इत्यत्र भंजेश्च चिणि रंजेश्च घञि च भावकरणयोरिति नलोपे कृते तस्यासिद्धत्वाभावादत उपधाया इति वृद्धिर्भवतीत्याकुस्या
देवतत् भेदतुः देभुरित्यत्र श्नान्तत्वाभावात् दंभी तिवक्ष्यमाणवचनेन लिटः कित्त्वान्नलोपे ध्येत्वाभ्यासलोपौ न स्यातां नलोपस्यासिद्ध
त्वात् आनाङुः श्नसोरल्लोप इति तपरकरणात् हिंसा दाभी यासिद्धत्वमनेत्यमिति नास्त्यत्र दोषः तपरकरणं हि स्नात्मा मित्यत्र
आडागम स्यलोपो माभूदित्येतदर्थं यथा डागमः श्नसोरल्लोपं पश्यामी यत्वेनासिद्धः स्यात् हि किं तेन तपरकरणेन एवं चदंभे
श्येति वक्ष्यमाणं प्राप्तवर्त्यं बालिकं किंत्व नित्यत्वबलात् लभ्यमेवेति वुकोवुक् शास्त्रस्य एवमत्रैपि मुट् उदाहरणं तु दिदीये बभूवेति च
नभाचा इंधिभवतिभ्यां वेति सत्त्वं पितोऽपि लिटः कित्त्वार्थं मितिव्याख्यायाचो ज्ञोता तिव्वद्धिप्रासौ क्ङितिचेति निषेधः स्यात् तदुपे
क्षितम् इग्लक्षणयोरेव गुणवृद्ध्योर्निषेध इति सिद्धांतात् अन्यथा इकुस्यान्निकपोनिषेधे लैगवायन इत्यत्रापि वृद्धिर्न स्या
त् न चात्र कित्वसामर्थ्याद्निग्लक्षणमात्राश्रयिवृद्धेर्निषेध इति वाच्यं यालिडत्तमेण लिचगुणनिषेधेन कित्त्वस्य चरिता
र्थत्वात् सत्वं तु पत्याण्या न मेवा करेलयावावान्नेकं इंधे श्छंदोविषयत्वात् भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः कित्वचनानर्थ
कमिति यद्यपीह पराल्लंलस्मा श्याद्वुको नित्यत्वं नास्ति तथापि कृताकृतप्रसंगित्वमात्रेण पिक्व चिन्तिसत्तास्वीक्रियत इति
प्रत्येष्यमाणादेव वालिकादवगम्यते तेरधेणिविपरामपि उपधावृद्धिर्वा धित्वा नित्यत्वात् रधिजभोरिति नुमि कृते रंधय

राम.
८

मधाद्यार्धधातुकत्वेपि तस्याभावात् ब्रुव ईडित्यत्र ब्रुवः परस्य हलादेः पित ईडागमः स्यात्तेनास्य सप्तहेत्या ख्यातत्वात् सार्वधातुकस्येति
विशेषणाभावेपि तस्याभावात्तन वहलादेः पित्स्यतयस्य सार्वधातुकस्येति विशेषणाभावे ब्रुवो लिटि वचादेशो ऽसिपः पलि उवक्थेत्य
त्रातिप्रसंगः । स्यादिति वाच्यं पक्षोत्र पित्वाभावात्तन च स्थानिवद्भावेन पित्वं प्रसःस्थानिवत्त्वेन लिंगेन क्वचिदनुबंधकार्ये ऽनल्वि
धाविति निषेधात्तस्मात् सार्वधातुकत्वेनैव पित्वम्ः पित्त्वसामर्थ्यादकर्त्रर्थेपि प्राप्तः भवन्ति विनिर्दिष्टो निराकर्तव्य इत्याहुः तदपरेन समंते
यतः पित्वाभावे ऽसंयोगाल्लिट् किदिति कित्वादचि स्वपीति संप्रसारणे सत्युवचिथ उवक्थेति न सिध्येत् ऊचिथ ऊक्थेति स्यात्
तस्मात्स्थानिवत्वेन यतः पित्वे स्वस्य उपगते उवक्थेत्यादावतिप्रसंगवारणाय पित्तः सार्वधातुकस्य ईडागम इति व्याख्यातव्यमे
वं तथा च वचीति नित्यत्र ईडागमप्रवृत्त्या पित्वं च विनार्थमिति विके [illegible] यदुक्तं तदपि समाधेयमेवेति [illegible] पदत्वाभावात्तत्करणं प्रतिप
त्तिलाघवाय अन्यथा सिद्धे [illegible] इति प्रयुज्यमानमनुपपन्नं सत् सामर्थ्यादसिद्धवदिति कल्पनीयं स्यात् यथा राजभिन्नेपुत्रो
हि नेराजायमिति प्रयोगो राजवदिति वक्ष्ये चित्कल्पयति राजवदयं पुत्रो हि नरः [illegible] तुल्यप्रतिपत्तिर्भवति न यावता लाघवत्वतकोर
सिद्धत्वमत्र । सिद्धवदिति कल्पते अस्य योगाल्लिट् किदित्यत्रापि कित्वदित्यर्थे लक्षणया इति ज्ञेयं आभादित्य [illegible] विधावाड्
भा दिकारमभि आभेस्यर्थः अधिकारश्चायं यत्र तत्र प्रवृत्तं सप्तानां प्रत्ययप्रतिपत्त्यर्थम् आभाद्वहणं हि बहुनिर्देशार्थं भाधिकारस्या
वधेलाभंशस्तु अंगस्य प्रत्ययः परश्चेत्यादावि व्याख्याने नैव सिध्यति एवं चानुदात्तोपदेशेत्यनासोपस्थानेस तस्य प्रवर्त्यो
भवतित्यामनुनासिकस्यलोपः स्यात् झलादौ क्ङिति परे स चासिद्धो भवति अनन्झलादि कि ङ्ति असिद्धवदत्राभात्यंप्रप्नोति तत्रसि
कत्तेये इति जंगहि जघ्नि अनुलोरेति सिद्धकुनभवति अनुनासिकलोपस्य हि ग्रहणाश्रितत्वेनासिद्धत्वात्तन्नस्याधिकारत्वे
भनपनोपस्यानंतल एव तत्स्मप्रदोभीयत्र सिन्नेकत्ते वा ऽसिद्धत्वं स्यात् नन्वतत्तः एवं सिद्धा पितन स्व [illegible] सो रित्येतत्वं पर्वे
सिधित्वे कर्त्तव्ये नासिद्धं स्यादिति चेत् भवेदयं दोषः यद्याधिकारेन्य अर्थविकारस्त्वयं तत्र श्वेह [illegible] आस्त्रलोपइत्यवधि निरी
तः स एव पल सिद्धमुपतिष्ठते तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह [illegible] मिति अत्राविपरात्वा सिद्धत्वमेव आकारेस्थितं तेन एधि
शाधीत्यत्र स्थानिनो झलंतत्वाद्धेरभिव्यंततत्वान्नवंधनं [illegible] अन्यो दे [illegible] हितिधित्वं सिध्यति [illegible] कार्यसिद्धत्वपदेतुनसि

ल॰बो॰
उ॰ति॰
१९

रागमोऽपि अंगस्य स्यात् एवं सति आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरित्यार्द्धधातुकस्य परं गंतव्येडागम इति व्याख्यानापत्त्या उक्तदोषतादवस्थ्या
त्मकं तेपितन्तु हरणे अंगस्येत्यनेन लादिंगनिमित्तं तस्यैवेति व्याख्यानादिष्टसिद्धेर्यत्तस्मादेवमेयथा पि वा स्थाने परत्तीकर्त्तव्ये आर्द्धधा
तुकस्येसमस्य स्यात् एवमयथान्नन्वेवं गुरवः अंगनावसत्वमित्यत्रे इस्यात् अतस्थालोरित्यतः धातोरित्यनुवर्त्तनाद्धातोः परस्य न भ
वतीति परिहारसंभवेपिलक्ष्यां स्वमामिस्यन्त्र दुर्वार एवेडागमः विहितविशेषणेनाप्ययं वारितुमशक्यः । किं च तास्धातुत्वं न जहतीति लि
ध्यांलक्ष्ये इतिनि त्रध्यामादेधातोर्विहितत्वानपायात् किं च जुगुप्सतेरित्यादौ गुप्तिजकिद्भ्य इति धातोर्विहितस्य सनः इड्दुर्वारः स्यात् न च
इधातोः परस्त्र विहितस्य वलादेरिति व्याख्यानलाभाय धातोरिति पंचम्यंतमपेक्षितं न च तदुर्लभं न्नतश्धातोरेसनधातोरिति च संज्ञ
त्वात् तथा च स्वलत्वमित्यादाववयिइडागमप्रसंग इति वाच्यं एवत्राधिकारपदे स्वरितेनतत्सहशब्दोनुमीयत इति पंचम्यंतलाभा
त् अस्तु वा षष्ठ्यंतत्वं विहितत्वस्य स्वर्थ इति व्याख्याया मिष्टसिद्धेः तस्मात् जुगुप्सत इत्यादावतिप्रसंगवारणाय अस्य आर्द्धधातुकस्येतिष
ष्ठ्यंतेके चित्तु धातोरित्यावर्त्य धातोरित्स्य च्चार्थे विहितोयः प्रत्यय तस्येति यदि व्याख्यायेत तदा लक्ष्यां जुगुप्सत इत्यत्रातिप्रसंगाभावादा
र्द्धधातुकस्येति व्यर्थमित्याहुः । तत्र विचेतिनत्रान स्युकः किलो तिइ गिन वचेत्तुगागमो पिन स्यादिति शंक्यम् कादिनियमादिड्प्रसक्तेः
अनद्यतने अतीतार्थाच्चेप्रष्ठ्यार्द्धेनस्त्रागामिन्याः पर्वार्द्धेन प्रहितो द्विवसो घलनइत्येकालोप सर्जनेच तुल्यामित्यत्रास्थितम्
आर्द्धधातुकम् धातोरितीति धातोरेकाच इत्यतः धातोरित्यनुवर्त्तमाने पुनर्धातोरित्यधिकारसूत्रारंभादिदं बलभ्यते एतच्च तनैवम
नोरमायां स्पष्टं धातोरिति ति विहितेति किं लक्ष्यां जुगुप्सते अनेकाच्व विहितस्येति सार्वधातुकादिकामिको विशेषणं न त्वंगस्येति भा
वः तासस्योपम इत्यार्द्धधातुक इत्यतः सोत्यनुवर्त्तते अंगाद्धि प्रत्ययस्य सोत्यनेन विशेषणात् अस्मिन्विधिरिति तदादि विदित्त
दिदमाह स्यादाविति एवं एदावित्यत्राप्युह्यं प्राग्वदिति नात्सेलोपइत्यइत्यर्थः अस्ति स्तुनेह संबध्यते ततो रादिप्रत्ययस्यासंभवा
त् लृड्इशेषे चतुमुन् ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामिति प्राग्युक्तं न ततेभ्यः शेष इत्याह असत्यामिति चार्थमाह सत्यामिति हरदत्त
स्त्वाहास्वरितत्वादेव क्रियार्थायामितिनानुवर्त्तते एवं च शेषे चेति सूत्रमपि निरर्थकं स्यात् वित्यत्र इतिस्थीयते इत्यादौ तुमुना
स्तदोवाधापत्ते लृट्तुमुन्ण्वुलर्थ एव वासरूपविधेरभावात् अत्र च ज्ञापकं मेषामिति सर्गप्रासकालेष लृत्या श्वेत्यत्र लोटो च।

षष्ठ॰
१९

यतीति सिद्धम् नन्वेवमपि संयोगात्परस्य लिटः कित्त्वाभावे इन्धेर्भवत्यपो ह्ये लिट एव अन्यथा समीधे दस्युहन्तममित्यत्र इन्धेर्नलोपो न स्या
त् मैवं छन्दस्युभयथेति सूत्रेण हि सार्वधातुकसंज्ञा आर्धधातुकसंज्ञा च विधीयते तेन सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वे स्यादेव न
लोप इति वार्त्तिकारम्भात् अत्र नन्वाः श्रम्भ्वेत्यत्र द्विर्वचने चीत्यजादेशस्य निषेधात् कुतः श्रम्भांचागे वत्तुकः भवत्यात्तुको नित्यत्वा
दिति वार्त्तिके नित्यत्वादिति हेतूपन्यासो निष्प्रयोजनः पाल्कांतरमा भ्वानुको नित्यत्वं नास्तीत्याशंकायाकृताकृतप्रसंगित्वमात्रेणापि
कार्चिनित्यत्वस्यो [illegible] इत्यादिप्रधानेनापिअयमेवेत्यादिप्पस्वयमेवसमादधुः पाश्चद्वित्वप्रकरणोक्ते हित्वार्त्तिककृताभ्यंम
तिषेधः पञ्चत्ते द्विर्वचनं यणयवायावादेशा लोपोपधालोपणिलोपकिकिचो रुत्वेभ्यः इति पाच द्विर्वचने चीति सूत्रेनारंभणीयमि
त्याशयेन नित्यत्वादिति हेतुरूपन्यस्त इति द्विर्वचने चीति सूत्रे णा अजादेशस्यैवानिवज्ञावो विधीयत इति पदेनुद्वित्वात्प्रागेव
श्नाछादेशस्यैकृतत्वादेशानंतरमपिवुकः प्रवृत्तेरस्तीति नुवोवुको नित्यत्वात् द्वित्वादिग्रंथः सम्यगेव नन्वेवमपिनामधातुत्वात्प
यतिमापयलोत्यत्रमप्यर्धेन सत्त्वमो परत्वात्स्वे नित्यत्वाद्वा लोप इति ग्रंथः कथं संगच्छतेति चाचं प्रकृस्येकाजिति सूत्रभाष्येप्रसाख्या
तमित्याशयेनतत्वरुक्तेः अतएवत्वादयतिमापयतीत्येवन्याय्यमिति तत्रोक्तमितिदिक् आर्धधातुकस्येड्वलादेः नेड्वशिकृतीत्यतः इ
डित्यनुवर्त्तमानेप्यत्र रिड्ग्रहणं निषेधसंबंधस्य निवृत्त्यर्थं वस्तुतस्तु समर्थानां प्रथमाद्वेत्यनुवर्त्तमानपदत्रयस्यमध्ये वाग्रहिणा
इत्यनेनांतरं समर्थानां प्रथमेतिनिवृत्तं वेतित्वनुवर्त्तत इति व्याख्यानमिवने तिनिवृत्तं इतित्वनुवर्त्तत इति व्याख्यानात्प्राकरणत्वादिड्ग्र
हणं स्यष्टार्थं तत्राविस्मृतमतिपत्यर्थं तत्त्वोक्तमितिबोध्यं आर्धधातुक इति किम् आस्तेप्रोते वलादेः किम् एधनीयं ननुरु
दादिभ्यः सार्वधातुक इत्यनेन सार्वधातुकस्य इड्विहितस्तेन हि रुदादिभ्य एवेति नियमादासेरेपोरित्यत्र न भवेदिति आर्धधातुकस्येति नि
र्थं नच रुदादिभ्यः सार्वधातुक एवेति विपरीत नियमापत्तौ रुदितेत्यत्र न स्यादासे तेशोते इत्यत्र तु स्यादेवेति वाच्यं रुदविदमुषग्र
हि स्वपिप्रच्छः संश्चेतिन्काःसनोकित्वस्य वैयर्थ्यप्रसंगात् त्वङकरीत्यारुदादेःक्तासनो इडागमाभावेन तक्त्वासेर्डिति निषेधाः
प्रसंगात् क्ता प्रत्यये श्रोपदेशोल कित्त्वस्य सुषुप्तत्वात् हलेन्ताच्चेतिझलादिःसनः कित्वाञ्चतस्मात् विपरीतनियमासंभवे नन्वार्ध
धातुकग्रहणं व्यर्थमेव नन्तत्कृत्यर्थं यंभंसीयोचक्षे इति त्यस्यांगस्येतियदधिकृतंतत्तद्विशेषणंस्यात्ततश्चअडाटाविवइ

ल.म. उ.टि. १०

10

कृतेनु सुतरां सम्प्रगेव परं तु जकृन्तु विदं त्वित्यत्र तु सुखवाख्लायव्यवस्थितविभाषानु स्मा मयत्नायैवेति दिक् मकारान्तस्येति । डित्त्वकारो
नमः सकारस्येति पाठो ख्यात्वानं त्वयुक्तं भ्यामस्मिन्यादावतिप्रसंगः स्यादिति भावः डित्त्वमपीति इत्त्वकारोन मस्येत्यर्थे तेन भवावः भवामः
इत्यादौ नातिप्रसंगः सोपिस्येति एवं च पित्त्वेनानुदात्तस्य सिपः स्थाने यो हि रादेशः स तु स्थानिवत्त्वेन स्वरितत्वानुवादो न भवति ज हि एत्रूतस्तु
हि सुतम् भवता हीति लुगपेक्षया परत्वादिस्तातङ् अन्तरंगाने त्वलुक्बाधते न तु परमिति भावः सपिचेति स इति तिच् छ्वे नमस्या इ आगमः
सपरामृश्यता इस्या इ उः इत्यत्र इत इत्यलोपः इति सूत्रात्सस्मेयदेति त्यनुवृत्तं स्येकवचनान्ततया विपरिणम्य इत इत्यनेन विशेष्यते तदाह
परस्मैपदमिकारान्तं यत्तस्येति प्राचा तु परस्मैपदेष्विति काम्यलोपः इत्युक्तं तदयुक्तं भवेदित्यादावतिव्याप्तेः नन्वन्तो येयं रमय्य इ यदीर्घादिस्तु एवं
च नोक्तातिव्याप्तिरिति चेत्तत्र प्रस्करणादिन्न एव अस्मो भवेदित्यादावपि न दोष इति चेन्मैवं उदेत्वं दिव्यस्य दिताम्बिताम्यादौ दोषः भ्रो नी प्रदि ति मनोरमा
यांस्थितं विधिनिमंत्रणा श्लोल्येषु वाच्येष्विति पन्न इ यस्या पि स्याकरोत्थितत्वादिति भावः नन्त्र न्यायोऽत्विसद्धमपत्तेः विध्यादीनां प्रत्ययार्थत्व
मनु चितं तथा हि सति कर्त्रादीनामर्थानां लकारान्तरेष्वरितार्थानां विध्यादयोऽर्थाः बाधकाः स्युः तथा च लिङः कर्त्राद्यभिधायकत्वं न स्यात् त
लम्यन्दिवचनवस्कुवचनेन स्यातां शाब्ददयश्चन स्युः पुरुषव्यवस्था च न स्यात् अस्मिन्हितत्त्वमयुक्तं तत्ताया दि विरहश्चन सिध्येदिति दि
ती येत्विस्मुपपत्तेः विध्यादिभिः कर्त्रादयो न बाध्यन्ते परस्परविरोधाभावात् तथा च लः कर्मणि चेत्यत्र ल इति एकवचननिर्देशेन सर्वल
काराणां संग्रहात् लिङादीनामपि कर्त्रादयोऽर्था भवेयुः किं च कर्त्रादयोपि निरवकाशाः न्यायसाम्येन विध्यादिवद्वर्तमानत्वभूतत्वादे
रपि तत्तल्लकारवाच्यत्वात् नचैवं प्रवर्तनात्वादेर्वाच्यत्वं वर्तमानत्वादेः प्रत्ययार्थत्वमाविशेष्यत्वं स्यात् तथा चैककर्तृकावर्त
मानाप्रवृत्तिके येत्यादिशाब्दबोधवर्णनमयुक्तं स्यादिति वाच्यं प्रत्ययार्थत्वमात्राविशेष्यत्वापादनस्य कर्त्रादावपि तुल्यत्वात् नन्तु प्रत्यया
र्थः प्रधानं प्रकृत्यर्थो विशेषणमित्यौत्सर्गिकमाख्याते त्यक्त्वा भावप्रधानमाख्यातमिति सिद्धान्तानुरोधादितिचेत्तर्हि तत एव नोक्तदोष
इति दिक् प्रवर्तनायामिति प्रवर्तनात्व विध्यादिषु चतुर्षु अनुस्यूतत्वादिति भावः अत्र वदन्ति प्रवृत्तिः प्रवर्तनाचोभयमपि व्यापारः
स च धात्वर्थः फलव्यापारयोर्धातुवाच्यत्वस्वीकारात् तदभ्ययनुलक्षारार्थः व्यापारत्वेन प्रवर्तनाया धात्वर्थत्वेपि प्रवर्तनात्वेन प्र

राम: १०

धामाभूदितिपुनः कृत्य विधिरित्यादिकं देनेव च्माने इदमपि ज्ञापकमित्यन्यदेतत् यत्तु मा चाभविष्यतीति व्रजती स्वदाहृतं तत्रापात
तः नुमुन्विधये पिलट्भवतीन मुनालाज्ञवाध्यते इत्येतस्मिन् पादनाय तस्यानुपयोगात् न हि गमिष्यतीत्यत्र कर्त्तरि लुमुनःप्राप्तिर
स्तिभावे दिसः समानकर्तृके षु वेति चवसले। लृङित्येतावतस्तत्करणेऽपि मा भविष्यतीति व्रजतीत्ययं सिध्यत्येवेत्याशंक्याह लोङ्।
विधिनिमन्त्रणेत्याद्यनुवर्त्तते तदाह विध्यादिष्विति आशिषि लिङ्लोटौ न नु विध्यादिसूत्र एव संप्रश्नप्रार्थनाशीःष्विष्यतां किमने
न पृथक् सूत्रकरणेनेति चेदत्राहुः इह हि निकच कौचे सुचारुत्वार्थमाशीषीति नावचावचयकं लिङ्लोटावपि इहैव विधेयौ विध्या
दिसूत्रे त्वाशीर्ग्रहणे हि सोलो ङियादिनास्य विषये परत्वा बाधः स्यात् सिंचांतेन परत्वादेष विधिः लोलो ङियादेर्बाधक इति महा
न् विशेष इति नु स्तोः स्तालङ् मद्यपि निलो स्तात ङिनिव कुंराकांत न्यायेनाप्यवाभावात निपसंगवारणाय हि यान्द्सहचर्यात्र्य
लेगोरवाद्यनुत्तो रिस्युलं लोरो लङ्लङ् लोटश्चपमैथेन पौद् र्घामात् पक्षेनादेशवतिः तदाह तनेतिस्माङादेरौनुनातिदिष्यतेन ङि
तोलङः क्रियते किंतु लङ्क्रिंग स्येतिभावः नन्वेवमपि यां तु वां तु इत्यत्र लङः शाकटायनस्येति जुस्यात् जु रुत विदंत्वित्यत्रनुस्ति
जम्पस्येति जुस्यात् न्यत्राहुः विदोलटोवेति वाग्रहणं समिहानुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणान्न जुस्यपालङः शाकटायनस्ये
ति सूत्रे नित्यं ङित इत्यतो ङितइत्यनुवर्त्यते स्मिके लङ् ग्रहणमनिरिच्यते लुङ् लिवाल्ङि सामर्थ्येनत्यत्तवयाना लिङितु
ऽर्जुसिति जुसोविहितत्वाच्छ ङित इत्यस्य सलङो व पर्वव सानात् ततो लङ् ग्रहणं विभज्यते नियमश्चायं लङेव योल्लङ् तस्येव
ऽर्जुसनतु लङ् वक्तव्येन योलङ् तस्य तो नोक्त दोष अतिल किं लाम् अद्रुरित्यत्र सिजभ्यस्तेति नित्यजुसेवा धित्वापरत्वाच्छा
कटायनस्येति विकल्पप्रसंगात् तस्माल्लयग्रहणं शाकटायनसूत्रे कर्तव्यमेव न तु ततिरिच्यते न च च्यात इति सूत्रेण अद्रु
रित्यत्र नित्यं जुस्यादिति वाच्यं तस्य नियमार्थत्वेन विध्यर्थत्वायोगात् अत्र न्यपाच्चमं वच्मित्यत्र सिजभ्यस्तेति जुस्यद्वां
इएव स्यादिति नवाः यदि स्यिद्धमातइति सूत्रमाव र्त्य विध्यर्थतां नियमार्थतां च व्याख्यायेत तदा तुत्तदोषाभावात् पदे
तिसमाधानमपि सम्यगेव शाकटायनस्येति जुसो वैकल्पिकत्वात्तद्भावपक्षे पुनः प्रसंगाविरत्वात् सिजभ्यस्तेति जुसिवो

धातुकालिटोनं स्येति सकारस्य स्थानीति अत एव यथा यथोपि समुदायं भव यवव इत्याश्रयणात्सुटोपि लिङ् सन्नन्ता इति भावः। स्या
द्भ्यामिति [illegible] वाद्रो न तु सुट् इष्यते अत एव चेति निर्दिश्य स्यादिद्धत्वात्ततः प्रागेव स्कोरिति यासुट् सकारो लुप्यते झलि परे सं
योगस्तदादित्वात्स पार्श्वे वास सकारः [illegible] तुल्यं सुभावे यासुटः सकारस्य द्वित्वे कृते सुटि स्कोरिति सलोपात्सुट एव सकारस्य द्वित्वे च
द्विसकारस्य मपि रूपं तुल्यमेवेति सुटो विधानं व्यर्थमित्यपरिदोषाद् [illegible] इत्यादावितिभावः। मध्ये पवादन्यायेनेति
मध्यापवादा इति सत्त्वात् सार्वधातुकस्य इत्यनुवृत्त्या च यं न्यायः प्रवर्त्तत इति भावः। अन्तरङ्गत्वादिति प्रत्ययमात्रापेक्षत्वात् अतो येयः
त्यस्यत्वांगत्वात् [illegible] इति प्रत्ययोभयसापेक्षत्वेन बहिरंगत्वादिति भावः। ननु पदान्तलकारस्य सुटस्य [illegible] लोपमिति एतच्च
विधानमिति [illegible] आर्द्धधातुकसंज्ञ इति लिङः [illegible] एवकारोनुवर्त्तनीयः। अन्यथा एकसंज्ञाधिकारब
हिर्भूतत्वेन सार्वधातुकसंज्ञापि स्यात् तत्र [illegible] शबादि स्यात् किदाशिषि इति किंत्वे न [illegible] किंवचनं इत्यादि
त्यादौ संप्रसारणार्थं जागर्यादिस्वरगुणार्थं च जागर्ति गुणो [illegible] विशेष विदिते न किंत्वेन वा प्रवृत्ते सलोप
इति झल्परसंयोगादित्वेन यासुटः सस्य लोपः सुटस्तु पदान्तसंयोगादित्वेनेति भावः [illegible]
अत्र विमर्षमाहुः भूयास्तां भूयास्म भूयास्त अत्र झल्परसंयोगादित्वेन यासुटः सस्य लोपः भूयादित्यत्र तु सुट यासुटोपि सलो
पः पदान्तसंयोगादिलोपस्य संयोगान्तलोपाबाधत्वात् इति। क्ङिति च इति [illegible] इति परे गुणस्य [illegible] छि
भिन्न [illegible] गुणस्य निषेधप्रसंगात् तत्रचारंभसामर्थ्यादि [illegible] इत्यादाव [illegible] इत्यादि
तिभावः। अन्येतु क्ङितीति प्रत्ययग्रहणात्प्रत्यये [illegible] क्ङिति परइति [illegible] इत्यादि सिद्ध मे
नैवं भवावः भवाम इत्यादावतिप्रसंग इति वाच्यं अन्तरंगगुणं प्रति बहिरंग निषेधस्याप्रवृत्तेरित्याहुः। क्ङिति चेति [illegible]
नगकारोपि प्रश्लिष्यते इत्याशयेनाह गित्किङ्ति [illegible] ग्लाजिस्थश्च [illegible] क्ङिति [illegible]
दित्यत्र [illegible] गित्त्वे [illegible] इत्यत्र इणि [illegible] स्यात् ग्लाजिस्थश्चेति चकाराद्भुवश्च क्स्नुर्भवतीति स्यो

वर्त्तेनानुलिङ्त्वादिरूपेणलकारस्यवाच्यत्वात्वेतिपक्षद्वयेप्रवृत्तिः पुरुषनिष्ठाश्रयीभावेनेष्टसाधनत्वेप्रवर्त्तनानुविधिर्गमेरयत्नी
त्यनुभवात्लिङादिनिष्ठप्रवर्त्तनाभावेनेष्टसाधनत्वेवेदेएवलिङादिनिष्ठत्वस्वभावात्लोकेतुपुरुषादिनिष्ठेतिकेचिदभ्युपगच्छन्तिप्रवर्त्त
नाया आश्रयाः पुरुषप्रवृत्तिरेवभावात्पुरुषप्रवृत्तेस्तुयजनस्यभावादिभावं एवंचधात्वर्थव्यापारस्यविषयविषयिभावेनहेयान्वयेत
त्यर्थआह कालिङादयइतिद्योतकतापक्षएवव्याख्यायलिङ्त्वादिरूपेणलकारस्यप्रवर्त्तनायांवाचकत्वंनरकल्पनेगौरवादेवंणि
च्यपिद्रष्टव्यं तद्विशेषः णिच्प्रत्ययद्योत्याप्रेरणासर्वस्मिन्नपिमतेपुरुषादिनिष्ठैवनतुणिच्निष्ठालिङादिद्योत्यानुमतभेदेनलिङादिनि
ष्ठावापुरुषनिष्ठावेति स्यादेतत् लिङादिद्योत्याप्रवर्त्तनालोकेपुरुषनिष्ठेतिमतेयाचयतिदेवदत्तंदेवदत्तेनयज्ञदत्तइतिवत्पचेदोदनं
देवदत्तेनयज्ञदत्तःप्रयोगःस्यात्प्रवर्त्तनाश्रयस्यलकारेणोक्तत्वात्कर्त्तरितृतीयानभवतिकिन्तुप्रथमैवेतिचेन्नदित्सोद
नंदेवदत्तोयज्ञदत्तःपचेदितिप्रयोगःस्यादत्रपुरुषनिष्ठेतिमतेप्रवर्त्तनालिङादिवाच्यैवनतुधात्वर्थाचलिङर्थप्रवर्त्तना
पाराश्रयस्यपुरुषस्यकर्त्तृत्वाभावान्नोक्तदोषःदेवदत्तेनयाचयतियज्ञदत्तइत्यादौतुणिजन्तस्थलेधात्वर्थव्यापाराश्रय
त्वेनप्रयोज्यप्रयोजकयोरुभयोरपिकर्त्तृत्वात्लकारेणानुक्तेप्रयोज्येकर्त्तरितृतीयेति येन्नन्यमितिकोत्तभावेननहेतुमतिचेतिसू
त्रेप्रयोजकव्यापारस्यणिज्वाच्यत्वपक्षएवमुख्यत्वेनव्याख्यातः व्यापारद्वयस्यापिणिजर्थत्वेतुप्रयोज्यस्यणिजर्थविशेषक
त्वेनाभिधानयतिप्रकृत्यर्थविशेषकत्वेतुउपसर्जनत्वेनोक्तेतिसंज्ञाविभावयतीतितदंतस्यत्वात्प्रसंगापत्तेरितिनत्याग
निवृत्तीतिसत्वेण्यर्थकर्त्तृत्वविशेषणप्रवृत्तकंस्यात्तन्मतेप्रयोजकव्यापारस्यापिणिजर्थत्वेनप्रयोजकस्यापिणे
कर्त्तृत्वादितिदिक्धात्वर्थेनयां अन्त्वक्तादितिज्ञापनफलंतुवस्यमाणेत्यादौहिकिल्लकाराभावइतिदिक्तिसन्त्वेपवोक्तं
रूपादिस्यादौउक्तोहृदिलुकिरूतीतिनप्रवर्त्तनेभावोपित्तदिन्नदिक्त्वपित्वेतिवाच्यानांविशेषविहितेनदित्वेनपित्त्वस्यबाध्या
दित्वेदादोवक्ष्यमाणतयापासुदोडित्वंनज्ञापकमित्यपरितोषादाह प्रत्यानव्यःवित्वमितिसुडतिपोःनकारादिकारउच्चा
रणार्थःलिङःसलोपोरूदादिभ्यइतिसवात्सार्वधातुकेइत्यनुवर्त्ततेसतिलुप्तपदीकमनंतस्येत्यनेनविशेष्यतेनदाह सार्व

म.बो.
उ.सि.
१२

निभ्भावस्यस्यानिवत्वेनास्तित्यात्तथा एऌ स्यह्लईडागमस्यदुर्वारत्वात्तस्मागादित्याशुपाभूभ्यः सिचो लुक्तादित्यानिवृजावेन सि
चः परत्यात्पाचाद्गादस्यादम्(दित्यादौ अतिप्रसंगात्त्वलुदेतदध्वनयन्नाह यदि सिचासचेति सौत्रं भवत्वमितितेनानचकु तत्र श्वे
नभवतीत्यभावः विद्यमानादिति सिचोस्तेश्च विद्यमानविशेषणेनलुप्तात्सिचः कुतभ्भावादस्तेश्चनेत्यभावः भाष्यकारास्त्वाहुः अ
स्तिसिचोपृक्त इति द्विसकारकोऽयं निर्देश इति अत्र माधवः अस सस इति समुदायस्याप्यानुलयाह्यनुलये यथानुनिर्देश इति एते एव अस्ययो
त्स्यादिति अत्र वदंति द्विसकारकनिर्देशोप्येतस्यादितियदुक्तं तदसमंजसमित्यानं इत्यं हि भाष्याशयः सिचइत्यस्यानंतरं सकारः
प्रश्लिष्यतेन तु एतिपः आहुः अतएव सिचोपृक्त इति द्विसकारकोऽयं निर्देश इत्युक्तं भाष्ये अन्यथा अस्तीति निर्देशो द्विसकारक इत्येव
ब्रूयात् एवं च सांतादस्तेरिति सांतात्सिच इति चार्थो निर्बाधः द्वितीय अ सकारो लुप्यते संयोगांतस्य पदांतस्येति व्याख्यानात्स्व
पदेशेवज्ञावेनपदांतत्वात् द्वितीयसकारस्य न च संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वादलोपो विसृत्स दुर्लभ इति वाच्यं संयोगांतलोपो रुत्वे
इति वार्तिकेनासिद्धत्वनिषेधात् संयोगांतं यत्पदमिति व्याख्यानेन तु नेह संयोगांतलोपः किंतु सकारद्वयस्यापि रुत्वे सति अतोरि
त्यनेन एक एव उकारो भविष्यति विधेयविशेषणस्यैकत्वस्य यच्छेकत्ववद्विवक्षितत्वात् न च स्थानिभेदेन उकारद्वये सत्यपि
नत्रातिः सवर्णदीर्घेणांतरंगत्वात् सतिसमीहितत्रूपसिद्धेरिति वाच्यं एकपदाश्रयत्वेनांतरंगत्वाद्गाडुणोपश्चादवादे
पाप्रसत्त्या सिचोपृक्त इति भ्रष्टा सिद्धेः तस्मादुक्तरीत्या एक एवोकार इति स्वीकर्तव्यम् अतएव विधेयगतैकत्वस्य विवक्षितत्वात्
एकः पूर्वपरयोरित्यत्र एकग्रहणं भाष्यादौ प्रत्याख्यातं नन्वतिपरे योरुः सत्वतः परो न भवति अतः परस्तु अतिपूर्वो न भव
तीति रुद्वयस्यानेनप्यनुकारः स्यात् मैवं रोरि तिजातिजातिपरनिर्देशेन अतः परत्वपूर्वत्वस्य च संभवात् नन्वेवमपि परत्वाद्
शि चेति प्रथमस्यैव रोरुः स्यादिति वाच्यं रुत्वस्यासिद्धतया ह्यपरत्वाभावात् न चाश्रयासिद्धत्वमिति वाच्यम् स्यान्संयोगत
स्यात्वेपि निमित्तम्भृतहशोपेतदसंभवात् यद्यपि सत्वजातेरेकत्वादुभयोरपि एक एव रुर्भवतीति व्याख्यायां नायं दोषस्त
थापि रुत्वविधौ पदस्येत्यनुवर्तनादेकपदांतत्वं न संभवति द्वितीयसकारस्य पृथक्पदत्वादित्याहुः अस्सस्य हल इति सा

राम:
१२

कारादितिवाच्यं च्युकः। कितीत्यत्रापि चर्त्वे नगकारं पञ्चि च्यगित् कितोरिति नस्यादिति व्याख्यानात् न चैवं चर्त्वं स्यादिद् तथा च्युक इत्यत्र
विसर्जनीयो न लभ्यत इति हशि चेत्युत्वमेव स्यादिति वाच्यं सौत्रत्वान्न मुन इत्यत्र नेति योगविभागेनासिद्धत्वाभावाद्वा ॥ ९२ सि ॥ के वामन
स्तु ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुरित्यत्र स्नुरित्या आश्रयणे स्थात् स्नुरित्यत्र घुमास्थेतीत्वं न भवति स्थानी लिगकारप्रश्लेषाभावान्न च्युकः कितीत्यत्र चर्त्वस
सिद्धत्वाभावसमर्थनं क्लेशः स्यात् ग्लल्हसोऽगतिर्मकस्येति वेति दित्वेऽस्यार्थः ग्ल ल्ह सो किं लिंगता बनः लिगोर्नङा दित्वात्मुक इहादि
तद्धेरोर्गुणस्य चयस्तु गत्वा अभ्यासानिकत्येपि न निषेधः न चेकः इत्यस्केपि किति चेत्यारंभसामर्थ्यादत्र निषेधो न भवेदिति वाच्यं नाङाय
नादेशेन स्यच्चरितार्थत्वात् भ्वादिति ग्रहस्कोरिति लोपस्यासिद्धत्वात् सकारस्य संयोगान्तलोपः आ सः पदान्तसंयोगादिलोपस्याभ्रद्
भ्रद्दित्यादेः सावकाशत्वादिति चेदत्राहुः स्तुद्धयास्तुद्धोः स्तलो ॥ स्ताभ्यां विशिष्टस्यैव पतस्य पत्नेनापऽकत्वाभावात् हलंतायाः प्रकृतेः
परत्वाभावाज्झोल्क दोषपोकेयनासीति सर्वलकारापवादस्तिमास्त्वित्यादेर्निषेधार्थकमापाद्योन्यरचनत्वमादि स्याद्धः ज्ञिन्तुडि अको
उच्चारणार्थं इति मनोरमानवर्मन्तेघसेतिसूत्रे लेरितिष्णानेल इत्युच्यमाने ज्ञिभिन्नस्यापि लकारस्यस्तुक् स्यादिति चांकपंगातिस्ये
तिसत्वात् सिच इत्यनुवर्त्ती सिचः स्यानिनः स्यान्यदैस्मलस्य लुगिति आख्यायामति प्रसंगाभावाद्धिमाधानुवन्ने लुकोवैकल्पिकत
याद्देदलिन्ग्योलस्यानायाधलस्याच्चसिजनुवर्त्ते विनापिनातिप्रसंग इत्याहुः पापायणवादइति आदिपाव्यान्तकुणस्कानां
च्यन्लादीनांम्बद्वंस्याविति ननअदित्वेप्रयोजनमंनंस्तेसत्राम्यादिनामित्युपधालोपाभावः गातिस्थाइह्याच्च दितोपिल्गनु
वर्त्ततेनलस्तुः व्याख्यानादित्याण्येनाहलुगितिमायावितिगातीतिम्मपाविकरणाभ्रनायस्यानिर्देशात्लुग्विकरणयणादेशोगच्यते
लुग्विकरणाल्लुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यग्रहणमितिपरिभाषयापिवतिर्गहोनतुपातिरित्यर्थः भ्रसुवो। सूडुपाणिभ्रभेविमो
चने स्तुवे स्तुवति सुपत्यो स्तुन ग्रहणं तिङोविकरणेन व्यवधानात् भ्रासिचोस्ले भ्रनभावः भ्रासिच्याप्तिचेतिसमाहारद्वंदेन
स्तिसिच्नस्यादिति वियहं मत्वा भ्रस्तेः सिस्वापरत्वेति यावच्च स्तुत्सिंतंनसमासांतस्यानित्यताज्ञायेगद्वंद्वाच्चुदषहांतादिना
प्रसक्तटचः परिहारेपि समुदायात्माद्दन्निर्देशाद्व्याप्त्तरमित्येतदनित्यमित्याश्रित्यसिच्छब्दस्यपरत्वस्यसमर्थनेपिच्मस्तेर्भूरि

त.बो.
उ.ति.
१३

शर्थे निर्देशं कृतवतो भीमसेनस्यापि संमतमित्यत्र कुर्द् खुर्द् गुर्द् गुद् क्रीडायामेवेत्येवकारो ज्ञापकः सोऽयमेतेगंता विति सूत्रे गता वित्येतद
पिति घगत्यामित्याद्यर्थनिर्देशेन स्वोपलक्षणमात्रएव प्रदर्शितेनाप्ययं नेति दिक् उपपदमित्यत्र प्रत्याहारादिति एवं च उपसर्गं विनाप्युक्तस्यार्थस्य प्र
तीतेरुक्तवतीत्यादौ प्रयुज्यमानोप्युपसर्गः द्योतक एव न तु वाचक इति भावः उपसर्गेण धात्वर्थ इति अन्तरेणाप्यन्तरेणाप्युक्तं स्यादाभा
षणमालापः प्रलापोऽनर्थकं वचः अनुलापो मुहुर्भाषा विलापः परिदेवनं विप्रलापो विरोधोक्तिः संलापो भाषणं मिथः सुप्रलापः
सुवचनमपलापस्तु निह्नव इति टित आत्मनेपदं तु प्रायेण चोपलक्ष्याणि कात्मनेपदत्वात् पचमानो यजमान इत्यत्र टेरेत्वेन भवितव्यमि
ति चेन्मैवं प्रकृत्येति सिवादिभिरात्मनेपदानां विशेषणान्न दोषः एवं तु टित इत्यादेरेत्वेन वर्कमुवितमिति ध्यासःसे एकारोच्चा
रणं ज्ञापनार्थमिति लिटस्तझयोरेशिरेच् विचाति अमोगुणश्रति ऋ एत्वे सति अकुणं बाधित्वा तद्वोधप्राप्ताया अनेन परत्वा
त्यर्थः इजादेश्च धातोरेकाच इत्यतो धातुग्रहणं कास्प्रत्ययादित्यत्र आम् लिटीति चानुवर्तत इत्याह इजादिर्यो धातुरित्यादि गुरुम
न्विम् इयेष उवोष उच्छ इत्यादौ न इति आमः लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया प्रत्ययग्रहणपरिभाषया चेह आम आमन्तात् परस्य लुगिति मंत्रे
घसेति सूत्रात् लेरित्यनुवर्त्य लेर्लुगिति काशिकादेर्व्याख्यानं तदन्योपदेशे तत्त्वाकस्यालाभात् लिङाद्यपवादत्वात् लावस्थायामेवायं
लुक् तेन आमन्तस्य तिङन्तत्वादिवदन्तादिपदात्परत्वेपि तिङः तिङ इति न विघातः आमन्तात्परस्य निघातस्वानचा तिङन्तत्वेपद
त्वाभावात् आमन्तात्परस्य निघातो न सिध्यतीति शंक्यं लिटः कृत्त्वात् प्रत्ययलक्षणेन कृदन्ततया प्रातिपदिकत्वे सोरुत्पत्ता
वामन्तस्याव्ययत्वात् सुपो लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेन सुबन्ततया पदत्वात् कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटीत्यत्र पातयां प्रथममासपपात्रय
श्चात् अस्य संयोगेन कुर्यं चकारेति प्रमादएवायं न च विपरीतप्रयोगमिन्हन्तिमात्रे तत्र स्यलात्पर्यास्य श्चात्प्रयोगस्य व्यवहितोपि न तु
व्यत्नीति वाच्यं विपर्यासनिवृत्यर्थं व्यवहितानिवृत्यर्थं चेति वार्तिकविरोधात् अन्यस्यापीति यदि इह कृञ्शब्देन एक एवधा
तुर्गृह्यते तदा धात्वंतरस्याप्यभावादाम्प्रत्ययवदिति सूत्रे अनुप्रयुज्यमानस्य कृञ इति विशेषणं व्यर्थं स्यादिति भावः नचात्र कृञ्ग्रहणे
ति चकारेणैवानुप्रयोगोऽन्यस्यापीति ज्ञाप्यत इति शंक्यं धातोराम्स्यात् अनुप्रयुज्यते चलिटपरः कृञ इत्यस्यार्थसमर्थकतया तस्योप

राम.
१३

वेधात्वस्येति भाष्ये नैकं त्वनयुक्तं एधि धि श्याद्यावति व्याप्तेः सार्वधातुग्रहणं न्यालाभाच्च अतः सिच्ग्रहणमनुवर्त्तते न्ये ज्जुसीति चासि
च आकारान्त परस्य भेः सुसत्वमत्ययल्लक्ष्ये न सिचः परत्वमाकारान्तु मुत्याएं वं स्थिते फलितमाह सिजल्लुकीति गातिस्थेति सन्ने
एत्यर्थः सिजभ्यस्ते विदर्व सजेरेणे वादं तादपि के । सिंकृ नियमार्थोपमित्याह आदंतादेवेति हेतुहेतुमज्ञावादीति अननके चित्स्मादि
शब्देनाऽऽपं सावचनं स्यले ऽतिव्याप्त्याय आपं सावचने लिङो यन्निमित्तं न नापि क्रिया तिपत्तो भविष्यति लृङ् गुरू भेदाया स्पतः।
आर्पसेद्भ ध्ये ब्येश्यायुदाहरंति अन्ये तु भविष्यमर्यादेत्यादिना भवेपाली सुपक्रमयो लिङ् विहितः तन्निमित्तत्वक्रियातिपत्तौ लृङ्
भवति नान्यत्रेत्याहुः लिङ् निमित्तमिति हेतुहेतुमतो र्लिङ् इत्याद्यर्थेषु लिङ् लोटादिविधायिकाराद्यर्थ क्रियायां स्फुटे भविष्यति अनि
ष्पन्ना वितियुक्त शिष्ये दृभविष्यन्तदासीन्नमभविष्यदिति लते वेद्याद्रिष्याति भागे वेति न परत्नः ना पिथ्यचरितं नाउत्यर्थः अत एव छंद
सि परेपि यवहिता श्चेति सचितम् आनि लोट निलो डित्येव बजेच्यानियहणमागमधान्यस्यानित्यता ज्ञापयितुं तेन साग तं तन्तुकामस्य
जघ्नास्ते चान्ये त्यादि सिध्यति लोट् ग्रहणस्य स्थाने प्रतिपत्त्यर्थं न च पदत्वान् वोये यांता नि मवया निर्मा सानो त्र प्यनेन नित्वं णत्वं स्या
दितिवाच्यं उपसर्गं ग्रहणं द्यर्थं व्यवहृणा ज्ञाता घ तत्ते: पातिपदिकांतेति वैकल्पिकणत्वं तु इष्यत एव उरः पत्वेति उरः परस्य णत्वं
नेति के चिदिति भाष्ये कंत्वयुक्तम् एवं हि सिपति णत्वं स्यात् लक्षणा कनि रूद्धमिति भावः अंतरदेति अंतःशब्दोपसर्गेशस्य कुदाइ अंत
र्द्धिरिति उपसर्गसंज्ञा विधिः अत अव्दुसाङ् विधातु उपसर्गत्वमुपसंख्यायते तत्तु प्रकृतानुपयोगाद् उपेक्षितं भिदादि पाठेन प्रज्ञाश्चेति
निपातनेन दागतार्थत्वात् उपेक्षे विभाषा नेगदनदेति स्त्रो कायेत्याशे यत्रत्वाह गदनदादेल्पात्सिन्नितिउपदेशो किं प्रनिचक्ला
रमनि चलादेत्यत्रापि निषेधोऽपयस्यात् अवांते ति किं पि पचि निर्दिष्ट उपदेशग्रहणान्म निषे धमते च न्द्रैदः कणक्त्रम निचक्रुपाइ
त्यत्रापि निषेधः षोपग्रहणं स्पष्टार्थं एत्वधात्वे संहितायामित्यधिकारात् संहितायामसह विवक्षितायां णत्वाभावः । संहितायां तु
णत्वमिति विकल्पासिद्धेः किमने नविभाषाग्रहणेन स्या यंनसानकार्यं स्यादू अहोपसर्गं विधामित्यादिवक्पदमित्यत्रैनैव सिद्धे स
मासग्रहणं गो वलीवर्दन्यायेनेति बोध्यं वाक्ये तिति सासंहिताविवक्षार्थी ना सत्वं अनितेत्यर्थः उपलक्षणमेति एतच्चस्मा

त॰बो॰
उ॰ति॰
१५

14

इड् इति कृते यदि यणः एवं मेव द्वित्वं स्यात् तदा दिधृषतीत्यत्रेनुड्रूपं स्यात् तस्माद् दिति द्वित्वनिमित्तमित्युक्तं न तु हद्वित्वनिमित्ते अचीति किं जेघ्रीयते
देध्मीयते णाशाम्यते इड् ई घ्राध्मोरितीकारः अयङ् यि क्ङितीत्यत्र यङादिष्वनिमित्तेषु समासं दिति भावः अयेत्वा इत्युरचीति त्रयं घ्रीप्रध्मीपशाय इ
नि द्वितीया जवधिश्च स्यैकाचः कार्येत्वायङो द्वित्वनिमित्तत्वाभावादिति भावः किम् अस्मद्वत् इ इत्यादेस्सङीति यासंप्रसारणं तस्मिन्निविड्ढः
भ्यासे उवर्णो न श्रूयेत स्वाद्विद्वेकृते पुनः संप्रसारणेन स्यायेरवयवत्वाविशेषादभ्यासेन उत्तरखंडे च उकार अवर्णभेदे वेतिवाच्यम् परस्य संप्र
सारणे कृते पुन स्यात्रेवनसंप्रसारणं इति एवं स्य यणः संप्रसारणनिषेधात् स्यादेतत् चक्रतुरित्यत्र अच आदेशस्य निषेधाभवत्वा यणस्यादेव अ
तु सो द्वित्वनिमित्तत्वेपि अकारस्यालण्वात्वात् न च द्विर्वचनेऽचीत्यस्यैवेयं चक्रे इत्यादौ सावकाशत्वात् तथापि एकाच्त्वाभावान्नहि दिधातोरितीत्यर्थ
द्वित्वं न स्यादिति चेन्मैवं इह द्वित्वनिमित्तशब्देन साक्षात् समुदाय प्रत्यक्षतया वा द्वित्वप्रयोजकं लक्ष्यानुरोधेन तस्य ग्रहणात् एतत् सूत्रस्थैक इति
स्ते वै पदेस्य इतरथा च ऊर्णोतेः सनि स निवेति दूपदे विभाषोर्णोरिति ङित्वविरहे उरतु विधानेति सिद्धं सनन्तस्य द्वित्वविधाने विसनो द्वित्वप्र
योजकत्वे न तन्निमित्तपरे शाश्योर्गुणवादेशयोर्द्वित्वे कर्त्तव्ये निषेधात् स्यात् एवाऽन्यः तद्भावाभावितामाभेरोऽहनिमित्तत्वमिति एवं च द्वित्वनिमित्तप्र
तया सन इडागमोऽनुसन्धानारणश्च द्वित्वनिमित्तत्वमिति स्थितं न चैवं सर्वधातोः सनीति ऋकारे अनुष्वंगस नोत्तिष्ठति इट् कृते इसशब्दनिमित्तक
स्य गुणस्य द्विर्वचनेऽचीति निषेधेऽजादेर्द्वितीयस्येति द्वित्वप्रसंगात् रिरिषतीति न सिध्येत् रिसशब्दस्य द्वित्वे तु पद्यपि सिध्यति तथापि गुणनि
षेधे रिसशब्द एव दुर्लभ इति वेदाह गुणोरपरे कृते रिसशब्दस्यैव द्वित्वं द्वित्वानिमित्तस्यापि गुणस्य निषेधः इसशब्दस्तु नेह निमित्तं
कार्यित्वात् नहि कार्यी निमित्ततयाश्रीयते स्यं द्विलाकृत्यितविघ्नत इति ज्ञापकात् अन्यथा ध्येङो द्वित्वेन क्ङितिचेति गुणनिषे
धात् शायितरीति रूपस्यासिद्ध्यापत्तेः नच क्ङितिहितिपरेगुणस्यापि निषेधोऽयं पायितरीति न ज्ञापकमिति वाच्यम् तथा
स्थायां द्वित्वनिमित्तं गुणनिषेधो न स्यादित्यादि दोषस्य क्ङितिचेतिस्त्रत्रवोपपादितत्वात् न चैवं कार्याणो निमित्तत्वानाश्र
यणे सनंतस्य कार्यित्वात्स निवर्तत पाश्रयोर्गुणावादेशयोरनिषेधाद् दूर्णनविषमीमांसायितस्यादिति वाच्यं मत्वर्थीयेनेति नाका
र्यमनुभवत एव कार्यित्वलाभात् ऊर्णोतेर्हि नुशब्द एव द्वित्वरूपं कार्यमनुभवति सनः अरिरिषतीत्यत्र तु रिसशब्दः कार्यभा

राम॰
१५

दीर्णत्वात् अभेदान्वय इति सामान्यविशेषयोरभेदान्वयो लोकसिद्ध इति भावः एवं चैषां नके एषां नभूते स्यादेः एककर्तृकाभूतान
घतनपरोक्षा भिन्ना कि पे विलुप्तो बोधः ननु करोतिः सकर्मकः भवतिस्त्व कर्मक इति कथं मिह तुल्यत्वेति चेदत्राहुः यद्यपि करोति
कृत्यादनार्थकः स्यात्तेन प्रयुज्यते यदं चच्चैः एजयं चकारेति तदा नियमेन सकर्मकत्वं यदा तु निपातनस्य समानाधिकरणः करोतिः प्रयुज्यते
जुहवांचकारेत्यादौ [illegible] समानाधिकरणः करोति स्तस्य सकर्मकत्वाभावः स्वयमपि तथा भावं भजते एवं च स्तोरपां महातिसमानाधिकर
णेन काचित्सकर्मकत्वं बोध्यमत्र ज्ञानानुप्रयुज्यमानाद्भवतेः सकर्मकत्वात्कर्मणि लिट् न वा च भावः तस्मात्तपनं विभरांबभूवेरतिश्रीहर्षस्तनयते
पूर्तो वर्णितमेदसां भरा विभावरीभिर्विभरांबभूविरे इति अत्रेदमवधेयं जुहवाञ्जुहवां चकार जुहवांबभूव इत्यादौ केवलहोमो गम्यते इत्यर्थस्तु होम
व्यापारेति बोधः फलेतु नकश्चिद्दोषः घटमानयेत्यत्र यथा घटं वानय समानं कारकसंबंधादिथ शेषाभिधायकत्वेनानुप्रयोगस्य
फलमिति अन्वितेति संपदार्थस्य अकर्तव्यस्य चाभेदान्वयो न संभवति उभयोरपि विशेष्यत्वादिति भावः आम्प्रत्ययवत् आम्प्रत्ययस्य
तेनैव यदा भाववाद अनकृण इति आम्प्रकृत्या तुल्य मनुप्रयुज्यमानादिति तृतीयान्तादिति अनुप्रयोगस्येत्यत्र कर्मणीयस्येति भावः अनुवात द्विन
इत्यतो नुवर्तनादाह आत्मनेपदं स्यादिति एवं मन्यमाने विधानेपि घ मनिधारणमनेने वसूवेन न संभवतीत्यत आह वाक्यभेदेनेति अन्नच मसा एता
ध्यास्यदिति वचनं मेव अन्यथा एव वदित्सनुत्स नुतत्रैवानुप्रयोग सकर्मत्वा मः पूर्वेण तुल्यमिति यथा लाभादिन इदिदे किंतेनाध्यस्य वदित्यने
न लिट्स्कयोः एधितेति आकारकारणमकारवे शिष्टकृतुकारस्यादेशत्वाय असंयो संयोगादिति किम् ममंथ्ये अत्र न लोपेन द्विर्वचने विच्छ
चासमानाधिकरणत्वाभावाय द्विर्वचनशब्दस्य [illegible] यदा उच्यते एतेवचनं यस्मिन्नावितद्विर्वचनं यथा द्विवचन मस्मिन्न
सीत्यर्थे आघवलदेनलाह विन्न निमित्ते अचीति इदावः परस्मि निमित्ते इति स्थानिवदादेशः इत्यादौ तिपक्तः स्यो कृतः फलं चो भयत्र तुल्यं
तथा प्यादेशा निषेधपदौ विभाष्यावादशनिमग्नात्य कृतः किंच आदेशसंज्ञी कृत्य पुनः स्थानिरूपान्यथ्याविश्वाति पेघ यरतया व्याख्यानमेव लघु
मत्ता न नाकपंक स्पहादस्पर्ध तयमि तिन्यायात् नपरतो नेति विशेषणानन्तरपाठो व्यर्थं समन्तमहीति स्थानंपदः इष्टानुरोधेन द्विर्वचनइत्या
वर्तकालावधारणतया विधा चोहे द्वित्वे कर्तव्ये इत्यर्थः निकतेनु यथा यथ मादेशः स्यादेवेति भावः द्वित्वनिमित्ते द्वित्वात्परत्वा

त.बो.
उ.ति.
१५

ज्यहणं नन्वेवमह्णं त्विति नैवलभ्यत इत्यदोषः इति वपेरिति यत्तु तद्वारत्वये ऽचित्त्वादिकानुमदेन पर्युदासग्रहण्या प्रभृतिनास एवमाचा ऽनु
स्तः अरदेतत्त्वनु नगुणो धनच्छ्रिदेऽभिभिः तद्गुणमध्यां चविनेकाचः स्वरोत्तपानवोऽनिष्ट इति मवादेन पर्युदासइहो पेह्वित्तः सत्तान्नु
गुणत्वात्तत्त्वाहि सर्वे सर्वेपरादेशा इति यामे नरः इत्यादेः कइत्यादिरादेशात्स्थस्थयथा ष्यानुपदेशं गहीत्वा कर्तीहस्तेत्यादो निषेधः सर्वत्र
नेनचैवववषादेशोपि प्रवर्त्तमानः केनवार्यतां अदेन पर्युदाससामर्थ्यादिति चेन्नमन्तकारेणा पर्युदासत्वादितिभावः इणः षीध्वम् इणको
रित्यधिकारेऽपि चन्नविग्रह इणकवर्गाभ्यां परस्य मा भूदेसलदर्थे तेने इनवचोध्वं अंगात्परेबामिति विदितानामिसृज्ञो लुङ्दा चो लुङि आदि
द्वमितमानाचापि स्यात् लिङ् लुङ् हंनु इत्यत्वपत्ते यु लिङी धंपु तो धंतसी ध्वमित्यत्रा ते आगिष्यस्यादितिबोध्यम् अंगात्किं परि विषीध्व
ष्यपर्यवनः पीध्वमित्यस्य यहान्ताषी दुमितायादावेनभवेन्नत्ववर्णणा पर्यवडूहणप्रविभाषाऽयं च प्रवर्त्तत अनिज्ञापनार्थमिदमुक्तं तेन अनि
स्नन्यहरणानीति मिद्रमणधाव ममेत्यादि स्मात्रयवदिति सत्रैकन्यहणात्तनु प्रयोगांतरे न उनेति शेषाणां नीति परसेपदमेव भास्यमणो
न्नुस्यादेव ण्यं वभूवे इं लांवभूवे इति अस्ते सुभावकर्मणोः स्मादिकृतेण धेशदिच रूपेविप्रतिपद्यं नेत न्या हि उमयत्रापिहरतीति हादेशोक्तते एथा
मादेइं सामादेशनिके चिन्तना अपिसाहचर्यादिहोवद्द नं नत्वेणो त्वन्ये नम्राहचर्यादेव सावधातुके णतिह स्वेत या चक्र मनादिहारेत दिवातिसारे इ
त्ये वमवति नन्द नाइयेषि नेनत्यामासेमासे प्रभिपरे हस्विनीति यद्यपि सन्यतास्यमपि त्यावन्तु ष्यसे वलाभ्यर्थं मन्या हस्मात्
ते होषयतिभावः परत्वपवादइति अपवाद इत्ययंगंपोनाभ्यानुमत्तौ यास्यमसुस्पेनसह विशप्येनेतन हि आइवाचरति अनिम प्रयहण
मपनीयकास्यनेकाचइस्तमें मीमु ओ अनुः ऽः हित्वमतोगुणोऽत आदेरितिदीर्घः एत्वं औ हृष्टिरिद्युक्तत्वात् हलादिशेषात्यागेवापरत्वा
दत आदेरितिदीर्घत्वेनुपरत्वप्रशंसाप्य नासीति विशेषोयं ग्रंथ इतिनव्या आउजादीनां एवचाजादीनां महत्वे इप्रसिद्धिवादितिकल्प्या प्रम
त्वात् ननु अतिसति हिरेवीत्यनेन एथने त्यादिषिताव वधितेदिस्सादिनत्सिद्धेत् किंच अनोगु एशतिपरत्वप्रवृत्त्या एधने त्याद्य
थदिन्याह्येतिसलमष्टश्चालिक्षिपेतनहि नस्वयोः इसदिधम नहि स्यात् दृश्चैवं पंचम्यः भातुर्गाणलाव ययो रितडामा
रसुनादितैरोसल्वेसतिनासुपरत्वाच्चेति चेन्न उपसर्गा दत्तिधानाविध्यतोधाताविधपद्याज्ञादेशधातावितिव्याख्यानात्

15

१६

णितिचेत्स्यादिति अस्यानन्वयीतिमध्ये पाठाद्देहलीदीपन्यायेन पूर्वोत्तराभ्यां संबध्यत इत्यर्थः तत्रोत्तरान्वयस्य फलं गेऽनुमिते काभूतान
येषा फलं निन्त्वरेण संमत्युदात्युदात्तत्वात् विपादेति विभिन्नतीत्यादावितिनिषेधस्तु पूर्वान्वयस्य फलं द्वित्वे कृते अनेकाच्त्वात् यदाहिकोऽपि
ऽप्युपदेशेनाप्यन्वयः सीकर्त्रास्त देवमास्तु उपदेशोऽनुदात्तादित्यनेनैवेदिमिदेवेति शंकायां एकाचः किमिति पिपठिषतीत्यादौ विवेदं प्रयुज्यते
ऽनिषेधः स्यादेवेत्याशंकायामाह स्वरं लिटीति यियत्वादिपि पापध्याप्यतिदेति यातिपाति दातीत्यादि तेनेममन्यजघनीहिस्यादौ नेडेवेतितत्त्वेन
पापायथ्याभवेतितेन वर्मेर्नः स्वनिवर्तत्वेविधती स्पत्र सधीवेनर्ङ्गेतोहू विकल्पो न विनेन् नित्यमेवेट् एकाच इति निषेधाभावात् अनन्तरेण निर्देशोऽपि
भास्वरूपेणोत्संज्ञकत्वेन च स्वरूपेण यथा पीङः सार्वधातुके गुणः दीङो युडचीति पीङः दीङः ततः तत्रैकात्मत्वये चोभे क्रमेणोदाहरणे इत्संज्ञक
त्वेन यथा अनुदात्तङितः तेन स्पर्द्धीङादिभ्यः अनुदात्तङितप्रत्यात्मनेपदं न कस्यापीति पोशायीति गणेन यथा वेभिदीति रुधादिभ्य इति भ
म्न एकाच उपदेशेऽनुदात्तान्नेति चेभिदितान्तो दित्यादावितिनिषेधोऽन एतच्चेति न चायमिपाधायांशो कथमिदं ज्ञापकमिति शंकां एकदेशा
नुमतिद्वारा सर्वज्ञापनस्योपपद्यमानत्वात् डिमारोहत्वात् अत एव तत्र गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति सिद्धमि
त्युक्तं अनन्यार्थैस्यातिदेतिभरेत्यादिभिः पित्पादिभिरेव ज्ञापनसंभवात् अपरस्परां नित्त्वे सति तस्य ग्रहणेन एकदेशानुमत्यास्तु पेदवप
मः कृत्येऽस्मादिपूर्वाचार्यश्लोकोऽज्ञापि न इति तु तस्मैवावो चामम नोरमायां त्वेकदेशानुमतिद्वारा पूर्वाचार्यपरिभाषाया ज्ञापनस्य गति
कारकोपपदानामित्यादेरुत्तरादित्युक्तं तदयुक्तमितिनव्याः गतिकारकोपपदानामित्यादेः पूर्वाचार्यपरिभाषान्त्वच न ज्ञापनं तत्रैव
हमितिगुणनेवकृमिति तदत इति नचमत्वर्थेन तृणधामा नाभावः वसत्यादीनामनुदात्तपाठस्येवानन्यमानत्वात् नचेदानीमनुदात्तेषा
ङः परिभ्रष्टः आधुनिकानांच्वसति ग्रांक्तित्यादिपाठस्त्वनार्षत्वान्नमानमिति शंकां पाणिनिना पठितामेवानुदात्तानामाधुनिके (
त्यात्स्यात्परेपरयासेग्रहीतत्वात् अन्यथा एकमात्रस्येतिवकुमीहितार्थमेव ग्रहणेन कृतेऽपि अनुदात्तपाठस्य परिभ्रष्टत्वादसति
पाक्षादयोऽनुदात्ताः ननु एधादयः इति निर्धारणं न स्यात् एकग्रहणेनैवान्वेकाच्ग्रहणं बहुलंतु स्यात्तस्यैवमिति एकाजनरेवेरेन ग्रहणं
नामप्यादित्यन्तोपरस्परव्याघातः स्यादिति चेदत्राहुः एकाचग्रहणेन एकाज्ग्रहणं बहुलं कृत्यात्तस्यैवमिति न्यायेः केतुपस्तुगमेवेका

हुड़ि
टिट्टि
४ दृ

त.चो.
उ.ति.
२६

16

इति विभाषा गुणे ग्लस्यां मितिद्वेताविपंचमो हेतुविहफलमेनस्वैव्ये सार्वं उभयग्रहः प्रतिषेधः इदमुक्तिविधायोभिन्नार्थः। एवंचानुवृत्तावेकाच्
त्वात् प्रयुक्तः कितीतिनिषेधप्रवृत्तेः ऊर्णुञ् इत्यादिस्थिरत्यति एकाच उपदेशा इति तिनिषेधस्तु नाप्रवर्ततेनुवृत्त्यभावेनेकाचत्वेप्यनुदात्तत्वाभावात्
भावऊर्णुधातोप्युउदात्तत्वात्तत्राच ऊर्णुवितान्योर्णवितो द्विसाधापि तिपिक्रमचपालिः श्रन्थय स्तुभ्यामिति माचोकौयं यं स्यमवाश्मुपे संहृत्य
नेषु क्रादिकमेणाद्यात्सहः इति कालवकः थांतेषु पचप्रुच्छिचवचसिचः मद्गुपचवचाकेपच्चिव्रश्चीकरणे भावेषिपचिरपनेन यत्यंते सेचिमने
म सेचिरविरेके रिच्चानियोजनसंपर्चनयो रिति योनादिकस्वगत्यतेन विचित्यनेन नवचपरिभाषणेनुवोचविरापिवचिर्गेजादिको विगर्हते छांतेषु म
छेकः जांतेषु त्यजनिर्जिभ्रस्ज भंजभुजयजमस्जपजयुजरुजरंजविजिरस्वंजसंजसृजः षेचद्वय भुजित्यनेन भुज पालनाभ्यवहारयोः भुजोको
टिल्ये इति चग्रहणे युजित्यनेन युजिरयोगे युजसमाधौ इति च ग्रहणे केचित्तु व्याघ्रभूतिप्रोक्ते भाष्ये च युजिरेव न तु युजे योगे इत्यस्येकदेशोदार
णमित्याहुः प्रस्न निषेध जसमाधौ मेह इतियस्येनन सृज विसर्गे दिवादित्तु वादिग्रहणे दांतेषु अदक्षुदखिदछिदतुदनुदपद्यभिद्विद्यविनद्र
इसद्स्विधस्कंदहदः पंचदश विदित्यनेन नतु सत्ता विचारणे विदज्ञाने विद्लृ लाभे निविद्धसत्तायामविन्दतीति वि
द विचारणे धांतेषु क्रुधक्षुधबुधयुधव्यधराधसाधशुधसिधा एकादश रुधिनिरुधि रस्मावरणे अनोरुधकामे इति दिवादिग्रह
ने नांतेषु मन्यहनौ तौ मन्यज्ञाने दिवादिः पांतेषु आपक्षिपछुपतपतिपतृपदृपलिपलुपवपशपस्वपसृपत्रयोदश तिपिरित्यनेन तिपृष्ठे
दीप्यतिः तिपतिः क्षरणे तुपस्पर्शेन तिप्यतेमन तपसंतापे तपऐश्वर्ये दिवादिः तपदाहे इत्यपिणिजभावपक्षेग्रहणे तिपृक्षरणे तृप्यतिर
यत्रेयोर्वे इत्येपनुवाम स्यच्छ उपधयेत्यसमपोत्र पाठः भांतेषु यभरभलभस्त्रयः मांतेषु गम्नम्यम्रम् श्चत्वारः शांतेषु क्रुशदंशदिशदृश
मृशरिशरुशलिशविशस्पृशः षोडश विपारुणाहिंसायां लिपीत्यनेन नलिशस्य ल्पीभावे दिवादिः लिशगतौ तुदादिग्रहणे षांतेषु कृषत्वि
षतुषद्विषदुषपुषपिषविषशिषशुषश्लिष्या एकादश कृषिरिति भौवादिकतौदादिकौ ग्रहणे ते विषित्यनेन विष्लृव्याप्तौ जिषविषविष्लुषिति
दंडकस्यापिग्रहणे शिषित्यनेन नतु शिष्लृ विशेषणे कृषविधारोत्ति दंडकस्य ग्रहणे विषिनेति विष्लृव्याप्ताविति जोहोत्यादिकस्यैव ग्रहणे
नतु दंडकस्य शिषित्यनेनापि शिष्लृ विशेषणे इति रौधादिकस्यैव न तु दंडकस्य इति वोपदेवादयः सांतेषु घसवसती द्वौ घस्लृ अदने वसइः

राम.
२६

दावो कास्यांतवङ्गावेनाद् त्वान्यन्नाजादित्वात् सत्वाचोक्तौ वोवलदवस्य शनिवाचम् आदित्यनुवर्त्य अकारस्यादेशो निपरेत्कृङि ति नि स्यात्वा
मात् एतेन अयोयोत्य प्रावरणता विरस्या ज्ञुति अवनमित्यत्राभिसंगः स्यादित्तत्वदपि निरस्तं नैवमस्यात् आतो दित्यादिन सिद्धा नि अ
रभ्यत्वस्य योदिदित्यावोलावकायानयापरत्वादिह आतो गुणे चेवपरत्ते रितिवाच्यं चकारेनएमर्द्धिङि विधाया यं शस्य मुपगमादेतरंगत्वादान्न
रध्यत्वस्थेवमतन्नेः स्यादेवत् आडजादीनामिति सत्राभावे आत्तामासनर्विकल्पमदासिद्धा ति प्यसो वित्वञ्जो येन अरभ्येतितनहआमहने।
मेदे अंतरंगत्वात् आणेवालगमे कृते तैवोचकृता यं यान् असोरलोपस्या महत्के: नह्वा कीदांगं वलोप इति ब्रूते; आगह्लोपव्य स्यादितिपं
कं आश्रयत्वात् वार्णादांगमिति परिभाषया अदित्यनाकालनादित्यसोरलोप इति नपकरणमेवलिंगं वद्दिहंङे; यागेवाह्लोपः स्यान्नहि
किंतेनतपरकरणेन नित्यापि वैदिक मन्त्रे याथ्यामान ट आय। यगादेशं दप्यपि रप्यतश्याडागमस्यवद्यमाण त्वान्नद्यंमाङ् एतं कर्तव्यं
तथाप्याहं दिनेव अज्यत्वयेन आङ् एवं कवेनभानन्वकथं चित् वाच्यमिति स्थितस्यागनिमाङः; सलोप इति लिङः; सलोपो नयस्येत
नेन एधेयाताम् इति सीयुटः सलोपो आङ्गुणः एधिषीष्ट मिति रलः परस्यापि ओतोर्धातोरस्याभावादित्यः सीष्ट मिति स्त्वं न भवति आत्मने १
नेनहस्यतोरूइति अदम्य स्ता दिसमादृदित्तिचानुवर्तितेनसाङ् गस्यान्नादिति आत्मनेपदेषु किं अदंतिसन्तीति अनतः किं एधंते सुवंते ऽङ्
भिन्नरवेणिनि विभावेद् इति इतोविशिष्यपदलझोवलीवदत्याम्नेन भेद्धि दिङ्गन्न एवे णिद्रवत्तनिमाबः ऊहदंनेविति ऊहदंनेविना
योत्यादिभिर्विनाहरङ् हरंभाचविना अभ्ये एकाचोऽङ्गंतासनिदिताः अनुदात्ताद्यर्थेःतप्यचदात्ता याँता वेतोक्तौ तमादिषुरतनभवते ऊ
दंताः अकूपमनयः अदंताकत्पथनयः पुषिभ्याद्यौ कपादंकङु गतिरेवलाध्यो मिथुभयोगेहंगोनितुवंधपविभावयाल्लुगविकल्पो विति
परिभाषयाचनवसाहवर्णोत्तुम्विकरणस्यैव यहव्गमितियं कंसयानित्यत्वात् दगुनेजनेपीडःवव्वमनुमश्चवणो लसुतोदृच्छरांदे दु
आश्विगतिहरूवोः डेङ्विहायसागतोश्विन् देवानांदङ्कं संमजोप मूवत्सेनन्वेत क्रिन्मनाभिकावामेवानुदात्तत्वे ऊर्णुनः ऊर्णतवान् र
तिनमिदेनमिदं ऊर्णोतेर्नुवद्भावो वाच्य इति वपमाणत्वान्नैवि अपरिदेः अनवऊर्णोवृत्तेर्मजयातोरेकाचइतियद् ऊर्णुनादं स्वत्रानेका
च स्तेनमहन्नस आमोऽभावश्च। द्विष्वावितऊर्णंच भाष्ये वाच्य ऊर्णोनुवत्कावोपड्कृति श्यलाकं आम अयमिति धा यंमेकाचश्चेऽस्य हादि

न॰बो॰
उ॰ति॰
९७

17

निषेधादित्तिबोध्यम् गाह इकारो नाग्लोपि णत्वादिताभीतिनिषेधार्थः अजगाधत् आमाद्यं स्यानंवाम निष्ठायामनाम्याव नेसंदर्भो वाच्यंय:
नाप्यन्। घ्रु उपन्नापोरोगः अनुवृत्तेत्ववादेव सिद्धे नियमार्थं वानिंकमिस्यात् आगिधोधेति आलएकहल्मध्ये एकशब्दोऽत्रासहायवचनः
एकयोर्हलोर्मध्ये इत्यर्थस्तच्चावहे असंयुक्तेति इत्यनुरोधेन। तेस्मा वर्णमे आदेशादि रोषणमेत्वसानिमित्तं चाङ्कियत इत्या लिणानिमित्ते
ति क्वितिलिटीतिच यद्यपिगम्हनेतिश्र ससे क्डितिवर्ततेतथापिमयाजनाभावाड्डितोमिबाबनानुवर्ततइतिभावः किं तिकिम् ननाटति
टि किम् पापच्यात् चकणतुरितितनेत्वे नमपिबमबणतुरितत्न अभ्यासेवर्चेतस्यासिद्धत्वादित्यभ्यासलोपोस्त्वएवेति वाच्यं फलभजत्यद्
तत्रएत्वविधिप्रतितत्त्वस्यासिद्धत्वज्ञापनान्नएवं च आदेशश्चेहवेनएसंपादकएवगृह्यत इति व्याख्यानमव ध्यंवक्तव्यमेवेति दिङ् म
दित्तुति मोदः संतोषः मदोगर्वः स्वप्नः आलस्यम् नससदद्दगमुहिंसायां देसांनः सत्तोऽवषवा च तो विभाषः घस्यर्थः तथाच शसदवा
दीनां यो अकार इत्यन्वयसंभवे पकारस्यगुणत्वादेद निषेधनाषष्ठीनसंभवतीत्याशंक्यतत्रिर्वाहार्थं आचष्टे गुणशब्देनभावितस्य
ति भावितत्वं च साक्षात्परंपरासाधारणम् तथाच शशारतुः पपरतुः पुरित्यादौ गुणशब्देन क्लिसप्राणो यश्चोकारस्तस्याप्यनिकस्यापि
देशस्यावयवो अकारइत्यर्थान्नात्ययनाप्रयपत्तिः ददद इति ददाशतुः दाराष्तुः ववमतुः ववमुरित्यादावपिनिषेधो बोध्यः स्वदछर्द अप
मिति मस्वे कर्मप्रायेणोऽलमिताड्ङ्ः सकर्मक इति स्वदस्वहवादद्यामनुभवेसमर्थः अकर्मक इति अप्राहित ज्ञापनवादिधारा स्वाड्ःसु
गंधिः स्वदनेलुप्तारे इति श्रीहर्षः नस्वदनेनरोचते इत्यर्थः धात्वादेः धातुग्रहणं किम् षट्षड् आदेः किम् लषति उपधायां चासि
पि धातोरित्यतोधातोरित्यनुवर्तनेवोरुपधाया इत्यतो वोरिकइति हलि चेत्यतो हलीति च लब्दाह धातोरित्यादि धातोः किम् ऊड् नःकु
रुः कुर्वै कुर्वइत्यत्रैवो दीर्घोमाभूत् न नचात्ररेफस्य धातुपदिकोपधात्वेपि पदोपधात्वाभावादेव दीर्घो न भविष्यतीति धातोरित्यनुवर्त्त
नामिह नावश्यकमिति वाच्यम् पदसोप्यनु हसोत कुर्दते गूर्दते इत्यादृक्षिविप्रसंगात् वस्तुतस्तुएवंत्रासिद्धेन स्यानिवृदिति स्वोका
रादद्वः पदास्मिन्निति स्यान्निवत्व सामिवेयभ्युपगमेपि कापिकालयदेत्र असिद्धं वाहिरंगमिति परिभाषायाः प्रवृत्तेर्वहिरंगस्यय
णोऽसिद्धत्वात् कुर्वै कुर्वइत्यत्रोपधायां चेति दीर्घो न भवदिति धातुग्रहणमुवर्णस्य नात्यंतावश्यकतापदस्येत्यनुवृत्त्या

राम॰
१

मनोर्थः । त्स्निगतेरादेशस्य तु स्थान्यनुदात्तत्वेनापि सिद्धं । हंसन्तेषु दहदिहदुहनहमिहरुहलिहवहो हौ ढुढिस्य तेन दुहिरिति भौवादिको
न गृह्यते किं तु दुह प्रपूरणे इति भ्वादादिक एवेति माधवः । इह मनोरमायां संग्रहश्लोक उक्तः । कंठ्यं जावधनयाभमणाः शसहाः अमात् कचकाण
इत्यर्थः । अत एव कांत एकः । चांताः अष्टक्षांत एकः । जांताः पंचदशत्यादि आख्यानम् । कस्ते कस्य च इति वर्णो तश निपेचदशानां संज्ञे त्याद्यम्
पगमात् पांतेषु द्वयोः । स्पनानिर्देशस्य फलमाह नु दायावेति तपरदीपतन्नेदेन नुदादौ स्थितौ चुरादौ तु तपि । सर्वमते स्थितो स्थितः दपी स्ते
दौ चुरादौ न तपर प्रोत पदप संदीपन इत्येके इति च अन्यत्र निमित्तये इति निवर्तनीयास्तु निषिद्धा स्निह न मोचन योः । वदस्थैर्ये विथग त्यां वि
प्रगास्त्रे मांगल्ये च बुधिर् बोधने इति भौवादिकाः । मनु अवबोधने ज्ञानादिकः । पुष पुष्टौ भौवादिकः । जैयादि कष्ट श्लिष दाहे भौवादिकः । व
गात्र प्रस्रवणे प्रदग्ती विपसंगं जे बुध अवगमने मन ज्ञाने पुष पुष्टौ शि श्लिष आलिंगने वस निवासे एते अनिटः । युनि प्राणिग्रहण योः अ
नु वंधानिर्दिष्ट इत्यर्थः । विदंति दिति विदिर् लाभे इत्यस्य नित्त्व अनि हुने नित्यः अनुस्वार इति भाष्यकृता अनुक्तः । ननु यस्या व्याप्ता इ
तिनासीहतपिरोपः ततश्चाप्रभत्यादिरं भानुरोधात् पत्तुध एवौ नैसमन न्द्धिति ऐन्नामन्नु इत्यादिसौ नप्रयोगात्तत्पतिपत्तुमित्यादि
सार्वजौकि कथ्य वहात्त्वउपलक्षणत्वेन भाष्यं नेयमिति भावः । अकर्मक इति अत्र केचित् त्वम्मि भवे आयात्वत्य त्स्तपानस्य धात्वर्थ के
इति श्रौ हर्षो पिशातु कंतन्नासत्यपुगंतो वा ते न व्याकर्तुमर्हतीति अतो यस्य सकर्मकत्वं ज्ञाप्य मित्याहुः । पार्श्वतः अन नदुलसंविज्ञा
नो यं बहुव्रीहि स्तेन पारो न दोषः । किंतु व व्यामेव इत्यर्थ इत्यन्य रेतस्या पिदित्वं भवति हितीयश्लोकार्थः शंवं धिरेफस्येव नन्दा इति

कुर्दितेइत्याद्येदोनुदीर्घः। सिध्यतीत्येतमाह। रेफवकारयोः किम्। उध्यातिकमुसने पुष्यति हल्परयोः किम्। चिरिणोति इकः किं। अर्थते नर्दतिन
र्दतिनन्नु हलिचेत्यत्र रेफवकारयोरितिको दीर्घः स्यादिति व्याख्यायां कुर्दते गुर्दते इत्यादि सिद्धमेवेति सत्यमिदमर्थं नि निर्विदन्नाह। हलिचेत्यत्रया
नेन हलमनुवर्त्तनेनोपमेव अन्यथा दिव मिश्च ति दिव्यतीत्यादावतिप्रसंगः स्यात् न त्वचोयथायां चेतिसम्भावे उपधाभूतयोः वोः परत्वोदीर्घो न स्यात्
किंतु रेफवांतयोः रेवभावो हलि चेतिसत्रेण स्यादि तस्य वचनवच्च कमेवति सदते इति स्ववतीत्यर्थः नन्तु स्वेर्दितिवस्वादमुदेति दंत्यादयएव
धातवः पठ्यतां कोपदेशान्यवित्वासत्वविधौ गौरवात् मैवम् न था हिसनि रंपनाच दिव्यसि घदत् न्सम सदनइत्यादौ लिटिम मुदेसिषेधे येत्यादौ
चन्द्रा इति शयत्वयोरिति षत्वेन स्यादिलः परस्य सकारमात्रस्य षत्वविधौ नु मुपिसेसु पिदइत्याशवदिस्यादि तथा नुणोठेपा। ति निनामालभ्यदंत्यादि
पाठवत्वोपदेशत्व अपि ज्ञायन्ते यैव पठिताः सच पाठ इत्यतौ परि भ्रम स्यात्तदिमुख्यादिपाठ संवदम्बमानत्वादनेन लक्षणमुखेनतान्नवस्थापय
ति सेगिन्यादिदंत्यष्ठ अत्रदंत्याचौतिस्त्रो अयवदितपरीयस्य सदंत्याजेनः दंत्याजंत्यः अत्सो स्म्रदंत्याजंतः सः सा अर्द्देर्ये षां धातूनां तेदंत्याछजं
तसाहयोःजंतसादयः ठेकाचः षोपदेशावेधात तपाचसाधादौ संमतं पठ्यमानः सकारउपदेशेन स्थिततस्य नुमेयमिति भावः दंत्यादिदिचुसुंदे
एकाचः किम् सोसनने सोसन्नते सुचि सर्ची सुराही अदंतौ ऊमललतण्यातिज्यासिं वासयितुमाह सेगितिसेन गसो सज्ञातो सगतो सम्न्यजाच्छा
त्मने सेपाद्संयानयोः सप्तोः ऽयोपूर्वे एकेषां विदसंज्ञशसाह घकोति सुकु गतो जि खिशागात्मम स्वररणे स्वदआस्वादने धंजपरिष्वंगेजिषिष्टश येक
दुर्धकसने रानेषोपदेशाइत्यन्वयः स्वदआस्वादनेश्यावतित्यानि माण्टमाह दंत्यः केवल दंत्य इतितपोच अस्ति घदिस्यादौ षत्वेनेतिभावः ह्न
दीमुतिच्चादयनके शब्देईकारः स्वीदितोनिष्ठायामितीण्निषेधार्थः मह्नलम्भ ल्हादयान्ह ह्लादोनिष्ठामित्युपधा ह्रस्वः ष्ठायामिति
विद्यमानगुणसंबंध स्थापने ष्ठायाः आननुरिह स्त्रष्ट स्याद्वावाणादेत्वं नइटईतिसंयोगांतस्य लोपः इत्यतो लोप इतिरात्मस्येति चानुवर्त्तितनदाह
लोपःस्यादितिइटः किम् अर्दाधीत् ईटि लिप्याति शम् मामिपुः सिज्लोप इति अत्र वर्द्धति सलोपइति वक्तव्ये सिज्ग्रहणं गलोगलो स्यादि
न त्वपंक्तिविषयकमिति व्याख्यामायां नेनेहनसोमसत् स्तोत्राषिहरामहिष्माम् चिचेनिष्कनेतुवामनमतेसिलोपः भा ष्यमतेतुमस्येति भेदो
वोधः इतिवदन्नजन्याबादीत् अवाजीत् अतोहलादेरितिविकल्पं बाधित्वा ऽनेनतिमेवद्धिः हलंतस्येत्यरहरणगपाक्षीत् अधाक्षीत्तदंतवि

त॰बो॰
उ॰ति॰
१८

पिनैव सिद्धे अंतग्रहणं स्पष्टार्थम् निपात्यं चेद् इति लोपश्च अस्मन्मते त्वजंतांगं स्यादलः स्थाने वृद्धिरिति कदाचिदाशंक्येत्यत आह अच इति तु इक्परिभाषाया अ
नुपस्थानार्थं अन्यथा अचैत्सीद् इत्यत्र स्यान्नत्वपादीदित्यादौ नेटि प्रागुक्ते नेदं लक्ष्यत्वादिवसि इदं अग्रजो शिष्यविधानान्न निषेधः किंतु
हलंतलक्षणायाएव वृद्धेर्निषेधस्तस्या अनिजादौ सिद्धत्वेन चरितार्थत्वात् अमुमेवार्थमनसिनिधायकाचिन्मतं हलंतलक्षणावृद्धिर्नेत्युक्तम्
ते अग्रहणं तंत्रेति उकारस्यउपदेशे प्रोनन्नुनासिक इतिरेफस्यानुहलंतामिति प्रत्यकमिसंज्ञाभामिदित्यनिनुमस्यादिति भावः एतस्यैव पर्यंच
सिद्धव्यक्तायावाचीत्यत्र स्फुरोमविष्यति चुञ्च्योतेति पार्दिणः वलवः वकारदितोस्ययमितितत्याचमयुज्यते मधुम्युतं एतमिवसुष्टमेति
मेध अर्थेत्यादाववित्प्रियगत्याभयसुदित्य इतिके चित्तत्रत्रमिध्यु तिकुम्भोः प्रयन्त्रानिर्देशात्स्य पिनं चुपितमिति इति निर्भयविरुद्धमुदित्वे स्युदि
तोवेति त्वायाः वृद्धिकल्पान्नित्याणामिति एतस्यायस्य विभाषेति निषेधात् सिंधेति आदेशमत्वयोनिर्वत्त्वे उपसर्गान्सुनोतिसुवतीत्यादिणि
पानिर्दिष्टोयङ्लुकामिहस्पर्धः तेनन्यभिलोपवीति अभिलोपीतीत्यादीवत्वेनेतिमांचः स्यादिष्टेवाभ्यासस्यषत्वं न सुनोत्यादिविनियमान्ने
दुषत्वमाभिरिनिर्व्यर्थः अमिषेधइतिमनो मासेष्यिवेसेनयेति लिजंतोनाम धातुः सेनया अभिषातीति अभिषेणयतीति देषेतिशप निर्दिष्टा
औवादिकस्य ग्रहणं न तत्रासिध्यतेः परिसिध्यति शुद्धादारामम्नेयतास्यात् अदत्त्वमित्याह उपसर्गस्थादिति निमित्तादिति इण्नुपानकृतोस्तु
नेहमेवप्यते असंभवात् नचनिःषुणोतीति निःषेधतीति निःषिंचतीत्यादावनाथयात्येनप्रकारः परत्वान्नस्यषत्वेनस्यादिति वाच्यं पत्वविधौ न्निसर्जनीयम
ध्यवायेस्यापि कारात् ग्रहणेन उपसर्गादिति व्याख्यानेनस्यादेतानाभ्याम् इण्कु इत्येणत्वयोरिसुपत्वं गत्वप्रतिषेधात् सुनोतिः षेधतीत्यादौ न षत्वेन
नभवितव्यमिति दिक् मूर्धन्यादेशोपदेशिनमाह गम्यषः स्यादिति स्यादिभ्याक्लितादिस्यत्र कमत्वात् स्यापेत्येतत्त्वान्नेनेनक्रमेणषत्वे सन्नाः
णिजाद्वे आनियमेः अषत्वे किम् प्रतिषेधइतिषष्ठ्यपायेमपमेत्याह सदेरिति सत्ये सोऽत्र्यति सन्मुक्त्यभइतितत्रनिर्दिष्टस्य रोधनार्थ
स्यनन्तुष्टभिषतिवेषत्वस्येतिभावः एवं जुस्तम्भ स्तम्भू निधायक मतेपि सोच सेव ग्रहणमितिबोध्यम् एतच्च लक्षणमतिपदोक्तपरि
भाषयालभ्यते सोढोदिषा पूर्वकारो पध इति अतिपदोक्तःइदिवान्तुभिरषिलौदाणिकतिनविनेभेतेश्यादेषत्वे न उदः स्यात्स्तम्भो
रितिसूत्रेतु अकारोपधग्रहणेनअप्येरपि ग्रहणाद्गुणमनेरइतिदुधोरपिरपंतु त्वंपकारस्योभयत्रापि लाक्षणिकत्वात् उत्तरा पीइतिउक्त

राम॰
१८

१७

दस्मात्तु लुकि न निषेधः तेन उपसर्गमात्रात्स्यषत्वं भवत्येव विषिषीति न च सेधेति प्रयोगनिर्देशात् लुकि उपसर्गात् सुनोतीति षत्वेन भवे
दिति पाठं दैवादिक निवृत्त्यर्थतया पाणिनिर्देशस्य च चरितार्थत्वात् अन्यथा सेधनेरिति निपातनिर्देशसामर्थ्यापत्तेरिति दिक् विध्यात्वे
मांगल्यं मंगलक्रियासाध्यम् स्वरति सूति सूयति स्वरणाद्येपतापयोः स्वादिः नत्वस्यानिसत्वम् दिवोवेतिम अत्रं के एनेन मन्तिस्तपत्र्योः एधग्रहणे
नधैवं नस्यादेः सति निरनुबंधकपरिभाषया सूधेरणे इति तौदादिकस्येव ग्रहणं स्यात् तौदादिकदैवादिकयोरेतयोः ग्रहणेन चैवमुद्दिष्टि
पन्यतामितिवाच्यं लुग्विकरणालुग्विकरणयोरिति परिभाषया अलुग्विकरणस्य स्यपतेरेव ग्रहणप्रसंगात् अस्याश्च परिभाषायाः स्मृति
सूपस्तोः एधग्रहणमेव ज्ञापकमित्याहुः धरूपं कंपने स्वादिः स्यादिश्च सानुबंधनिर्देशो धुवि धूनने इत्यस्य स्य निरस्यर्थः इटू सनि वेत्यतो
वेति वर्तमाने स्रनर्वाग्रहणं लिङ्सिचो विकल्पनिरस्यर्थं जय स्तपोः अध इति किम् धनः असेत्सीदिति अस्तिसिचइति ईडागमः व
दव्रजेति वृद्धिः ततश्च स्त्वे झलो झलि संयोगांतस्य लोपः इति एतस्य लोपः सर्वत्रानुवर्तनेन हलंतस्य लोपः स्यादिति पदस्यत्वा
काराभ्यासेर्झलः झलिसस्येति निर्दिष्टानां त्रयाणामेकपदस्थत्वं धिन्वेलोपो यतेन सोमसुत् स्थानमित्यत्र न भवति गतः किं अनेशात्
झलि किं असेत्सीत् अससिधीदिति नेटि इति हलि सिचि प्रतिषेधः सुणः स्वार अरकार इति दिति तेन नाग्लोपीति निषेधो अवस्वादत् अत उपधायाः
अतः किं न्नोदुपधायाः किम् गणयति इह अतोलोपं बाधित्वा परत्वाद्वृद्धिः स्यात् अतो हलादेः इह असिसेविद्वृद्धिरिति सत्वमनुवर्तते
नेटीति सत्वादिष्टीसर्वेमिते विभाषेत्यतो विभाषाग्रहणं च तस्य इडादावि वृद्धिरस्त्वा इत्यत्रः किं अदेवीत् हलादेः किं मा भवानतीत्
लघोः किम् अगर्हीत् अरक्षीत् इडादौ किं अपाक्षीत् परस्मैपदे किं अपतिष्ट अयतिष्टातां अचकासीदित्यत्र चकारादकारस्य वृद्धि
वारणाय येन नाव्यवधानमिति न्यायेन यथैकवर्णव्यवधानमेवाश्रीयते तदा त्वरस्तीदित्यत्रापि प्रसक्ताभावान्नपोरिति शक्यमक
र्तुमित्याहुः तपरकरणं स्पष्टार्थं पवर्गीयादिरिति देशेऽस्यादित्वे लुनशासदर्देश्यत्वाभ्यासलोपनिषेधात् देदत्तुः वेदिथे स्पादिना सिद्धे
इति भावः नेगीरनद गदादीनां च गुणं प्रायानिर्देशः स्यात्यादीनामेकादेशानां पितपानिर्देशाश्च यङ्लुग्निवृत्त्यर्थः तेन मदिजागदीति
भनिनानदीति प्रनिमासेति प्रनिजंघनीत्यादौ णत्वं न घुशब्देन घुसंज्ञकाद्वादयः षड् गृह्यन्ते उदाहरणम् प्रणिदवाति दाणप्रणियच्छति

रस्त्रे सं भेरेवानुहृत्यार्थ इति भावः ननु सदिस्त्यो विनिस्त्रिनेषिपकदेशो स्वरितत्वमतिज्ञानान्नकथं चिदनुवृत्तिर्भविष्यती त्यत आह किंचे
ति नानुवर्तत इति तथा च स्तम्भे रित्यस्यानुवृत्तये योगविभाग आवश्यक इति भावः अवाच्च चकारश्चेत्समयोजन इत्याहुः आलंबनमाश्रय
णं यथायामिमवष्टम्य आसन्नान्तान्त्यमितिष्ठतीत्यर्थः आविदूर्यं सामीप्यं नञ्ञ्म योगोपाधिः अश्व इव आगोः निरुद्धा नदीसमीपे आस्ते इत्यर्थः ए
तयोः किं अवस्तब्धो वृषलः शीतेन के चिदिह आविदूरग्रहणात्तार्थ्यमन् आविदूर्यमतिदूरं मैवदूरमित्यर्थः तथा च आविदूरणाह्यान्यत्र
पूर्वीत्तमनुकषादिति निषेधमाभेऽपमत एव निपातनात् साचमत्यय इति मनोरमायां शोषिताश्वीचोपपन्नत्यादुः। वेष्ठु विषण इति सदृद्
भुक्तेऽत्यर्थे अद्रु स्त्रादि इति णत्वं एवमयं प्रत्येनिन्य स्य ण न्न विषयाण्यस्यादि घ्रामासेन चेति णत्वं भोजने किं विस्वननिषोण पसेनि विम्पः स
वे स्ता नव्य कारस्वंचाणण णंः नत्व पृष्टत्त्व ङि: रतये शापानिर्देश एवास्तिति धा वंन वकारांतानां नृवभाविनां षड़् लड़ नासीतिवसमात्वा
त् वेष्ठवेवायां परिभिवते षिनुबंधने ऽनाः नतः शिन शब्दः एरजेनः पत्यापूजेतो या शायशब्दः विभिन्ने षः पतये वेशिष्ट्यहणे किं विसेनो
तिषिवुत्तंतुसंतानपरि पीव्यति सद्म वपोपरिसरद्वैस्तेसुडागमः परिष्करोति वि कस्रोति स्तुस्वंजो उपसर्गान्सुनोती त्येवत्सिद्धे परिनिविभ्यः य
रयोरेतयोः शीवादीनां वाडु व्यवायेपीति विकल्पार्थं पुनर्वचनं मा कसितात् उपसर्गात्सुनोतीत्यादिनाविहितं षत्वं अड्व्यवायएवेतिन
मनिवारणार्थं अपिषाट्स्थापयतम् तेवानि तिनंच दण्णा नातित्यर्थः अभ्युत्कोद्दितासी सुतार्ह नेध्यानि स्यादिषु इदं हेवाक्य आ
चं षत्व विध्यर्थे ङितीयं तु नियमार्थं भित्यापायेनाद व्यवायेपि षत्वं स्यादेषामेव चेति स्यादीनां द्वयानामेवाभ्यासस्य षत्वमित्यर्थः तत्र
लं तु प्रसरणे अभिसुषूषति अनो नानियमादभ्यासस्य कारस्य न षत्वं द्वितीयस्य तु स्तो तिण्योरेवेति नियमात् अभवति अभि सिषा
सतीत्यत्र तु बलोऽभावादभ्यासात्परस्य षत्वं पूर्वस्य तत्कुनियमाच्चेति वोध्यं स्यादेतत् निषिषेधेत्यादावभ्यासस्योपसर्गात्सुनोतीत्य
नेनासिद्धमभ्यासात्परस्य तु आदेशप्रत्यययोरित्यनेनेति किमाद्यवाकोन अत्ता हुः फलतयायामाणवाकं न त्याहि अपोपदेशार्थं स्तेनप
शाभिध्यतुमि इति अभि षि षेणयिषति आवर्तत्वात्तादार्थं च आदीनां षोगोमानाभिर्भेदोऽयं तत्रैवाणि मतिषस्तवार्थं च अभि षिषिचति वि
ष जराणे स्तौ ति ण्योरेवेति नियमात् अभ्य तेस्तति निवर्तनमपि षत्वमुपसर्गमात्रमित्याह अभवतीति सेधते र्गतौ षिधपानेर्दे शान्तगत्यर्थो

त॰बो॰
पु॰सि॰
२०

20

णे सुहृमान् एवं च ऋकारादि विसादिमध्ये व स्यादिति नायं न्यायः अप्रसक्ति रित्याहुः ऋलृत इति किंवा ऋतोऽभावे ऽप्यभ्यासस्यात्रस्तु वक्तुं न भवति नन्वियं
पउवो देशमापि अंतरंगत्वात्सवर्णदीर्घे कृते ऽच्परत्वाभावादियण् न स्यादिति इष्टरूपासिद्धेः किं त्वासवर्णग्रहणेनेतिचेत् अत्राहुः वा
र्णादांगं बलीय इति परिभाषाज्ञापनार्थमेवासवर्णग्रहणं कृतं तेन भवतीत्यन्तरंगमपि यणं बाधित्वाशुलो भवति तथा च रोते र्यङि कारस्याव
मणं बाधित्वा गुण एव भवति न चैवमपि वैरीणादिके न मन्येये स्मोन ऋत्वम् ज्ञृत्रोः ऋदित्त्व ठि कृते लघूपधगुणं बाधित्वा यणेन स्यादिति वाच्यम् सम
साश्रये एव वार्णादांगं बलीय इत्यादि इति तु निमित्तभेदेनाश्रयत्वमिति आभ्यासग्रहणेनेति यद्यस्मिन् वचने तेषां यः पर्जन्यवल्लक्षणे इत्युपयो
गानुपयोगाविचारेण वर्तमाने पतनं ह्रस्वत्वं स्थानेपि ह्रस्वं प्रवर्तयतीत्यर्थः तथा चैक [illegible] लक्षणं सकलेव प्रवर्तते इति न तस्यानुः प्र
वृत्तिरिति भावः अंतरंगबलीय इति न ह्रस्वसवर्णदीर्घयोर्निमित्तभेदात् समानाश्रयत्वाभावेऽपि अंगस्य बलीयस्त्वमिति चेत् सत्यं इष्टानुरोधे
न स्यादिनमादायस्यादचिस्समानाश्रयत्वाभ्युपगमात् अत एवोकृशब्दे इयस्यास्तीति इउवे ऋवादेरित्यादौ इंसिद्धाति उवङः माकृसवर्णदी
र्घमनुभ्रो अस्मास्ति सिद्धेरिति दिक् परत्वाच्चेति अप्राप्तविभाषेयं हेतुः ह्रस्वस्यांगत्वेन बहिरंगत्वादंतरंगे सवर्णदीर्घे प्रतिषिद्धे उपन्यासस्यायुक्तत्वा
त् उं स्वतीति इदित्वान्नुम् लिटि उं स्वांचकार आशिषि उंख्यात् ववखनुरिति वादेत्वादेत्वाभ्यासलोपो न एखति ईखति ईखांचकार ई
खति ईखांचकार इंगति इंगांचकार त्वागिकंपने इति अयं उखउखीति दंडके गतो पठितस्य गति विशेषेह निवार्यमितु प इत्ये अत ए
वानति प्रयोजनत्वाद् ऋषुव स्तके ऋन पठितः सेवने चेति यं प्रत्यवो ह च ह्रस्वं सच्चंते इत्यादौ सेचंते इत्यभिउक्तेर्व्याख्यातत्वात् स्वरितेत्त्व
फचसम योग इति वक्ष्यते लोच्यादित्वान्नाग्लोपीति ह्रस्वनिषेधः अस्तु लोचत् प चिवयोकरणेप चिविस्तार वचने इति द्वादौ
ऋजगति अर्जने माधानेन उपार्जने तु णिजंतस्य कृतुविधाविवादिनेतु ते भिलादेशगीनाने प्रतिविधेयमितिवचनात् लुङादिविषये
वर्णे केदेशस्य वर्तीत्वेन ग्रहणादिति भावः यथा द्विहल्ग्रहणं भाष्यादौ प्रमाणायते न च आट आरन्नेत्यन्नाति प्रसंगः अप्रोतेष्वेव
नेनाव र्णोपधस्य यदिभ्यतिन ह्वोऽश्नोते रे चेति नियमात् सिद्धमिष्टमेत्यन्त विस्तरः आजिभ जौ भक्तं जनं शे नालंकुलादेः संतापविशे
षः ई दित्वात् श्वीदितो निष्ठायामिति नेट् भक्तः भक्तवान् एजभ्रेजभ्राजभ्राजस्व दिस्वर एम नुबदात्मानं फलं भाजमानेत्यादिवाच

राम॰
२०

दो प्रणिघ्नति देङ् प्रणिदयते मेङ् प्रणिमयते इत्यादि प्रणिध्याति शब्दे मेमेङ् माङोरेव ग्रहणं प्रमक्षिमाङिति प्रदित्वाभावादोत्वाभावा
नात् णोनः धातोर्णिधात्वादेः षत्वाइत्यतो नुवर्त्तनात्कात्वादेरित्येव नेह अणति णोपदेशान्यकृदादिसमुदायात् णोपदेशाः क्षिप्ति न ईषादेनट्
व्यवस्यंदनेचुरादिः यस्तु न स्वत्ता विषयादेः समनेहनृदते नाटी नित्विदी षनिर्देशात् नाम्नाप्यावाद्योर्टुनदिसमक्तोनचाता घनेनूनयेत्
लीगाञ्वविद्वेपणभोऽप्रभ्यो भिन्नाइत्यर्थः न वर्गेति तेषां गतेनुपंचम्यो भिन्नाणोपदेशाः उपसर्गादसमासेपि णोपदेशस्य संग इत्यतोऽनुवर्त्तनात्स
मासएव स्यादित्यसमासग्रहणं सतेनुतस्मिन्नसमास एवस्यादित्यर्थे ग्रहणं कृतं प्रणिनदति नीति नेर्गदेतिणत्वं धातुनकारस्य तुउपस
र्गादसमासइति णत्वेन भवत्यडादिभिन्ने नव्यवधानात् तस्मात्तत्र व्यवहितकृतदीर्घोकारः प्रत्यपयतुइत्यादृ दीर्घौभृतादिति स्वर्ददं दम्र
कस्यसर्पत्वात् तत्रापि चित्वेयथानुत्वंनसंगच्छतइत्यत आह् इंदम्कृतिया भितिदेद् प्रकृकत्तिका मित्यर्थः आनंनेति अदित्वान्नुमत्तस्मान्नुडु
ङिदलइतिनुट् वदनेकदेशइतितन्नियामित्यर्थः आदिर्ञिटुडवः उपदेशोजनुनासिकइत्यतो ग्नुवर्त्तनादाह् उपदेशइति उपदेशेकिं
ञिकोरीयति ञिष्वप् शोतः नः सुपः ञितो पूच्नेदणुः ञिताः निः कनिगं ञि. इपरिदेवने अनुदात्तेसुपठेनस्येहयाऽः परस्मैपदार्थस्व
रितेत्वयंनपठितः प्रुडुः ष्टुको नवंपोचकर्माणि एतादौ मांगलिकएवतीत्तार्थंमीयांतलदवुरोधेननकर्मीयांतः पठितः इदानीलोकप्रसिद्धका
दिपाठक्रमेणाह् अयेत्यादि चकुकेइति परमपिगुणंवाथिनानियन्तादृशेयोगादितिकिंत्वं सुभ्यान्नित्यादिसुख्यानोकृसास्रगा वि षस्दंतान्नअप्य
पोडन्तमाचष्टेणिर्म्येदिलोपः पोडयति एवं षंडकरोत्ताचष्टेवाषंडयति षंडीयतीत्यनुषंडशब्दात् क्वचिदित्वंबोध्यं एतच्चवार्त्तिकंभाष्यमत्याख्यातं
नपादिधात्वादेरिति सत्रे उपदेशइतिवर्जितेनचसप्रास्तमानुपदे गोसिविद्युघकनीत्वकाराद्योत्तोषोयोति नियमोप अनिकलनीति णोवेवि
भाषेत्यत्र आकपादाविति पठितासानेर्णत्वंनेतिभावः असवर्णचावीति आसवर्णांके उत्तनुः अन्विंकिं उवाय वस्तुतस्तुलोपोवारि
त्यनेनापीएसिद्धिरत्याध्यापि इयाजेत्यादयोर्भञ्ज्यादयभावयपकम् उवोहेति द्विर्वचनेचीति वि षेधात्पूर्वंद्वित्वपश्वादुकारासालघू
पधगुणेकृतेभ्यासस्योवङ् एवंइयेषेत्यत्रेपयङ् असवर्णग्रहणसामर्थ्यादिद्वयादौ कर्त्तव्येगुणोऽन्नसस्यानिवदितिबोध्यं सन्निपा
तपरिभाषयेति आमिस्ततिलिङ्परत्वं धातोर्नेस्ति ह्रोदितिभावः अन्येतु अजादेरितिसत्रेगुरुमानितिरिति सयोगेमतुप् तत्रश्वलितं

त.बो.
उ.ति.
२१

स्यादितिनन्विहक्तादिष्वप्येदिएन स्यात् ईं त्विड्व्वेति विपरीतनियमः किं न स्यात् न याचकत्री अकार्षीदित्यादाविडागमः स्यादिति
चेत् मैवं कृते ग्रंथे नमधीहोमृतो पतितृतोऽस्य इत्यादिनिर्देशाविरोधापत्तेः वमादिग्रो ऽपि त्यादिशब्देन सेध्वे वर्दिस्से ध्वे नांग्रहेनांग्रहणं तु
हुषे लुलुध्वे लुध्वदे लुध्वदेश्यादिष्वादेतत् अस्युषकत्याग्यवनिषेधस्य नियमः अयमाश्रयस्य तु न संभवति विग्रहणस्य वर्थत्वे त्रामाप्रति
षेधस्याथकत्वात् न सत्रप स्याप्य योनिषेधः प्राप्तो निषस्लोऽकित्वात्माप्यिमकृत्यामयः अन उदात्तत्वात् नैवमपि स्ङो नियमार्थत्वमस्त्विति
वाच्यम् तस्य विधि ध्याप्रहणात् यद्यपि विधि ध्यग्रहणे सत्यो ऽपि नास्तित एव प्रप्ति निषेध माप्तिफलकत्वादृश्नितस्य एव ग्रहणं भवेत् विधि
नियमयो विधिरेव ज्यायानिति न्यायात् एवं च वमृ विवेत्यादौ स्युकः कितीति इण् निषेधो दुर्वारः इति चेत् अत्राहुः वमृ पालनं प्य जगन्नवत्र
र्थे लिनिगमे उ तिसूत्रेण छंदसि विवर्थे त्रिनिपातनात् श्रा षायां कृत्रस्य लङ् इटः स्वीकर्तव्यतया वग्रहणस्य पृथक्त्वविषयत्वायोगात् दमादीनां च कि
त्वेन नियमस्य सुस्यत्वादिति अत्र वक्तव्यमित्यत्र उतरसूत्रा उपदेश इत्यपकृष्यते तत्र अजंतस्य विशेषणमित्याह उपदेशोऽजंत इति धातु विशे
षणत्वं पतेन लघत्तौ स्थलसंभवतीति निपग्रहणमनिसो विधि संतानितिप्यानेङ्ग्रहणे इत्यां संनिधानात्सावधि विधिनादर्शने न्यायमिच स्तृपश्य इति
सन्निहितं वा ऽनुवर्तते न तु झ्सनस्ताल्यन्यनुवर्तते तेन दादृ तासोऽनित्यो निट् ततः यस्येसा दित्तासा विचता स्थविति स न नम्नाततृतिः यथ्यासो
न भवति एवं यस्त्वयोलर्थः अचइति किम् विभेदियमेषोदिय उपदेशे इति किम् जहर्थ इहपत्त्वाद्भिसत्वादगुणे रपरत्वे च कृते अ
जंतत्वाभावादेतस्याप्रवृत्ता विट् मसज्येत उपदेश इत्युक्ते पलीतिकिं पावितया पिमनियमनिटः कि सत्यरिधः सत्यर्थे नायं तासो नि
त्यमनिट् स्वरितसूतीति विकल्पेनेट्ज्ञात् रहतासीति नेलिचानुदात्ते वेदेसिवेतास्व दित्यंतन्नातीवोपयुज्यत इति केचित् अन्ये तु य
स्मतासो विद्यमानत्वं तस्मादेवपरस्य यल इणनिषेध इत्येतत्नाभार्थं ततेन उवपिय जघसिथ्ये सन्न न सिषेध इत्यादु उपदेशे तत्तः पप
क्य इयष उपदेशे किं कर्षा चक्षथिय अत्रारवत इतिकिं भेत्ता विभेदिथ नयरकारण तन्द्राररंध्य तासोकिं जिघृक्षति जघ्रदिथ सनिग्र
हणं गुहोऽस्वेति सनित्यमनिट् कांतः चकमिथ अदितेन का यांवेङ्गात्यस्य विभाषेति निष्ठायामेनेट् नित्यानिटः किम् अंजत्रा अंजिता अन
जिथ किंच नित्यग्रहणानुवर्तनात्त्व क्रमिथ्येत्यपि सिध्यति न हि क्रमितासो नित्यानिट् स्नुक्रमोरनात्मेपद निमित्त इति परस्मैपदेसे द्भुत्वा

राम.
२१

ङ्यदेशोऽपधाह्रस्वस्य विकल्पितत्वात् अदिभ्रजत् अबभ्राजत् परस्मैपदे नश्चिच वर्गीयांन्त परस्मैपदिनः प्रजायांत्विति नांचेः र
जायामिति निषेधाविति भावः जूस्तंभुम्रुम्लुः सौत्रः अजरत् अजारीत् अजस्तभत् अस्तंभीत् अम्रुचत् अम्रोचीत् अम्लुचत् अम्लोचीत्
विभाषा धेट्श्व्योरिति चङि अशिश्वियत् अचं प्रजायां अयंप्रजाद्येस्च मित् इह पाठस्तु कर्तृगेपि फले परस्मैपदार्थः दीर्घाभावादिति स्यागा विक
ह्रस्वस्यानिकदीर्घाभावादित्यर्थः मुच सुखार्थमिति रूत ह्रस्वस्यानिकदीर्घाकारात्परस्यापि नु तुम् स्याद्वेति भावः प्रछमम्मादे ग्रुछमीति
त्वं तरंगत्वात् छे चेति तु किल एवं धत्वाभावान्न गुणः न च वाणींदांभवलीय इति वाच्यं अगवाणीयोर्युगपत् प्रसक्तावेव आंगस्य बलीयस्त्वा
त् न च तुक् छति चकारछकारतुक्तार्थं तत्वाविमने न तु विधेयेति वाच्यं बहुप्रधानत्वेपि तु चकारछकारयोरुच्चारणे गौरवाच्छे चेत्यस्यापि वच्छा
येवा रावावएव कृत्वात् अजेर्व्य घञपोरिति छेदः तेन रवीभावः तं वीति निरवविशिष्यानि आर्धधातुकविषय इति तेन वीभावोत्तरं यङि वेवीयते
इत्यादि सिद्धिः धातोरपरस्यामनुट्लादिवाभाषाथडनस्यादिति भावः चक्रुस्तु रज्या त्मान्नभवतित्यर्क्का यदीप हारे आर्धधातुकविषयत्वाभा
वात्रार्धधातुकाभिवासिति सिद्धीभावस्य वा प्रसक्तेः एतच्चानन्यमतेनैकेपदे स्पष्टं अपरहवन् योः किं समाजः न प्रवीरजः ए भृशतित्यप्रसम
जः उदजः विपानुनीति एरनेकाच इति यण् लोपाजादेपावीति एतच्चानवद्यं तेतिस्तत्र एवात्मा भिरूपपादितं एकाच इत्येति अजेरुसन्
वे पिवीभावोऽनुत्वस्तः ऊहद्दुनादिभिन्ना एकाचोऽजंताः सर्वेप्यनुदात्ता इत्यादि पगणात्तल्लम् तुरुन्करणे रूजादिस्साधाम् इह निरव
बंधयहणादेकानुबंधयहणानुबंधकेक भयोर्ग्रहणं तत्सम्पधामनुदात्तत्वादेकाच उपदेशाइति मृकस्य अथ चेति वेधमामे वजरतनो स्तेशा सवा
तस्य कविनीति प्रत्ययाथ्पे निषेधेनाज्ञे नियमो यमित्याह का डीनां पलुरणोमिति इह प्र ज्ञादीनां च नु णीय ह्रणस्य भारद्वाज नियमप्राप्तिने
लेदिवेधो पिप्रयोजनमपि क्विपोधिनुगारानांयहणमिति नो प्रति निषेधइति नेट्पो ति मक्रमान्नमाप्ति स्येवाभावस्यनियमोनताविधि
भाषावत्तलभ्यस्यापि अजं तरस्पेतिन्यायादपि सन्निदिनस्पेव नियमउ चित्त सैवमिधेये व लिवेड् सिद्धिरपि विधेस्याप्युभयं भवति नान्य
भाइत्ते तेनयेविवदभृविवेत्यादिसिद्धम् नुचैवं काष्ठिनियमेनैवनेट्पथीति निषेधस्याप्यप्रवृत्तौ सेदिवान् अजादिवानित्यादि सिद्धमेवे
निवस्येकाजा हमामिति इडिधानं विमर्थमिति पंकां नस्पनियमार्थत्वेन व्याख्यासमानत्वात् अन्यथा वक्ष्यामि तस्मान्नापि उडागम

त॰ बो॰
उ॰ ति॰
२२

न् आकारस्तु आदित श्वेति निष्ठायामिडो निषेधार्थो विभाषा वा दिकर्मणोरिति विकल्पार्थश्च स्फुरणौ स्फूर्जित मनेनेत्यादि उपधायां चेति दीर्घ
स्यानित्यत्वज्ञापनार्थ ऋदीर्घोपदेशः नेनक्ष्ठि तिमुर्छितो त्यापि भवतीति केचित् त्विदृये अज्ञेन घस्य पाठो युक्तः त्विनेवाल गत्यो रिति तुदादौ
अनल्मात्रं दीर्घग्रहणेन अच श्वेति परिभाषोपस्थानादाह अज्ञनेनि यादेरुपस्थेरिति अयह्यषि क्ङितीत्यतो यो मनुवर्त्य अंगाद्दितम
त्यय स्तेन विशेष्यते विशेषणेन तदादिविधिः यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहण इति परिभाषोपस्थानादितिभावः नात्विति नयकारे मकस्य मकस्य उच्चैः कल्यन्तु कंवा
थित्वापरत्वाद्दीर्घः स्यात्तु गविधिस्तु अग्निचित् सोमसुद्दिस्यादो वहितार्थः ल्यपः पित्वमपि अनुदात्तार्थं न याचरितार्थमित्याहुः सार्वधातुक
यकारेत्तु विनुयात् सुनुयात् सुजनेति अर्थेक्यादेक पाठ उचित इतिभावः लजलजिलज्यात् लंज्यात् लजमकाशने इति क्यादौ गजग
जि गंजात् मदित्यर्थम् गजमदने च मदनं मदः चित्त विकारः वजवज वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न ववजतुः ववजुः शाडृ संताप इति शाडृ श्ला
घायामित्यंता इत्यर्थः सोपधोपमिति नपात्वत्वं शास्त्र स्यासिद्धत्वान्नंद्राइति द्वित्वनिषेधे न दकारं विहाय रेफादस्य द्वित्वेप्यकारस्य ष्टुत्वे
चर्त्वे च अट्टिटिषते आटिट्टिदत्यादि सिद्धमिति शेषः धत्वे तु अटिट्टिषते आटिड्ढिदति स्यादिति भावः नोपधइति अस्मिन्तु पक्षे अतिट्टिष
ते आतिट्टिदत्यादि बोध्यम् हलादि शेषेण टकार निवृत्तौ तस्मिन्निमित्तस्य षिष्टुत्वस्य निवृत्तत्वादिति मध्याः मनोरमायां तु पूर्वत्रासिद्धीय
मद्विर्वचन इति ष्टुत्वस्यासिद्धत्वाभावात् टकारद्वयसहितस्य द्वित्वे हलादिशेषे अटिट्टिषते आटिट्टिदिति सिध्यतीत्युक्तं निमित्तापाये नैमि
त्तिकस्याप्यपाय इति न्यायमिति तदाशयः आन्ते इति इदन्न्दा इति निषेधोनतत्र द्वितीयस्यैत्यनुवर्त्तनात् द्वितीयैकाच एकमसा
णां निषेधात् घस्चलने अयं चुरादिः स्फुट अयं कुटादावपि आनंदे इति न स्फान्तुडादि हलइति तु रु वंटते इति सहायं विनाचरती
त्यर्थः मण्डिच एष भ्वादि सामर्थ्याद्धयं वेष्टने पीत्याहुः मण्डिभूषायामित्यस्य परस्मैपदित्वमण्डियः सानिंद उपालंभे स्तत्र स्यात्परिभाषणमित्य
र्थः भ्वादि ष्टंडो गत्युपरोहितः इहु विशरणमन्ययत्र विभाषाः शाडृ ढलयोरेक्यात् शालते इति कास्यपः शौडृ गर्वे अस्योणादिष्वई
रन् वस्पतेत हेतदति शौरीर्यं मौड् लोमनमस्य नीति कल्पतरुः कटे न्हांतलण आयहीत् हुवम् अवमीत् ह्यगतेत् आरूयीत् चणहिंसा
यां अचणीत् ष्वसमाणने अश्वसीत् जागृनिद्राक्षये अजागरीत् लंघनेछंदस्त्विनोनयति धनयतीत्यादिना चाउ निषिद्धे अनीनयीत् इ

राम॰
२२

ऋतो भारद्वाजस्य तपरकरणात् कृगृप्रभृतिषु दीर्घान्तेषु नायं निषेधः प्रवर्तते स्वान्तेषु स्तृञ्ध्वृञादिषु अचस्तास्वदित्येव निषेधः हृङ्. वृञो
नु यद्यपि सेट्त्वात् थाप्रिङ्. स्थले वृतास्यात्मनेपदित्वात् स्तृञ्स्तु ठं स्रिव वृद्धैर्निपातनात् स्वथलि सेतिभाषायामिहाप्रवृत्तत्वात् तस्मान्नियमोऽयमि
त्याह अरदत्तादेवेति जहर्थ जभर्थ अन्यस्य स्यादेवेति एवं च भारद्वाजमते स्यादन्यमते न स्यादिति विकल्पः फलितः ययिथ ययाथ ययिथ ययाथ
पेचिथ पपक्थ इयजिथ इयष्ठ अकारवानिति कृत्वा कारवानित्यर्थः ईशिनि वक्तास्यानिट् सकारदन्तः पालितिर्स्यानिट् भवतीत्यर्थः ननु स्तुद्रुस्नु
श्रुवामपि पल्लि भारद्वाजनियमान्निट् स्यात् मैवं क्रादिसूत्रे तेषां पठनं निरर्थकं स्यात् इति वाच्यं तत्र ठत्त्वस्य चमादिषु इट् इति तत्त्वार्थं तथा सफलत्वा
त् अन्यथा क्रादिनियमात्तत्र इडागमो दुर्वारः स्यादिति भावः कथं न चेति योगद्वयेति क्रादियोगमापितस्यानुनिषेधक इति भावः कुत इत्याकांक्षा
यामाह अनन्तरस्येति न चैवमुपदेशेऽत्वत इत्यस्यैव बाधः स्यादिति वाच्यं अन्वक्षुधातुष्ठ अरदेनत्वाद्दर्शनेन प्रयत्नतः पल्लि इट् निषेधस्तु दि
अरदेनादेवेति नियतस्य प्राप्यत्वात् ननु तर्हि अचस्तास्वदित्यस्यैव बाधोऽस्तु तत्राह योगद्वयमपि तस्यैवमुक्तं आचार्यः उपदेशेऽचस्तास्वदि
त्येव सूत्रे कृते पितास्वथल्यनित्यादि पदशनाक्षिनोपदेशपदस्याप्यनुवृत्तिसंभवे अत्वत इति सूत्रे उपदेशपदस्य अचस्त इति पृथक्सूत्रे तु तास्वथली
त्यादेश्च करणादुभयोः समानयोगक्षेमत्वं तस्मादिदानुरोधाच्च योगद्वयमपि भारद्वाजनियमेन बाध्यते यदि तु उपदेशेऽत्वत अचस्ता
स्वथल्यनिटो नित्यमित्येको योगः क्रियते तदा अनन्तरस्येत्यं कालेपि निषेधमिति अन्येन आचक्षते अचस्तास्वदिति सूत्रानन्तरस्यादं भावि
तास्वथल्यनिटो नित्यं तासौ नित्यानिटः थलि नित्यानिट् यथालिट् इट् निषेधः भारद्वाजमते क्रादित्वात् निषेध इति आत्वायते तेन सर्वं सुसिद्धिः यद्वा क्रा
दिसूत्रे सृप्रभृतीनां ग्रहणमेव इड्विधायकमस्तु पुरस्तात् निषेधकांडारंभसामर्थ्यात् अनारब्धे विधानविशेषमिट् मा भूदनारम्भा
दीते नयति शेषेण यथावाधते तेन दर्शनोहि सारंभ अनुमेवार्थो लक्षणवत् कृतात्तत्र अनुक्तं पल्लि भारद्वाजनियमापितस्य व मादिषु क्रादि
नियमप्राप्तस्य वेटो निषेधार्थमिति मूले प्रचुपनिवद्धमिति विधिष्ठ विद्यिमेति क्रादिनियमान्नित्यमिट् स्विचिरादेः इको गुणवृद्धी इति परिभा
षोपस्थानादाह इग्नेति परस्मैपदेषिवति किम् आपविवृ अपाप् लिचिकं एति विभक्ति गुणं बाधित्वात्र वृद्धिः स्यात् सृजदृशो कजेति किवि
त् पठति एजलकं पदे दीर्घोनामेयदोगतः दुर्व्योमव्रज्ञो दितोऽपुच सृजेतुः आदितश्चेति निषेधात् आत्वं ओकारः स्फुरणः स्फुरणा

त॰बो॰
उ॰ति॰
२३

तदा ह्य चास्यं संपत्तो गतौ चेद्योग विभागसामर्थ्यादेवार्थद्वयलाभे चकारो व्यर्थ इत्यतो व्रतः पाठ इति द्वेष्यपठितस्य कंपनाद्यर्थलाभार्थमिति
भावः। न फलतनेरेकारस्य गुणशब्देनभावितत्वात् फलभंजोरेकारस्यासंपादकत्वेशादित्वात् त्रपतेस्त्वेवरहल्मध्यस्थत्वाभावात्सामर्थ्ये विधि
रर्थं नेरतुः नेरुः फेलतुः फेलुः भेजतुः भेजुः अविशब्दे असादृ रोऽधहल्ग्रहणत्यप्रत्ययेऽस्यादाशब्दः लिनः अत्रा अकारोकामकारान्तकार
वादाः यस्तेलिबद्रुमोहैहाशोषाद्विभाविरिकमरत्यर्थेऽस्यं वकरइमेकेके चितुर्भीणेऽस्यं वकानियस्येति विर् हलीति आभिमार्थमिति सर्वधातुभ्योऽसुन्
नित्यधिकारे उदेवनुमो वेतिवसमाणत्वाद्रात्वंलरेणापि अंभः पाद्यः सिध्यतीति बोध्यम् अंभस्तोयं तत्पापयंत्यापः अभिः भोक्याः अंभ सङ्लो
प श्येतिवाक्यद्विपातादिक्षितलोपः तवीजेत्विति पूर्वसवर्णमरतेः पत्वा पतनेश्वबीजमित्यर्थः रधिजभोरत्वेरधयति पराधिह द्विर्निते
न नुमावाधते अचीति किं रध्माजघ्या सनाघंतः सनाद्यंयतिसन्नम चकाम्यचयाङ् न सोऽपाचारक्विप् लिङ्यङो सप्याययाग
इयङ् लिङ् चेति भारोपे एति निर्देशात्तालाभावतेः सनाद्यंतानाधातवः इत्यस्यानंतरं नुमवाद्य यति पठित्वा धातव इत्येतस्य नं एषः अनायाद्यः
अायेयङ् लिङ् इत्यर्थः विवक्षायामीति परसमप्यांतु अार्धधातुकोपदेशकाले यददंतमित्य नुपलक्ष्यस्य माणेन संज्ञाकृते तिभावः अन्येतु गुपूराहल
इत्यस्मात् क्वि नियम्बाद्यायप्रत्यये गोपायतीति स्यानिरूपस तेयेन विवक्षायामि लुके न अायप्रत्यये कृते निवाथित्वा अप्रत्ययादित्यकारप्रत्यये
नापि चगोपायायेति सिध्यतीत्याहुः कास्प्रत्यया अमंत्रे लिंकत्वोनोवा अतद्धसीतितुपनोऽस्य मंत्रामिन्नेछंदसि आम् इत्याचात् प्रत्यय
नमामंत्रयाधास प्रत्ययांतत्वादाम् अथहसुनः शेषइत्सोचक्रे इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ इत्यु कृतं लुपच कोरस्त दिनाद्दिम्य आमोऽप्रत्यया नेकाच इतिवा
लिकमारभतेम्रप्रत्ययग्रहणमपनीयेति अन्ये पाअइवाचरति अतिसस्खलिति अोनुतिसाद्विवरूपमाणेन लिङ्देदितिभावः अन्येतुभाष्य
वार्तिकयोः प्रत्ययग्रहणमपनीयेत्यनुक्त्वा प्रत्ययांतादेकाचो व्याम्भवत्येव अइवाचरति इत्यावारक्विपि लिटि आचकार आचकतुरित्या
दीत्याहुः अतोलोपः अनुदात्तोपदेशेति लनाउपदेशग्रहणमनुवर्त्ततेतेनाह आर्धधातुकोपदेशेपात्यादिउपदेश इति किम् अयपयकनोस्या
भां क्विपि वेरप्टक्तलोपात् हलिलोपः पूर्वविप्रतिषेधेनेतिवा निकालोपोवा इति यलोपे अतो लोप इति लोपो माभूत् अत् यत् इहहस्वस्य
पिपीतितुक् आर्धधातुके परइति किम् कथयतिरन्नेकसंख्यायाम् अनबाध्यस्मिन्निति तस्यानिवर्त्यं प्यात्स्यात् गोपायामिति नन्विह अायप्रत्य
यस्य अदंतत्वामाश्रित्यलोपकरणे फलाभावादुच्चारणार्थएवतत्राकारोऽस्त्विति चेत् अत्राहुः गोपायतं नइत्यत्र गोपायशब्दस्य धातुत्वाद्दा

राम॰
२३

लिडुदाहरणं इन्धोम्बिभ्य्रयोत् इडादेशे सिचीति इडादौ किं दद्भसीकरणे अघाक्षीत् किटखिट् इव किरेति किट्गिंतोपठिष्यते इत्यु
ठस्तु अर्थभेदात् जरूरजेरन्तुः जरूरन्तुः इत्यत्रादेशादित्वाभ्यासलोपेन बलह् अपमुखिलटिलटिकणि विशिष्य कन्सद्वाणटन्यो प्र
णदति णोपदेशा पर्युदासेनाहीति मरद्धिक निर्देशेन नट अवस्पंदने इतिचोरादिकस्यैव ग्रहणं दयंतो पदेश एव हृदो हो हाटकं सुवर्णसंज्ञा
यां चेति एवुल्लत्वालकादस्त्रियामपि बद्बपचापंजंता ह्ण एसदाजदा केसरयोः चिट सर्वधातुभ्यइत्योणादिक इन् चेटिः लदिकारादिनिङीष्
चेटी विट इत्युपधलदाणकः विटः श्वाये नि क्तित्वेकते णलित शेयसामा बादेशः अभ्यासस्यासवर्णे इतीयड् इयनुरिति क्तित्वेकृते णनेका
च इति यणं बाधित्वा अंतरंगत्वात्सवर्णदीर्घः ततो ऽचि श्नुधात्विति यड् एकादेशस्य पूर्वांतत्वेन अभ्यासग्रहणेन ग्रहणात् अभ्यासस्यासवर्णे इ
त्यनेनेयङ् के चित्तु वार्णादांगं बलीय इति दीर्घं बाधित्वा यण् न चेह समानाश्रयत्वं नेति वाच्यं अभ्यासोत्तरस्येकारस्य सवर्णदीर्घयणो प्रतिस्थानि
त्वेन तयोः समाश्रयत्वात् अत एव ई यतु रित्यत्र इणो यणिति यण्णितनोदीर्घः इणः किती अभ्यासस्य दीर्घो विधीयते अन्य था सत्र मि
दं नि र्विषयस्यात् अभ्यासाभावाविया ङ्ः स्वादेनत् एतन्पले त्वभ्यासस्याथङ् दुर्लभ स्तस्मिन्कर्त्त्र्ये अच परस्मिन्निति तिह् द्विगुणयोः
स्थानिवद्भावे न असवर्णपरत्वाभावादिति चेत् मैवं असवर्णे यह णसामर्थ्याद्देवस्थानिवत्त्वाभ्रमने नतु नासिसामर्थ्ये इ यन्ति इय
त इत्यादौ सावकाशत्वादिति चेन्न अयुङ्ः नह्येकमुदाहरणं योगारंभं प्रयोजयति अनाप्या इ अभ्यासस्यासत्ति विनि इयात इत्येवोक्तेऽथं
त्वात्सवर्णे इत्यस्य दीर्घं कृते ततो वृद्धिगुणयोः स्तो वा लिख्याणपलिरा इटपते नैवेय्ये तिस्यादित्यायंका पितकामीमभ्यासस्यासवर्णे
इत्यस्यैव पर्याप्तेरिति एतएण्मति अस्तस्वाचेति दीर्घः ईयात् णपीत् कुटिवेकल्पमविवेकः तद तोडनं दारणं हिंसनं च तोडुलोइ अमाद
क्षित्तविभ्रमः गद्विवस्वैकदेशे तर्को यमकरणादिह पाठस्तु उचितः अंतत्वाद्धितुत्रपंचैतेन तिङु वि पयाइ निमतांतरे बोधयितुं प्रसंसा
उपन्यस्तः तिपत्तेप तिङ नित्याचात्मनेपदेषु इको गत हलंताच्चेति वर्त्तते असंयोगाल्लिट् कि दित्यतः कि दि तिचलहाइ कस्मीवादिस्ता
दि इकः किं यजीव सनिकित्वेसंप्रसारणं स्यात् आत्मपदेते किम् अद्राक्षीत् कित्व सनि सजिट श्रोष्ट्यमकितो त्यमन स्यात् आत्मनेप
दपरत्वं सिच एव विशेषणं नतु लिङः लिङ आमितः स्यात्मनेपदस्य लिङः परत्वासंभवात् नेटकेवेच चकारान्त हरणार्थं स्यलाभा
दसपर्वत्र पाठस्य कुं यक्तः के चित्तु नेटकेत्यइतिपठंति तु वेट वेणुः केचेलेएच योगविभागात् दर्शनरायेँ च कारेण नु ह्रस्येतेन

नमपेल्लिनमेवनेनचिकीर्षत इत्यत्र द्विर्वचिकीर्ष्योत् इत्यादौ तु अकृत्सार्वेति दीर्घं च बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधे नान्तो लोपः इति लोपो भवतीत्याहुः अभ्य
गसंज्ञानिमित्तमिति न त्वंगस्याभ्यास इति अंगस्य यद्विहितं द्वित्वं योऽपूर्वो योऽभ्यासस्तस्य चः अंगस्येति नानुवर्तत इति नाभ्यस्तस्याचो लोने चङ्परे
इत्येतावतैव णौ निमित्ते लभ्यते अकुस्मृदृत्वरेत्यत्र अंगत्वाभावान्नालोपो अतो बाधविवक्षेति चङ्परे इत्यस्यैव व्याख्यानं णौ इति निवृत्तम्
अंगग्लोपे किं अम्बवयत् सन्वत्त अत्र लोपोऽभ्यासस्योत्वतोऽभ्यासस्येतिमत्रापि द्वित्वग्रहणं चानुवर्तते तदाह अभ्यासस्येत्यादि तत्प्रकरणे
किं पापच्यतेसन् पापचिषते न च सन्निमित्तोऽभ्यासस्तस्मान्निमित्त इति विज्ञानात् तत्प्रकरणं भाविष्यति नो भाति प्रसंगः अभ्यासस्य हयङ्निमित्तत्वा
दिति वाच्यं ताहशविवक्षायामधीषिषति प्रतीषिषतीत्यादावव्याप्तेः न हि कार्यीनिमित्तत्वेनाश्रीयते यथाश्रीयते तत्र द्विर्वचनेऽचीति विषे
धेन दिसरणत्वं त्यक्त्वा परत्वाविशेषतीत्यादिन मिथ्येतन्नैवं विपत्ततीत्यादावव्याप्तेः अभ्यासस्यानन्यपरत्वाभावात् न चैवेनमावधानं न्यायेन
सन्वत्त्वप्यावच्छिन्नेष्वभ्यासस्यैव त्वं स्यादेवेति वाच्यं प्रतिषिषयतीत्यादावभ्यासस्य व्यवहितत्वात् परत्वं संभवादुक्तन्यायस्याप्रवृत्तेरिति चेत् अ
त्राहुः सनाद्यन्तमालिप्यसनिसतियोधातुः सन्नन्तस्तदीयाभ्यासस्येति व्याख्यानान्नोक्तदोषः न च सन्निपरेऽभ्यासस्येति यथाश्रुतं परित्यज्यो व्या
ख्याने किं मानमिति वाच्यम् तत्परकरणस्यैव तत्तन्मानत्वात् किंच अकारग्रहणमपि तत्र मानं अन्यथा सन इत्येवं ब्रूयात् तेनताप्यधीषिषतीत्यादावि
त्वमहत्तिसिद्धेरिति दीर्घो लघोः लघोरभ्यासस्येति तत्तु अकलसमुदायस्याभ्यासस्य लघुसंज्ञाऽलाभाद्ध्रस्वलघ्वितिमत्वितत्वात् नैष दोषः इमेदि
नसमा न्नाधिकरणोष्व्यो किं त्वभ्यासविकरणेन त्वाभ्यासावयवस्य लघोर्दीर्घ इत्यर्थः लघुनि णौ चङ्परेऽनग्लोप इति सर्वमिहानुवर्तते तत्र माकेषवदे
धाम्नाक्षिप्यते तदाह सन्वद्भावविषय इति हलादिरिति मात्रोक्तमिहापेक्षितेति प्रमाणत्वात् न हि सुनेनयोः किं विना हला [illegible] दीरिति व्याख्यानमुचि
तं न चैवमौदिदत् तु उदिमाहो दीर्घः स्यादिति शंक्यं अंगलघोरभयोरपि णिचू प्रति विशेष्यत्वे दीर्घस्य तत्राप्राप्तेः चङ्परे हि यदंगं मुंदश्वेन न तदी
योऽभ्यासो न वाम्रहत्पराणि त्वारंय लघुत्वपरः एतेन अटिटदित्यादिभाष्योदाहरणमेव हलादेरिति व्याख्याने प्रमाणमिति केचित् इत्येषा
चिमत्युक्ताद्दीर्घो माभिवो दाहरणमेष्वस्योक्तत्वात् लघोः किम् लण्डिं प्रायां अचिचलणत् णास्तेऽस्मिन् कार्यकालं संज्ञापरिभाषयोरि
ति संज्ञापरिभाषमिति निपदरूप मास्तिजातिव्यक्तिपदवत् तथा च सर्वोऽभ्यास इत्यस्य सन्वल्लघुनीत्यादिना सहपदस्य येपि एकवाक्यता साभा

तोरेसउदात्तो भवतिततः यच्च कारेणैकादेशउदात्ते नेत्युदात्त एवमकारास्तुतासनुरुभ्नेवृद्धिद्वयुपदेशादित्यनुदात्तः ततश्चोदात्तस्येति स्व
रितोभवति स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति तत्रस्य एकश्रुतिः आयप्रत्ययस्य आनदंतत्वेनुनेदमिदंसिध्यतीति सूत्रावेवेतिभद्रिस्तुय
वहारेपिमायुक्तनचोपलेभे वणिजांपणायामिति वणिजांव्यवहारमित्यर्थः आयप्रत्ययादिति आयप्रत्ययोत्तरस्कारप्रत्ययेशप्चन्तं सेइतिश्वानुना
सिकस्यहिरूलोरित्युपधादीर्घोनततः संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादितिस्थितस्याति मुन्नेवतयंतिकमुकांतो आयाडिङआवेउदितोवेतिस्का
यामिद्विकल्पः कथित्वाकांत्वा निषायांतु यस्यविभाषेतिनिषेधात्कांतः आमानेना नामंतेति सन्नितेति णेरनिटीतिवक्ष्यमाणलोपस्यतिषेधेगु
णायादणयोः स्ततोःकामयांचक्रे इत्यादिन्यापि सिध्यतेवक्ष्यापिल्यपिलयुपूर्वी दित्यत्रपश्यमपादेशवत्त्वमप्रसक्तव्यसंगमय्य नव्यजगुणायादे
शोलभ्येतेनकादेशस्यपः किंत्वान्आम्कारयामासगंडयंतोमंडयंतः इत्यत्रदित्वसितापिणिचिमदिजिनेदिम्यश्चेतोणादिकोमच्कोतः स्व
हिगदीत्यालुच्प्रत्ययेलिस्पृहित्वदिम्यइत्यौणादिकत्वाद्यः स्वृदयाय्यः स्तनिद्रपिपूषी तोणादिकएवइत्यचस्तनयित्नुः णोप्चंदसीति इत्युच्वी
रुधःपारयिष्णवः णिश्रुद्रुञ्रुभ्यः इतिचोपवादः णावनिटि णौविति णित्वरिणावार्धंदुकेण्यवनवनायिवोधमन् अनिटीमनेनाथितातमार्दधातुकइत्य
नद्विशेष्यते याभिन्दिदिविरीत्यादितीति अतोलोपस्यस्थानेलोपइति चानुवर्तनेनदादाह अनिडादावित्यादि यतोकारदति वल्गुपरत्वादियड्
तेतिदोषः स्यात्एतच्चातोलोपइतिसत्रेपाव्येस्फुटं तन्मान्यकारणकारस्य इत्यादीगुणइयोः क्तवयोरेवर्गत्वादयावादेशयोः स्तवयोरेवत्तय
स्यलोपः प्राप्नोतीति कपापि यंडादेर्यएवयोगउत्तइति पातव्यंवार्णिदांज्वलोय इत्यस्याथोनाधितात्रिलोपेनविधात्तो निभाव्यास्यात्अपले
स्पामित्यं भवतएवनार्थोंव्यवसादृयामिति भावदि किजंतमिति तत्र वितनु चैतोरन्तिपलादिनिताकवचनसामर्थ्यादिति अपभावः यत्रितोताव
त्यसाचेयपर्यंप्रसज्येतनयाच आनिडायादिधान्नकंपवेमण्यसाविद्योनतु विजंतमवेति अयमितिणिलोपानीत्यर्थः अस्तोपायानुवच

त०बो०
उ०ति०
२५

दित्वत्तस्याप्यग्रहो नास्तीति गम्यते अत एव चकास्तावचीचकासदित्युदाजहार हरदत्तस्तु मतभेदाभिप्रायेण पूर्वापरग्रन्थविरोधः समाधेय इति का
तत्र परिशिष्टे त्वित्वदीर्घयो राजिभ्राजिभासिदित्युदाहरणं तन्मते द्रष्टव्यं संभवादुपेक्ष्यं व्याख्यानमेव विहृणोतीति लोटिति सन्निहितमिति हेतुगर्भं विशेषणं लघु
नीत्येतत्सर्वविशेषणं भवति सन्निहितत्वादित्यर्थः अंगमेव वेति अस्य चङ्परे इत्यत्र आदेशान्तरचङि येऽक्षात्काङ्क्षाभावेऽपि णाविति मध्यमाणे पूर्वस्यात्
कांतत्वादिति हेतुः स्पष्ट एवेति भावः केचित्तदिति तथा चैवं हरदत्तमतमपरेषु केषुचन मतमिति विषयविभागेन व्याख्यानं आण उपेत्याह इति भावः च
ङ्परे इत्यावर्त्य अग्लोपविशेषणं तथापि योजितं तस्य फलमाह लोटिति स्मिडुस्सुपरतोऽग्लोपित्वासंभवादिहापि चङ्पर इत्येतावतैव णाविति ल
भ्यत इति वोध्यम् अगितामपीति पच्छिदक्रियादि भ्रम्नतीनामित्यर्थः नहीत्संज्ञकानां लोपो णौ संभवतीत्यत इति भावः नोपदेशफलमिति अनुस्वारः स
र्पः ईषंतीति गत्वोऽनुनासिकान्तस्येत्यभ्यासस्यानुगागमादिति षिति गतिशब्दसंभक्तिषित्यर्थः मीमन्तदेवत्रलं तु नाग्लोपीति निषेधः आमीमीन्द्रि
दुक्षमुक्ष्यविति क्षाम्यति आदिव्यम इति इविदुक्षमु आचमीमामिति हान्तेकारोऽपापाद्वोऽयुक्त इति भावः जिभिकेचिदिति तथा च जेमनमिति भोजने
प्रयुंजते वाम्भाषा उभयत्र विभाषेयम् अनवस्थानार्थो भ्रमिः क्षमित्वसीच दिवादयस्तेभ्यो नित्यं मामेविनेषा मसमे स्थारंभात् भ्रा भ्लाश्रेषी भ्रो
फणा दावेतौ भ्रमुचलने भ्वादिज्वलादिः फलादिरित्यपि मनोरमायां पञ्चत्वे तद्भ्रमादिति भ्यः भ्रमु अनवस्थाने दिवादिः शमादिः शमादिस्तत्र भ्रा
ले भ्रम्यति भ्रमति शमादेस्तु श्यनि दीर्घे भ्राम्यतीति तेनेरूपं क्षमु ग्लानौ चमी उद्वेगे त्रुट छेदने लषकांतौ क्रमः शिवुक्षमुचमामिति तत्रोऽनुवर्तनाद्ध
ह परस्मैपदेष्वतीति परस्मैपदे किं उपक्रमते पराक्रमते स्तुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्त इति आत्मनेपदनिमित्ताभावे इत्यर्थः अन्येतु द्विवचनस्थाने
व्यत्ययेनैकवचनं अनात्मनेपदनिमित्तयोरित्यर्थ इत्याहुः उभयोरपि भावकर्मव्यतिहारस्तङ निमित्तं क्रमेस्तु वृत्तिसर्गतायोपीति बोध्यम् स्तुक्रमो
रुदात्तत्वादिट्सिद्धे नियमार्थोऽयमित्याह अनेनेवेति अनात्मनेपदेति किं उपस्तोष्यते जलेनं उपक्रंस्यते आक्रंस्यते निमित्ते इति किं स्तोतीति
स्नविता सर्वाचरति स्नविनीयते इहकाङ् आत्मनेपदनिमित्ते न तुस्ते नारिमात् कुः लुङ्लिटावपसे ति लिहि लिलिहे हुलिलिहिध्वे अप
कपमिति शानचाभावमिति पां केतुराशयः कृपीशब्देउदेव उंड् केदनं लिखडो श्वयदे वेपीयते सेपजन दीपी दीप्तौ जनी प्रादुर्भावे बु
धअवगमने प्यैङ्आप्यायने एते दिवादयः चिणो लुक् परस्मात्लुक्स्यादिति तशब्दस्येति केचित्समनन्तरवार्त्तिकोपिकथनम् तशब्दे परत
चिणि विहिते चिणपरस्य तायमानो लुक् प्रत्ययस्य लुक् श्लुलुप इति वचनात्तशब्दस्यैवेति स्पष्टत्वात् अयामेति चेदथात्तुः भाष्य

राम:
२५

25

नैवतथापि कार्यं कालपदेश्ये दैकवाक्यतया यो देशपक्षे तु वाक्यैकवाक्यतेत्यस्ति विशेषः तथेदानीं कार्यकालपक्षमाश्रित्य माषवमन्ते तावदाह
ऐ सं ज्ञायाऽत्सादिनाऽर्णाक्त द्वयेन अंगंपतेति अयंभावः सन्वल्लघुनि द्वीपीलघोरिति स्त्र द्वये अंगस्येत्यनुवर्त्तते अभ्यासस्येति चतेनांग
स्पर्योत्तरयोः एवं अभ्यासस्य लकासस्येति फलितं दे इत्यत्र चोच्चारणे इति विशेष्यसमर्पकमध्याहियतेनच्छद्देन योगादंगस्येति कर्मणि षष्ठी
के नयत्रांगं द्विरुच्यते तत्रैव एवं सन्वद्दीर्घ सन्वद्भावो लघुनीत्यचीकरत् अयीयवत् प्रसंज्येते तत् अंगस्येति षष्ठ्याः कारकविभक्तित्वसंभवेत
ऽपेक्षाशेषषष्ठीत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् अंगं द्विरुच्यते इति एवं च अचचकासत् अलीलपत् औणनवदित्येव भवतीति भावः अवयवः कश्चि
दिति हलादिः शेषमावयवो द्विरुच्यते अजादेस्तु द्वितीयावयव इत्यर्थः अंगं यत्र द्विरुच्यते न तत्र एवं सन्वद्दीर्घसन्वद्भावो द्वितीयमानावेकाच्वे विनिव
तितो किंच अस्मिन्पक्षे एकाच इत्यंगविशेषणं शब्दतोपि सुलभमेकाचो द्वे इत्यधिकाराद्वितीयाग्रे नाह न स्यादेकाद्विति स्यादेतत् उक्तरीत्या ह्रस्वह
लादिशेषचुत्वादीन्यपानेकाल्त्वात्स्युः नचेष्टापत्तिः द्विलक्ष्मति जिगए इत्यत्रीनादित्वस सर्वसंमतत्वात् तन्निवीतार्थं यथोद्देशपक्ष आश्रीयत
इति चेन्न ई इहापि सर्वेऽपि तदर्थाधिकारपक्ष एवाभ्युदितं तत्त्वा इत्या द्विरुक्तीकृतत्वादेशश्चावधिरेत्याह यत्तुतस्माद्ऋणेर्दीर्घ इति स्यादित्यपकर्ष
ते आर्यवत् इह सन्वद्भावस्तु नोपयुज्यते ऐणो कतस्य पदेशस्यानिवर्तते इति येन वानु प्रपञ्चस्य द्वित्वे सन्वभावेऽन्यथा वर्णाभावादिति भावः अ
र्याप्यतावितति अर्थमाचष्टे इत्यर्थे णिचा चतुगागमे च तत्र … दीर्घ सन्वदिति त्वसम्प्रसारणानां वा … दस्वे च भवतीति भावः अर्थउ
पयान्त्वायां मित्यस्य तु चङ्परे णावग्लोपेऽतिभवति तत्तु तद्दीर्घसन्वद्भावयोः प्रवृत्तिरिति मुरादिदेश्मप्यहीभविष्यति उभयत्रेति दीर्घः सन्वद्भावेन
न इत्यमित्यर्थः नस्मात्साहचर्यादन्वयस्वरेति चङ्परे णौ यत्त्वादिति व्याख्याने नस्यां चङ्परे णौ यदंगमिति व्याख्यानेन तु स्यादेवं च अचचकासत् अचीच
कासदिति व्याख्याभेदेन रूपद्वयमित्यर्थः न तु यथा चङ्परे णौ यत्त्वादिति व्याख्याने येन नाव्यवधानन्याये न अपीपचद्वित्यादावेवोप्रयं भवति न त
ने कत्यवाये अवचकासदित्यादौ तथा न्यायसाम्येन लघुनि योभ्यास इत्यन्वयेऽ नैवव्यवायस्य लोकाथैत्वाद्विच्छिन्नद्विगादौ सन्वदितीत्वं न स्या
दिति चेन्न अत्राहुः अन्नरहन्त्वेतीत्यापवादेन अत्ववचनेन तुल्यजातीयाव्यवेतिरेकोऽयं गस्य व्यवधाने पीत्वयत्वात्पिततत्वान्नोक्तदोषः अत
एवदीघोलघोरिति लघोरिति सार्थकं माषवोपि नागाधानतिन्यमेवाह एवंचवदन्नधर्मादेशापवक्तिमेवाश्रियत् तथा चऊर्णाघानो पत्ते नाक्तमी णि
नवदित्यनसीपीलघोर्दिति आस्य सस्य दीर्घो न भवति चङ्परे णौ यदंगं तस्य योभ्यास इति [illegible] न तु अंगावयवस्याभ्यासो न त्वंगस्येत्या

नोऽस्यंते इति व्यस्तमेव मस्त्रादिहंसादंतं तथाच अंगस्यत्र्यंतं यत्तं तस्मिन्परे ऽव्यवहितस्यातोऽतोऽह्रिरिति व्याचिहंसादंतं तथाचेति व्याख्यानं संभ
वात्तंनाद्याम्नयण: लोपः न च अंगस्य विशेष्यत्वे नैतान्वयोपपद्यते न तु विशेषणत्वेन पदसंज्ञादिकारेतस्य चातदंतस्येति परिभाषया यः पदस्यां
विशेष्यं भवतीत्यभिप्रायवर्णनादिति वाच्यम् अल्लोपोन इति सूत्रे अंगावयवोऽसर्वनामस्थाने यचि भाष्यकारादिभिर्विशेषणतया व्याख्या
नात् कचिद्विशेषणत्वेऽप्यंगस्य मन्त इति दिक् नेर्वानादि यद्यपि परस्मादपवादन्यायेन नेर्लोपस्यापवादोऽनु विकल्पस्याद्येन तथापि बाध्य
सामान्यचिंतायां स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यते इति परस्मादपवादन्यायोऽनवकाशं तु इति भावः मीलसंकोचे इति नेन संकोचेनु प्रत्युदाहरणः मि
लगतो निलस्रोहन प्रतिचुरादौ दलविदारणे विदारणसमवायवानां विभागः योऽर्थो येन कमप्राप्तांगति विशेषः निशानात्संज्ञायां कन् स
रछुत्स्नानाऽपदेऽपगतिः छुत्सगतिः कार इर्छेने इर्छंबं कोहित्यं चित्रु निरसने अस्यल्पुहिदेवनं शोवना ऽसूत्र प्राकल्प्यवरेतां प्रसुत्रगी द्विये
दित्वन्तरपोदशादित्वात्य सेर्दीर्घईकार इत्यादुः सनलिटोर्जेः सन्लिट्यनिमित्तमिति यदित्तु सनि लिटि च परे यो ऽभ्यास इति प्राचो व्याख्यानम्
द्विये तन्तदायेन नाव्यवधान न्याये न प्रकृतिव्यवधानसोऽस्यामेव परं तु यङ्लुगंतात्सनि जेजयीषतीत्यत्र कुत्वं स्यात् अन्व तत्र माथवश्च
प्रमताभिनिभावः चिन्विक्रणंयोरच् अलोऽन्त्यस्येतिवकारस्याकारादेशाप्त्यकोरणतु उपत्ययोर्नु कृष्णलेखेपदेहेनत्व नयोस्तनादित्वं सीक
तनत्मनेतु चकारं विना प्रत्ययलाभः अतोलोपइति यद्यप्युपदेशेऽदंतत्वं नास्ति तथाप्यार्धधातुकोपदेशेऽदंतस्यैव ग्रहणं चिन्विक्रण्योश्चेति
श्रुतत्वात् कारादेशे कृते वानुकृष्टस्यपश्चाज्जायमानत्वादिति भावः लोपश्च यः प्रत्ययो कार इति असंयोगपूर्वीयः प्रत्यय इति प्रत्ययविशेष
णं तु न कृतं अस्तुव अस्तुमेतासावविशाभावेपि अस्तुवहे इत्यादावतिप्रसंगात् एवमुत्तरत्रेति सूत्रेपि अस्तुहीत्यत्र दोषाभावेपि अस्तु
हीत्यत्रातिप्रसंगः स्यादिति संयोगपूर्वेति प्रत्ययविशेषणेन कृतमित्याहुः अस्तुहीति परस्मैपदं यद्यपि लोके दुर्लभं तथापि वेदे गोमाये
एतत्प्रयोगस्य साधुत्वबोध्य अस्तुहीति यावत्स्वविवः कांचे अयामिति कृणोति साविदिनार्थः स्वाहोदित्वी त्वयं धातुर्नपठ्यते किंतु [illegible]
हिंसायामिति न स्यच परस्मैपदेषु सार्वधातुके कृणोती साधोमिश्च प्राणि तुल्यानि निष्फलितोऽर्थः अथ रध्याणैकोनविंशतिरर्थाः कांतिः शो
भादीप्तिरेजइत्याहुः तृष्णि इच्छानाशः स्वामर्थः स्वाभित्वं हिंसाहननं आदानं ग्रहणं न चात्र दानमेवास्त्विति वाच्यं भागेवस्थेति देवपे इसे
वमर्थानां विशिष्यवोपदेनगणितत्वात् मिलयाच्चालाभालाभास्तुयोर्थाः स्वामीत्तु स्केशे ऽव्यक्तायां वा चिचेति पठित्वा इमावपि मिलतां

विरुद्धमिति यद्यलोपदेशः स्यात्तदा त्यदाद्यत्वविधायकमपि लोपदेशात् तत्र पर्यवसानेऽत्र करणान्त्यालोपदेशाद्इतिभावः अवगमाविति के
चित्तावेनिधात्वं तत्र मित्याद्युक्तद्विमनोरमायां दूषितं भवेति धात्वंतरत्वे विभाषादिकृत्सु वोमिन्नव भवपदे पन् विधानं व्यर्थं स्यात् अवयोन्मस्या हु
त्वा भावपाद्स्यासिद्धत्वान्नथास्तवतिष्ठते इति सुत्रेण अवतेरधासो कारस्येत्व विधानमपि व्यर्थं स्यात् दिग्यन्तेऽपि द्वावदितिनोपसिद्धयंकिं
यत्तेन अत्र दृयं अवधातोः तन्वान इत्यनेन सिद्धमिति किं तदुपादेने नेति मवोमि यस्य हलइति लोपस्तु न भवति यस्येति संघातग्रहणमिति सिद्धांति
तत्वात् वर्णग्रहणेत्वर्थं च हलपरिभाषाया अथ तत्याप्तकाम्येत्यादावपि लोपः स्यादिति दिक् लुतिमत्यता आशीषि मयात् हलोयमामितिधा
तुयकारस्यवालोपः स्वर्द्वितेपातालिसलत्वं चकारईमांचकार ऋभुः किपिलोपोव्योरितियलोपे स्कोरितिक लोपेजन्मच वियोः सईईईसंयो
गांतस्लोपः स्थिदन्नभवति रात्सस्येति नियमात् सर्त्सं आदरइति वत्यते तस्यापि सईईलोवर्त्यं दृयगतो अशय इत्यात् शिलोपकरणमिति
सोममभिषुणोती त्वावेदृशांतात् सुरायाइति तत्त्वकरणे संपातं स्यादभिषवस्यमरोर्के। अतोलंतानस्य पयचय ववचने नातएवेन वद्ध्वी
दिदंतो चान्य पदार्थस्तत्य स्तेविशेषणेन नंदविधेः विद्व त्वादेतत्यदुगमनर्थं न म्रष्टलीदिपाजात्वाद्विष्ठमभीपवाचिनात्र न शब्देन षष्ठीस
मासः पदेश्विरशिष्यतल्पमन्तितितियाक्षिः अंगस्यानः लोः समीपत्वात् लंचतरं स्योति समीपवाचिनांत शब्देन कर्मधारयपक्षेत्वंतशब्दस्य
विशेषणत्वात्पूर्वनिपातः स्यादनन्याह लसमीपशब्देन मिति अंतशब्दः समीपवाचीत्यभिप्रेत्याह अनः समीपाविति अलोन्त्यस्यादितिइह
अत इत्यस्यतेवानेस्यादिकं स्वीकर्तव्यं अस्यपायस्यौ लभावादिकाविभाषाऽनुपस्थाने च्यलोंत्यपरिभाषया अंत्यस्य स्यादिति भावः यद्यपत्तो
लस्येत्युक्तेपि लांतस्यांगस्यानः सिचिपरे वृद्धिस्तत्येत्यर्थो लभ्यते तेनदवधानमध्याये नेऽतिष्ठतितव्यापांगस्य सिचि परे अतोहृद्धिरिति
सौपिमतोपलेततनव्यादल्लीदित्य चालिपसंगः स्यात्तदा रणायस्वेन्तग्रहणं कृतमिति तदयुवरोधेन अंतशब्दस्य समीपवाचीत्वमतइ
त्यस्यचाह तिःस्वीकृतेति बोध्यं अतः समीपाविति किम् आश्वोरान्तरमीलीत् त्वांतस्यांगस्य किं श्वल्लव्यथुगमने अश्वल्लीत् अत्र अ
कारसमीपोलकारः सन्नांगस्यांत स्त्वंग स्योतः सनुनाकार समीपः ननुत्वेत्य सत्व प्रथमपदीकत्वाश्रुयका मेयत्र शावस्यावयवत्वे स्वीकृ
त्य अंगस्यांतयत्वत स्यात् अत्र समोपस्यातोहदिरिति व्याख्याने त्वत इत्य स्यादतिर्नापेक्षितो चेतन् न नाकुः हलंतमितिसूत्रेमनोरमायां सा
मीप्यंत्यस्य यं इति पदस्य निराकरणं तद्नुरोधेनानन्तः इत्य स्यादानिराक्षितेति अत्रके चित् अतो लान्तेति लुप्तसप्तमीकं अथवाम

त.बो.
उ.ति.
२७

यसीत् अनन्तो दिति नेशीति वृद्धिनिषेधः इडभावे तु अनादीत् अणि त्वतीति उपसर्गादसमासेपीति णत्वं वा निंस निंक्ष निन्दामित्येतु कण्डिवपन्
एवुल्तृचो भणेलकः भनिलकः भणित्विता भनित्विता अवधेत्यादि मूर्द्धन्यमात्र लतो न्याद मूर्द्धन्यमिति मरमेण अर्थः यदि तु मूर्द्धन्यमनादरश्च
च्येतर्हि असमूर्द्धन्यमवज्ञापर्यायो न स्यादिति भावः कान्ति कान्त इच्छा दीप्तिरपीति धातुदीप्त्योरवास्तिं पोरशब्दः बाहुल्याद् ध्याः स्तनीति ध्वांक्षः
काकः द्वान्तिधातोर्गुरोश्च हलः इत्यप्रत्यये ह्राशाथवादिगणे निपातनान्नलोपः हानामाम् इड्भावोर्वत्वं तु न भवति अयवादिभ्यश्च प्रत्युक्तेः तृष तुष्टौ
दिवादौ तु ह्रस्वोपधः मूष लेये संज्ञायां कुनि मूषकः क्र्यादौ तु ह्रस्वोपधोयम् मूषन्त्रलंकारे अयं चुरादावपि ईष उंछे गुरोश्च हलः इत्यप्रत्यये ईषा
लांगलदण्डः कष खष शिष जष झष शेषस्यथमप्यनिड्त्वेन तु तैधादिक एव संकोचे मानाभावादित्यभिप्रेत्याह रतिशेश आशिः इत्यादि नीवसह ३ण ३छा
यां षष्टमर्षणे लुभ गार्ध्ये रुष रिष हिंसायां रुषित्वा रुष्टा सहि नासोढा लोभिता लोब्धा उवोषेति पुगन्तेति गुणः अभ्यासस्यासवर्णे इयङ्उवङ् पुष
संपर्षे लुटि पुर्णेण परस्मै अर्थने अपमिति यद्यपि सार्वधातुका स्यात्तदा लिङ्ग्रपि प्रयुज्येतु नत्व च्छलि इत्यन्यत्र स्यामिति विकल्पेनादेशविधानं व्यर्थं भ
वेदिति भावः अत्रैव पाठ इति भ्वादौ परस्मैपदेषु पाठस्यार्थः कासरीति सूपमदः कारविनिमये सः स्यादि इः सीति छेदः स्वादौ किं पस्पः अर्थधातु
के किं प स्पे आपिषीति आपीति लिडीत्यर्थः एतच्च कर्त्रभिप्रायोगमभिप्रेत्याक्तं कर्मणि तु यथा विषये प्रयोगो नेतिबोध्यं उषादिषु ताउपधानुः भ्वादौ
दिवादौ चुरादौ च पठ्यते उषउ छोइति भौवादिकधातुमारभ्य उषादिगणो गृह्येतेन तदाघुनादिग्रहणमनर्थकं भवेत् उषे रुत्तरत्रायुनादी नोपादान्
नापि क्र्याद्यंतर्गणः तत्र हि पुषधातो रग्ने मुषस्त्वये लवमूलस्य मुडभीवे हेठ च ग्रहउपादाने इति चत्वार एव पठ्यन्ते यदि तु तत एव जि ष्णविनाः स्युः
स्तर्हि लाघवात्स्यादि तत्र एव्रतियेरन् ग्रहे स्वरितत्वे पि लकारेणेव तान्निर्वाहादने कानुबंधासंगगौरवं कायान्यथा भावात्तनापि चुरादिः णिचा
व्यवधाने तत्रतो नेत्तरस्य च्छेदसंभवात् अतः परिशेषाद्दिवादय एव गृह्यन्ते इत्याह पपन्विकरणउषादेरिति केचित्तु दिवाद्यंतर्गत एव उषादि
र्गृह्यते आख्यानादिसाद्दुः चुरादीनां सर्वेषां णिजविकल्प इति पक्षे चाशंदिकपणादेरित्यिपरः च्छिः संगच्छतीति तेवामाशयः नं दिव हिष्वादिभ्यः
इतिवत् उपधुना दूल्हति इति सूत्रयन्तु मुखिनं न तु षणदयो घुनादयः सूलादि न एव कतो न सूता इतिचेत् अत्राहुः निरनुबंधेषु सानुबंधे घुचपसे
कल्कार पाठे विपरीत गौरवं स्यात् न चानुबंधांतरस्य प्रयोजनमात्मनेपदं तत्तुल्यदित्त्वरणे पिसिध्यतीति नेकानुबंधासंगगौरवदोषो नास्ती

तम
२७

27

तोरर्थो विति मन्यते स्नेषान्किपश उपतापे इति दिवादौ क्लिश विबाधने इति क्र्यादौ क्लिश्नंचार्थः ईषगति गुरोश्च हलः इत्यप्रत्यये टाप् ई
षा मनसईषा मनीषा शकंध्वादिः मनीषाम् अभि निविष्टं मनीषितं प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्चेति णि चितर्दतान् कः ईषउंछे इति तु
परस्मैपदिषु कृत्वाद्यस्त्वयः ईषगतौ दिवादिः इष इच्छायां तुदादिः इषआभीक्ष्ण्ये क्र्यादिः कासांचक्रे इति कास्प्रत्ययात् आम् आसर्दौ नो नस्य
अदित्वंभ्राजतेः रिवलब्धा अपलकंभाजभासेत्यादिना उपधा ह्रस्वस्य विकल्पितत्वात् णसको दिल्पे लिरणि मित्वादेशादित्वाभावादेत्वं नेनेश्रा
ऊः शासि पूसुस्त्वनाविति तु परस्मैपदिषु वस्पतेयसुस्नस्मु अदितो वेति त्वार्थो वेट् श्वसित्वा मस्त्वा मस्यविभाषेति नेट् ग्रस्तः वेल्लेत्वाद्॥
आप इति वेहते इतिप्रत्यये वेहत् शब्दो निपातितः पोटायुवतीति समेशतिभावः वेहद्गर्भोपघातिनी अन्य इति वाक्पुष्पापवृत्यभुजपर्यायस्तु
अस्यां तम्भ्रांतेति निपातितस्य वोढपास्स्याचनिर्विवादत्वादिति भावः तंतो स्यादीपनि आचपीत्यनुपद्यते अनुदात्तेत्वत्तनगात्तते पदम
नितंत्वमवबाह्स ऊ पठपस्तते जाताः सदस्त्रण इति सिद्धेन चानात्मपीसंगतिः धात्वानामनेकार्थत्वात्सम्यच एव पैकत्वेबाधकाभावादि
त्याहुः जहवर्णनर्हिन्म नुकमप्पुहतिपेडिनोजनइ तिमत्राहुः अनुदात्तेत्वलक्षणस्यात्मनेपदस्य निरस्तत्वान्न दोषइति गाहू ऊदित्वाद्विड्वाइड
भावे हत्वमेकाचइतिभष्भावः घढोः कःसीतिकः कात्यरस्यचत्वं जयाद्वेदिभोषेट् इतिनामर्द्धन्यः जगाहिद्वेजगाहिध्वे इभावेनभष्भावः ढोढे
लोपः जघाहुकिंजदः इहर्श्वढलोपेमाभन् क्ते इत्यह ते हुनाकृ रितस्य आयुधात् सिद्धत्वं भवतीति सिद्धमिश्रमित्याहुः अगाहेति गलोगली
तिमलोपः इत्यथ तहुत्व स्लोपाः सिजलोपात्पूर्वंभष्भावस्तु न असिद्धत्वात् भष्भावस्य सिज्लोपान्तरमपि न भवति सकारत्वाभावात् नच
कृतेपि सलोपे प्रत्ययलक्षणेन सिचपरत्वाद्भष्भावोऽस्त्विति शंक्यं वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणाभावात् अन्य त्वागवेहिनं गोहितमित्यत्रादेशः
स्यादिति दिक् जगृहेशनि कित्वात्परत्वाद्गुणं नेतिगृणेशमेन इदुपधेभ्य इतिवार्तिकात् कित्वेगुणाभावः शालइदुपधा शालइति धातोर्विशेषणं
तदेनलाभः पालइति विं जातिम इतीतिदिं अगाह अनिट्कं धौदिः नस्यात्वि अजादावित्ति अगाहितमप्रययोनविशेषः तङीतितु केषां
चित्तत्सेपत्तस्यकाशिकावावनुमत्यादि त्याहुः अनेन लुग्वाडुदेगत आत्मनेपदेन्वपकर्षणातङीतिलभ्यते नेनेवदशैः इरइतिवार्तिकोक्तम्
सयस्यलोपेनभवति सहदाः व्यन्यादत्ताः इत्यवेत्याहुः युषि कांतिकरणे लादिः अपुंथिहः अपुंविपाते अडपधपाठेतु अपाधीत् अघ

न.वो.
उ.ति.
२८

वर्त्तते अपीति कारप्रश्लेषात् तेन परस्मैपदमात्मनेपदे च विविहृत्सिता विहृत्सितात विस्रातो हेरिति देर्लुकित्वं विहृत्स्नेमन च सन इण् निषे

धः सिध्यतीति भावः अत्र भाष्यवार्त्तिकयोर्हानादीनामात्मनेपदे न समानपदस्थस्योत्तरपदं च नाद्यन्यायेन निषेध इति तेन विवर्त्तिषते इत्यादाव

इवति विहृत्सितेवाचरति विहृत्सिन्नीयते इत्यत्र चात्मनेपदोपदेशः पूर्वेण समानपदस्थत्वाभावादेतत्संयोगे एनि षेधः मवर्त्तते सच पक्षान्तरे

स्नेपि न निवर्त्तते चतुर्थं तत्सामर्थ्यादिति अत्र वाच्यं खलु पञ्चम्य इति वक्तुमुचितं तासिल्लोपेय एवं वर्त्तते मच वृत्तादिवि ति ख्यातिः नङ्

नयोः सत्वादिति असंयोगेति अत्रानिर्दिताम् इति नलोपो न भवति मिज्लोपस्यासिद्धत्वेनानुपधात्वात् अनु विपर्यासे निम्पः एप्य इति पञ्चम्य इ

त्यर्थः पत्ने भवत्ये वेति प्राणप्राणिकर्तृकस्याख्यातिकस्यैवानवायादिति भावः अत्र समर्थसमासमासवाक्यभेदापत्तिदोषो बाभ्यांमसज्य प्रति

षेधो नस्त्रे ऽस्मिन्मेत इत्याशये नाह प्राणिश्रुतेस्युक्तावेति तत्सामर्थ्ये भाष्यकर्ता आख्यामाह उपउ इति कृपोरो ल इत्यर्वाचीनपाठस्तु नाद

र्त्तव्य इति ध्वनयति कृपेरुकारस्येत्यादिना वर्णैकदेशस्य वर्णग्रहणेनाग्रहणाद्रेफस्य सदृशः इति एवं चात्र कृपेरस्यात्लिस्वरूपं स्वीकर्त्तव्या

तथा च लुविच्च कृप इत्यादिसोन्नर्निर्देशो ऽप्युपपद्यते इति भावः तासि च कृपः चकारात्तासौ ऊधाहुवेश्यते कृपसो ऽस्तीति लि द्वित्वाचात्म

नेपदे ऽधीति कित्वान्नगुणः हृदिति तत्र वर्त्तते इत्यस्मात्किप् मित्वरा संभ्रमः इत्यस्मान्नेतरं पचादयः वितइत्यत्र त्वात्वरत्येता त्रयो दपौ च चितोनतु

फलं तताः सर्वेषामिति सिद्धं तथापि स्पष्टप्रतिपत्यर्थमाह वितह्यतेति प्रयोजनं तु वि द्विता दिभ्य इत्युक्तं ण्य घटाद्यपे त्यादिरूपसिद्धिः परचेष्टा

यां येधानवो ऽन्यत्राधीतास्तेषामिदं पाठो ऽर्थनियमार्थ इति है वपत्रे नेतेषामुपसर्गादिना ऽर्थान्तरपरत्वेपि मित्वम स्त्येवेतिथानुवृत्तादिषु

स्थितं तदेतद्धनयन्नुदाहरति विघटयतीति यथालेटि हलादिः शेषापवाद इति हलादिशेषमनुकूलमेणदिति भावः एवं चोत्सर्गसदेश

अपवाद इति परस्मैव संप्रसारणं भवति नन्तु पूर्वस्येति केयदायुक्तानसंप्रसारण इति निषेधो न वापेहितो केचित्तु हलादिः शेषेणयकार

निवृत्ताव पिवकारस्य सत्वात्सत्रमिदं सावकाशमित्यापवादत्वेन संभवतीति मत्वासंप्रसारणेन तदाश्रयं च कार्यं बलवदिति वचनाद्धलादिः

शेषं वाधित्वा परस्य संप्रसारणे पूर्वस्य निषेधः संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यमिति वचनाभावे तु व्ययो लिटीति संप्रसारणं स्यात् विशेषम

न्य य विशेषाश्रयत्वेन इग्यण इति संज्ञाविशेषद्याश्रयत्वेन च व कृपेस्स्यावहि रंगत्वात्संप्रसारणं तादित्वाहलादिः शेषजाते वका

रस्य संप्रसारणं स्यादित्याद्धः परस्येति संप्रसारणस्याप्रसंगतर्गतयकारानिवृत्तेरपवादत्वं न तु यकारनिवृत्तेरितिभावः लिटीतीति वि

राम.
२८

28

स्यपि पंकं स्यादिनामो दिनामूदितो चनेषु सत्त्वात् लकारेण नन त्का योणमनिर्वाहात्वने कान्नुबंधा संज्ञाशोरव स्र डनिवारत्वादिति जर्ज चर्च कर्ज ए
पां परिभाषणाद्विदिमि: सहयथ्यासं स्वेनाक्ति व्याख्यानादित्याहु: परिभाषणं सनिंदोपालंभः नयाणामपि चवर्गीयांतेषु पाठः उचितो न त्विहोक्तां
नेषु णिपामधौ समाधिरेनः करणनिरोधः प्रलेपनीति उपसर्गादसमासेपीति णत्वं शेषकनेचेति चकारात्समाधौ पाम सूत्रस्यांतो नपामदेति
मनिषेधं सूत्रे सांतस्यग्रहणमित्याभिमेत्याह ज्याचष्टे योगानुवृत्ति मा चानुपाघापानुवृत्युक्तं तदयुक्तमिति भावः ज्यच होऽदिति हन्ते तेन वर्णि: र
ह्यायो ज्यर्थकप्रादावपि ज्ञपमि चेति मित्यकारणेव्ययमेकीयमनेनपठितः ने चेतीति व्याख्यानमेवाचाबलं तत्र माभवान्हदिति नमाङ्योगे इत्याड
भावः इरितोवेत्यत्र ज्यणपुनादिः पुनदीसो पुति स्यायोः स्यायीति णिजेनस्यग्रहणं दिपुनरति संप्रसारणेकृते संप्रसारणाचेति पूर्वरूपं स्यायेकृदा
हरणं न सघापयिषति इहस्यावे ष्ठिजेनस्याभ्यासनिमित्त मत्ययेन ज्यानंतर्ये सति संप्रसारणमिष्यते नेनेह न स्याये पशुल्ल स्यापकस्तमिच्छति स्या
पकीयति ततः सन् सिषापकीयिषति पुन्सोलुङि रक्तुवचन निर्देशात् योवित्यनेनं न राविश्वरूकं ननदाह पुनादिभ्यइति पुनादयो घटचेणपामित्यव
धिकाः डः सीत्यंचैव लुङीति सप्तम्याः तस्य पंत्रे त्यामिमेत्याह लुङः परस्मैपदमिति निमित्ता मिदेर्गुण इचुक्मुचमाविन्यतः पितोनुवर्त्तेतेन
न पाप्त्वासो इच्छेति कर्मधारयात्सप्तमी ज्यंगानि सप्तम्यव स्तु ते पे श्यसेन यस्मिन्विधिरिति तदादि विधिः प्रवर्त्ततेन तदाह अंगसंज्ञाकारादवेति
चादिर्षि त्वाभावादिति मेथति मेयतेस्यादो नु विवादिभ्य इतिपयन् व्याविशित्वा ज्ञुलोभवत्येव मिमिदेइति पितोति वड्डो हो त्वि हस्यादेवगु
णः नद्यापयेन स्थेइस्यादोपि वाहयोविस्युरिति भावः मिविदा ज्यानिड्कावि कायां स्विहृन्नितिरिति पपुना निर्देशादयं ओ इस्वेदिनास्वेदिष्यते
मि स्विदा चेति पूर्वेकयोरवार्थयोरयमिति बोध्यं हृरपेरति रुच्यपीनाणी नि संप्रसारसंज्ञायां चतुर्थी पघुट इति वर्त्तनेन नित्रस्तनोऽमभलं
स्त्रुपुटे इति व्यसेयोगादिति कित्वाभावः लुभसंचलने संचलनं मकति विपर्यासोर्मर्पणं च द्वाभ्यां लुभ्नानीति दिवादेलुभ्नानीति र
स्यादेर्नास्तसादिति नास्तंसादित्यपपाठः न चेदं लङो रूपं ततपरस्मैपदासंभवादिति भावः ब्ग्य: ततहदः पेच नब ग्य: गणकार्यत्वाउ
भयोर्यङ्लुकापदनि: वर्दन्निषाति चतुर्थेहणफलं तुष्कुरीमविष्याति सेसिचीति सत्वात्ने इत्यनुवृत्तेनेन दाह सकारादेरिति इयत्तस्यादि
ति संदेहः दित्वाहिं रुत्येमासे इत्यरेषोनित्यामिति सिमामे निषेधोयं नडागयोरितिर्ति जिगमिषिता जिगमिषिता रादिव्याद्रो नच्चिपरतः सन
इडागमस्तिद्विनिषेधो यन्न तङानयोयेजमेरिद्द परस्मैपदेष्वितस्य परस्मैपदस्य ग्रहणं तङानयोरभावे तत्वयनीत्यमुपगमतेतज्ञापितयेवानु

त॰बो॰
उ॰ति॰
२७

रणतो बलानिशामनमिस्यस्य शमन्त्वालोचनस्य चान्निष्यन्नत्वात् ह्रस्व प्राप्नुतं ज्ञानमिति । ज्ञप मिच्चेति पठन्तु संज्ञपयति ज्ञापनीत्यर्थे वि
ज्ञप्सुं विज्ञपयति संतोषयतीत्यर्थः संज्ञपयति पशुं मारयतीत्यर्थः मनो नेतिरेन्नुबोधयतीत्यर्थः प्रज्ञपयति शस्त्रं तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः स्या
देतन्मनिशामनं ज्ञापनमात्रमिति वदतां मते श्लाघह्नुङ्स्थेति सूत्रे शीप्स्यमानो बोधयितुमभिप्रेत इति व्याख्यानेन संगच्छतां माधवमते तन्ड्
प्यस्य काग्गतिरित्यत्रस्मात् ज्ञप मिच्चेति ज्ञापनमिति एवं च ज्ञप्तिर्माधवमतेपि संगच्छत इति भावः मारणादिकं चेति एतत्सूत्रमतान्तराभिप्रा
येणोक्तं चुरादिषु ज्ञप मिच्च ज्ञपज्ञाने ज्ञापने च वक्ष्यत इति वक्ष्यमाणत्वात् ज्ञपमिति ज्ञाधातोर्ज्ञपधातोश्चायेणो मित्त्वाच्च स्वेन भविष्यामि
तिभावः मित्त्वाभावादिति एवं च बोधने ज्ञाधातोर्ज्ञापयति ज्ञपधातोस्तु ज्ञपयतीति रूपद्वयं माधवमते बोध्यं छदिरूर्जने ऊर्जबलप्राणनयोः अ
नच्छदिषत् चुरायं तङ्गणो यो जादिकः स्वार्थे णिजभाव इति आगर्धादेति विकल्पितत्वादिति भावः लडयति जिह्वामिति जिह्वां ज्ञापय
तीत्यर्थः जिह्वयेति जिह्वया पदार्थान्संज्ञापयतीत्यर्थः जिह्वाव्यापारे उदाहरणमाह लडयति मधून्मिति शत्रुमुद्दिश्य गालन्यादिकं करोतीत्यर्थः
लडयति दधीति उन्मथ्नाति विलोडयतीत्यर्थः केचित्तु जिह्वाव्यापारे लडयति दधि उन्मथने तु लडयति शत्रुमिति व्याख्यासिनयोजयति ला
डयति पुत्रमिति शार्कराद्विदानेनानुकूलयतीत्यर्थः ध्वनिरव्यो उदाहरणाविति ध्वनिरव्यक्ताने नोदाहृतः रणे स्तुकरणगत्वा विति त्रेत्यर्थः
स्वन अवतंसने अवतंसनं भूषणं स्वनयतीति भूषयतीत्यर्थः अस्वानीत् अस्वनीत् अस्वनि अस्वानि स्वनं स्वनम् स्वानं स्वानम् घटादयो मित्सं
ज्ञा इत्यर्थ इति अन्ये तु मकारानुबन्धा इति व्याचक्षते घटमन्त्वेण यामिति मस्येकपाठे गौरवादेकैकस्यैव सर्वेषां मित्संज्ञा मकारानुबन्धकत्वं वा अनेन स
त्रेण विधीयत इति भावः जनी जृष् जनी प्रादुर्भावे जृष वयोहानौ क्नसु ह्वरणदीप्त्योः रञ्जोपि दिवादयः रंज रागे दैवादिको भौवादिश्च अ
मेताः क्नमिगमिस्याद्वयः जनयति जरयति क्नसयति रजयति मृगान् रंजयति पक्षिणः क्नपयति गमयति ज्वलकल गथानित्वमितिमित्
इत्यनुवृत्तस्येह भावयथानता अनुपसर्गादिति ज्वलपर्यन्तं चमीषेवं ज्ञेयोन्यथा व्यर्थमिति भावः न मोऽनुपसर्गाद्वेति पाठान्तरं तन्न क्ष्वि
न्नू क्लेशः शानविभाषेति ज्वलदीप्तौ कलसंचलने इति गयाणां पूर्वपठितत्वान्नमेतु अमं तत्वादिति भावः कथं संक्रामयतीति क्रमेर्नो
दात्तोपदेशस्येति वृद्धिप्रतिषेधा तृन्निक्रमः स्त्रावभवतित्वत्तु क्नास इति पूर्वोक्तसमाधानस्यासंभवात् घटकमस्य अवबाध्ये विभाषेत्यादि

राम॰
२७

त्याथिपत्ते इह स्यन्यत इतीत्वम् वाद्यथ्यते वात्वयोनि रूपरूपायोगतो चकाराभावे पीहार्थे इयमिचे … यो … मि … ह्राहुः कदिक्कादि कं
दयति अकं दि अकांदि कं दे कं दं कां दं कां दं मित्वारा आदित्वमिह ग्रंथे दस्वोच्चारणे नापि आत्मने पद सिद्धेः नच निशाया मादित श्चेतीदृ शती
ये धार्थ्यमिति एवं रूप्यमत्वरेति निशायामि दीर्विकाल्पितत्वात् तूर्णः त्वरितः ज्वररोगे णौ ज्वरयति अज्ज्वरि ज्वरम् ज्वरम् ज्वारम् ज्वारम् गद
सेचने णौ गदयति अजगदि अगादि गडं गडं गाडं गाडं एवमग्रोपि … हेड वेष्टने उत्स्वप्ननुबंधः इति तेनवेष्टने नाग्लोपीति निषेध एवं केवना
स्तीतिभावः एणोपदेशाच्चेति प्रणायति प्रणयति मनाटोपस्यत्वतुमनाटयति … निपात्यत इतिसेन मितो ह्रस्व इति न भवन्तीति भावः निपात
नाम्परत्वादिति निपातनविषयीभूत मितां ह्रस्व इस्मात्परत्वात् मितांह्रस्व इत्येत देवनिपातनेन वाध्यते न तु नतः परं चित्तमलोपित्येतदर्थः वनच
संभक्तौ पठितस्य हिंसायामित्यर्थोनुवादः वनति णौ वनयति अववनि अवानि वनंवनं वानं वानम् ता…दिकस्येति वनुयाचने इत्यस्यार्थः साम
प्यादिति अनुवादे तुलनकृते नो दित्वेन त्वायामि द्विकल्प स्यनिशायामिह प्रतिषेधस्य चरितार्थ … पुनरुदित्करणं व्यर्थं स्यादिति भावः वननीत्यादी नि णौ
वनयति नानादिकस्य वनुवनुते वानयति मित्वविकल्पइति ग्लास्नावनुवमांचेति गण सूत्रेण … वान्यार्थमिति ज्वलितिकसेन्ते भ्योणइति ज्वलादि
… त्यार्थं इमये धातोरनेकार्थत्वाद्व्यार्थकत्वम् इणानि दूरयति नन्नोतीति माधवस्य मा शयः सूत्रे दीर्घो न एव पादः सर्वे संमतः घटादा
वपि दीर्घो न एव सर्वैः प्रवृत्ति यथर्थं कृत्वांतो भवेत्तर्हि … वेनि … विकल्पो विकल्पो विधायके सूत्रे … मन र्थकं स्यात् धातु … येन …
दुददार तुरितिस्य … सिद्धेः नच विद्या वरोनस्य … लाभार्थं … तोमा व व्यक … निवाच्यम् धातूनामनेकार्थत्वात्समीहितसिद्धेरिति नन्वये व
णातिनरयति अननरि अनारि नरं नरं नारं नारम् … इति अयं दिवस्य … विकः लुग्विकरणेति … याचते स्वरति … तीनि सूत्रेत
इति पठितेपि … रयोः … तिस्य … इति परिभाषां … नचलुग्विकरणं च … निवेपरीतं किं न स्यादिति … कं
इत्यादरेपात् … तिपठितेस्वरतिसाहचर्यात् लुग्विकरणस्यैव ग्रहणं … नित्यापि न एवं … साहचर्यस्यानित्यत्वात् तस्मात् ग्रह
णं व्यर्थं सज्ज्ञापक मेवेति लक्षणप्रतिपदोक्त परिभाषानुन्याय … विकलं … मतिपदोक्तं … पाल्यत … मिति परि
भाषाभ्यामिति … परिभाषयोः परस्पर विरोधेनाप्रवृत्तौ … विशेषात् उभयोः … मिति भावः। मा

त॰बो॰
उ॰ति॰
३०

30

वेत्यकारांतसंघातग्रहणेनेष्टसिद्धेरादिग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थमेकानामनुबंधाइति च स्त्रीक्रियतेनेनपाचनार्थेवादिः किंतु ज्वलादि रि
ति अवो नुबंधेनाप्रैलोप्यात्वारिति लोपेन यकारः पश्चिमयादे ननश्चोपदेशेवादित्वाभावान्निषेधोनेत्याह अनुबलने मंडलाकारेण चलन
मत्रधात्वर्थो ननु चलनमात्रम् तदभाववद्विशेषकतस्य कारकज्ञानं च धात्वर्थः प्युक्तिपयन्नरतमिति जिभ्रमतीति प्रयोगात् उदितो वेति
क्त्वायां वेट् आमित्वाभ्रांत्वायस्यविभाषेति निष्ठायां नेट् भ्रांतः भत्वस्य जलादिगणे पाठः किमर्थः नद्यत्र णप्रत्ययार्थमेव पा॰ इति वा
च्यं पचादेराकृतिगणत्वादच्प्रत्ययेनापि भ्रम इति रूपसिद्धेः नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिनिषेधात् भ्रमयेत्यत्र च प्रत्ययेच रूपस्य तुल्य
त्वादिति चेत् अत्राहुः यदि पचादित्वादच्प्रत्ययः स्यात्तर्हि अभ्रमद्भ्रमत्त्रच कावप्रकृत्याविनिन्तः परमंत्रोदात्तः स्यात् प्रत्ययेत्विह
त्वस्यत्रस्वरूपे तुल्यार्थ इत्याद्युदात्तमेव भवति वाज भ्रमुन्नाम् अमाम विभाषेयम् अमीदिति मांतत्वान्नवृद्धि अजादीदिति हलंलन्त
णायाह्रेडैसीति निषेधे प्राप्ते ल्यान्तस्येति वृद्धिः घटः अपराधे सत्यपि कोपनाविष्कारणं मर्षणं सहिवहो इहशेफलोपस्यासंभवात् हलो
पेन्तर्वेस्मिनतो ह लोपएवानुवर्त्यतेनत्याह हलोप इति हलोपेकिं सहेत्वेवहेन सोढः वात्वंनेति नरपरेति सूत्रान्ते अनुवर्त्यत इति भावः सि
वादीनाम् सिवु सह सुट स्तुस्वंजः सिवादयः पर्यसीव्यत् पर्यसीमत् पर्यष्करोत् पर्यस्करोत् न्यष्टौत् न्यस्तौत् व्यष्वजत् व्यस्वज
त् रम क्रीडायाम् अनुमुदितं मत्वा रंत्वा रमित्वेति केचिद्वदंतः उक्तमाधवादयोन मृष्यन्ते तथाच त्वाधौ रंत्वेत्येव साधुः रेमिषे इति
क्रादिनियमादिट् पक्षाद्यन्विचरा रमायणितुरामः अमंतत्वेनामित्वे रमेः स्वः रम्यति ष्ठु इति विशरणमवयवानां विश्लेषः अ
वसादश्च नेनाशः पाप्यम्भया पापानेपारत्नाण इतितु नगस्थले त्वग्विकरणत्वात् इष्टीतिकेषांचित्पाठस्तत्र स्थजिदर्शो निरयम् अतीसा
दो अच्छादेशाय भाव इवस्तेनत्वात् पथ्याद्देशाभाव इतिबोध्यं दृशीतिपाठस्तु निर्दुष्ट एव पादीनामिति एकादशानामेषां यथासं
ख्यमेकादशापि वाध्यादेशाः स्युरित्यर्थः ष्ठिवुक्लमुचमामित्यत्र ष्ठिवेनीवन्नुवर्त्तते सचकर्मधारय इत्यभिप्रेत्याह इत्संज्ञकपाका
राद्वादिति शकाराद्वाविति किं पपेज्जघ्रे दध्मे ष्ठीतौ निवृद्धौ हि रिसम्भुपगमे त्विहपिवाधादेशाः स्युरेव सेदिषेति उपदेशेत्वत
इति क्रादिनियमप्राप्तस्येटो निषेधेपि भारद्वाजनियमादिट् सदेः परस्य सदेरिति षत्वफलितमाह अभ्यासात्परस्येति स्यादिष

राम॰
३०

कचित्सो मितो ह्रस्वो न भवतीत्यर्थ इति भावः सनीवन्तेति केचित्पठन्ति तन्न कमणद्वात् प्रत्ययाणि कामशब्दं स्त्रीतमिन स्मात्करोतीति णौ सकाम
यतीति समाद्धत इति स्खदयते: पामे इति वनोः पृथक् पाठः रूमेर्मेति त्वात्रेति भावः ग्लापयति ग्लपयति स्नापयति स्नपयति वानयति वनयति
वामयति वमयति णाम्यति नदिति यथा णाम्यति निणामयति ग्याये देशान्ते पद्मज्यतेन ष्टाञ्जरादिः णामधातुर्हि पिष्टव लोभविष्यतीत्यर्थः यमो
परिवेषणे यच्छतीति यम उपरमे इत्यस्य धातुः भोजनाशब्दात्यासङ्गयोगे जित्युजनेति ज्ञेयः परिवेषणमिह भोजनानुकूलव्यापारः ततोऽन्य
स्मिन्नर्थे मित्त्वनिषेधः नियमयतीति नियच्छति शब्दा सिचि चिन्मतो लुकि पाणनि शाड्मत्यये गुणे च ज्ञेयं व्याख्यानात् फलितं इति स्रोमिमत्वे त्वपरिवेषणे
आयमयति परिवेषणेऽनुयामयति शास्त्रात् स्खदादि पृथक्स्य स्खदेः स्खदयति परिस्खदयति पश्चं स्यात् मस्खादयतीत्येवं व्याख्यासोज्ञेयः उ
पेक्षणीति नपादम्यो तिस्त्रे आयामयते इत्यादाद्यवज्ञावुक्तं यमोऽपरिविषतो इत्यनेन मिन्त्वपतिषिध्यते इति व्याख्येपि तन्न न कम्पमीत्यतोने
त्यनुवर्तनं इत्युक्तं एवं हि निषेधानन्तरं पाठ उपपद्यते अन्यथा न कमीत्यतः प्रागेव निस्त्री पठेदिति भावः फणगतो फणति लुङि अफा
णीत् अफणीत् णौ तु चिण्णमुलोर्दीर्घो वा दीर्घः अफाणि अफणि फाणं फाणं फणं फणम् अतः स्भवादिति मित्त्वमार्गिं विना निषेधासंभवादि
हनेत्येतन्न संबध्यते किंतु मित्संज्ञैव नदेन स्यात् फणयतीति सामर्थ्यादिति फणादि पाठसामर्थ्यादित्यर्थः तनदीति घत्वविधौ हीत्यर्थः नया
च विभाङ्घ्रिभाङ्ज्ञापूर्वपठितस्य तु विभाष विभाषा णिस्यादिति सिध्यतीति भावः अश्वमीदिति मान्तत्वान्न वृद्धिः आपन्कलादिः अनमाली
दिति अतो ल्वान्तस्येति वृद्धिः वैभाषा इति वैकल्पमयादि जनितो हेमतान याचारमतिं वेधु न नुकूलो व्यापारः पनस्येम मित्वादंत्यादचः
परः अफपीदिति णदित्वान्न वृद्धिः रावमयपीत् अमयीदित्यापि हुवम् केचिद्धम् मुदितं पठित्वा ज्ञात्वा मित्त्वे प्युदाहरन्ति तन्नु वाम
नेने विरुध्यते नेन नहि त्यादित एव णिचकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वमाश्रितवान् इत्यचेडभावः साधितः उदित्वेमनुवस्य विभाषेति ते नैव
वीत इति सिद्धेः स्यादसंगतं स्यात् एवं च न्यायत्वमेवनेन्त्येव साधुः निपातनादिति अन्यथा गुणे सति ऊ रलः इति स्यात् प्रत्ययार्थे निर्देश
आधुनिकस्य पाणिनीयोऽस्या दित्वादित्य मित्यन्नेवता नर्येतोऽयम् इत्याधुदाहृतम् मिवेधु स्वकेचित् उदित्वमित्यादि मयोगानुरोधेन तत्पो
दाहृतमित्यर्थः ननु वादित्वेन निषेधादेवाभ्यासलोपो कथमिह न्यासनामिति चेन्न अवाङः न शसदद वादिगुणानामिति सूत्रे तेपे

त॰ बो॰
उ॰ ति॰
३१

न्वादेः । जप जभ मुद दह दश भंज पशं चेत्यत्र पदेनिति सोनोपात्तः पसनीत्यादि यङ्लुको लु जपजभेत्यनेनैव अभ्यासस्य नुक् यङि यंयस्यते लुकि पंप
चीति पंपश्रु इति कुत्वादिः पंपशत् इति । ऊदुपधायाः गुणे हेतावीति एतन्ह्युगोहः गोहतीति विकृते निर्देशात् लघ्वं अन्यत्र गूहति उन्मुत्तानु इत्यन्तो ऽनुवृत्तेनाचीत्यनेन
नोगाति प्रत्ययोविशेष्यते विशेषणेन तदादिविधिस्तदाह अजादाविति देत्येन डीनिदं न्यादोत ङीत्यर्थः अदुग्ध अधुक्षत अदिग्ध अदिक्ष
त अलीढ अलिक्षतेत्यादि रिङ्शयग्लिङ्क्षु अयङ्क्षि ङितीत्यतो ऽनुवर्त्तते यीत्येतल्लिङ एव विशेषणं [illegible] संभवात् किन्तु वैयर्थ्यात् तथा अस
स्वावेधानुकयोरित्यनुवृत्तमपि लिङ एव विशेषणमित्यभिप्रेत्याह वादावित्यादि यीतिनियतेनुदादिभ्य इति शः यक्षि कियते मियते उवङ् इको न
ल इत्यतो ऽनल्ग्रहणं लिङ्सिचावितिपूर्वसूत्रं चानुवर्त्तते तदाह अनवर्णादित्यादि अभार्षीदिति सिचि वृद्धिरिति वृद्धिः हस्वादंगात् हस्वान्तम्
अच्योः ष अंगग्रहणादिहरास्स्येत्यत्र स्सेस्यतु हस्वावपि प्रत्ययस्यैव न स्यादिष्टत्वात् स्सिवः एवलोपो भवति तेनेह न अस्त भ् ह्निधम् केचि
त्विहन्गंगग्रहणाभावे अधाविधौ अन्यत्रात्विधाप्रेमादावतिप्रसंगः स्यादित्याहुः एवं परे ऽन्यत्र मंते सन्निपातपरिभाषयापि परिहार्यमिवादि
तिमलीनिति किं अभूषातम् अभवन्त हञ् हरणे चत्वार इहार्थाः भारं हरतीति प्रापयतीत्यर्थः अंशं हरति स्वीकरोतीत्यर्थः स्वर्णं हरति चोरय
तीत्यर्थः पापं हरति नाशयतीत्यर्थः धृञ् धारणे दधार दध्रतुः दधर्थ दध्रे दधाते धर्ता ध्रियात् तीत्र्नि नयिपोतिभारद्वाजनियमादि
ड्कल्पः आदेच उपदेशे ऽशिति लिटि यातोरित्यतोधातोरित्यनुवर्त्तते तावपि विशेष्यते तदाह एजन्तस्य धातोरिति उपदेशे किम् चेता स्तता
नवेला हाणि कत्वादेवात्र न भविष्यतीति चेत् अनाङ् वर्णग्रहणेल लक्षणप्रतिपदोक्त परिभाषानाश्रीयत इति ज्ञापनार्थमुपदेशग्रहणं
तेन क्रीङ्जीनां णौ इति लत्वे क्रापयतीत्यादौ एकस्मिन् [illegible] धातोः गीर्भ्यां नौभ्यां अस्ति यत्रापि गमेर्ङीत्वानुदि
त्याजमुपदेशे एच् आतिशितीति प्रसंगप्रसज्यप्रतिषेधः स्यात् ननु शितीति पर्युदासे तु न ज गले मन्ले इत्यादौ द्विर्वचने चीतिनिषेधात्वं
न स्यादभ्यासे इकारश्रवणं स्यात् किंच सुग्ले इत्यत्र आतश्चोपसर्गे इति कः सुग्ले इत्यत्र आतश्चोपसर्ग इति स्त्रियामङ् सुग्ला न इत्यत्र आतो
जिनिनुत्वन स्यात् प्रत्ययनिमित्तस्यात्वमादेजाज्ञाप्रत्यय इत्यन्योन्याश्रययात् प्रसज्यप्रतिषेधे तु न कोपि दोषः काचामध्ये निसूत्रेणकतायनार्थे
एतरणविधानार्थं प्रतिषेधप हेतुज्ञापकम् तदाह अंगे मित्तिकमात्रं शितिति प्रतिषेधदोषः किंतु कर्म कर्म धारयो यम् तथा च अशितीति

राम॰
३१

31

भ्यासेन चेति माप्तिः तितौनीति किम् तितिक्षते सादेस्थे ज्योरिति हस्वासजहो पिपठिषते इ होपेक्षितः भाष्यमते गुणत्वात् निषसादेरिति
सदित्यपत्ते त्यप्रत्ययनामते रितिपठ्येदाशतात्यातीति सादेश्चाभ्यासस्यापि षत्वं नेनिवोध्य च हू निष्ठीर्णं तात्पर्यमिति विवक्षयेषाननेइत्युक्ति
रसंगते त्यापंक्त्वावक्यंचिन्त्यमाथत्ते पाननंत्विति पादेशेव हि णिचि पादेशगतानि नितत्वेस्तु हि. चपाननमिति न्यवम् त्वचाचास्येव
धातोरिदन्तं तदिष्टसिद्धं चेत्यभिप्रेत्य तन्निर्देशः अनेतः यण्याग म्लगनो उपचपपाक इत्यादाविति भावः कुच संपर्चनादौ कुञ्चशब्देनात्रे
इति चवर्गीयान्तोपपठितस्य ग्रहणमित्यपाठः संपर्चनाद्यावेव ज्वलादित्व मफलको णमत्वमापुष्यास्यादिति मनोरमादौ स्थितम् अनन
व्याः अनेनैव ग्रंथेन पाणिनिना पिकचित् क्वचिदर्थनिर्देशः अन इत्यनुमीयते ऽन्यथा अत्रत्यार्थपरस्वार स्वाभंगापत्तेरित्याहुः वोधि
नेति वुध्यते रेवाग्निकारिकासु पठितत्वात् सेडिति भावः अकासीदिति हलन्तलक्षणया हृद्धेर्नेटीति निषेधे प्राप्ते हलादेरिति वैकल्पि
की वृद्धिः वृद्धि इति अनन्तरमव्याः ज्वलितिकसंतेभ्य इति निर्देशात् हलतरणमिद्धानामर्थमित्यनुमीयते अनन्याज्वदादिभ्यो ण इत्येव स्तन्ये
दित्याहुः अचुगलो आनिदितामिति नलोपः अचयात् अचीत्येकोयपगते तु उदित्वादंकृत्मान् भृष्टसंगमेच चान्वर्थोलेपैमजायेग्रहमेथेना
मित्यत्र ग्रहेतीरेमेधते संगच्छते इति विग्रहः सुपजातावितिणिनिः भ्रष्टलोदनमिति आदीभावस्य र्थः उदित्वात् क्त्वा यां वेट् णार्थे
त्वा प्रष्ट्वा उदंदिरत्तुदित्वा शुत्वा निश्चार्थो उग्रम निपातमनं चालुक्षंज्ञानं वेलगमादयः पेचाथोः वापमंड सवादनार्थं ग्रहणं वा
दित्र ग्रहणं वेणि वेणी वेण दित्यादिन पाणि अस्येवपातोः नांतोपोति उपधायामहिणमत्ववेन दित्यचनो नदर्शनादिति तनु खनि
त्वाखात्वानि णगं खातः गमहन अविधृुयातु भुवानित्यतोऽचीत्यनुवर्तिते ऊडुपधायागोहः इत्यत उपधाग्रहणं चन्द्राहयवा
मुपधायाइत्यादि जग्मतुः जग्मुः जघ्नतुः जघ्नुः जज्ञे जज्ञाते जज्ञतुः जज्ञुः अनङीति किं अजगमत् चीत्र्यचो स्वंवस्तं चीवरपीवर
मीवरेत्युणादिनिपातितोऽयम् अयगतौ वित्रत्यागेतुवित्यमात्मनेपदेोगत इति मनोरमा नक्षुभा पिगल इति चिंत्येव सा अव्ययादि
ति पांतत्वान्न वृद्धिः स्पर्श वाधन स्पर्शनयोः लोपशीति त्रेशवढे अपवयपात् आत्मत्वरेमादिना अभ्यासस्य अत्वे सन्वदित्यापवा
दः पस्पृशायदं नादनिय्यो विवेलि लुक् अनायतन इति दाण् दौ धौ कित इत्यभ्यासस्य दीर्घस्तुन भवति संज्ञाप्रर्वकविधेरनित्य

त.बो.
उ.ति.
३२

32

पदे किम् अत्यग्रहीत् यमरमन इहार्धधातुकस्येड्वलादेरितीडनुवर्तते अंजेः सिचीत्यतः सिज्ग्रहणं स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदग्रहणं
तत्तदाह एभ्यः सिच इडित्यादि अयंसीत् अयंसिष्टाम् व्यनंसीत् व्यनंसिष्टाम् अनंसीत् अनंसिष्टाम् परस्मैपदेषु किम् उदायत अरंस्त
अरंसाताम् वा अन्यस्यान्यस्य किम् स्थेयाम् शेन्यकरणे शापति दधौ अशासीत् घुमास्थेत्यनेनेत्याख्यानात्तत्त्रं तरेजहाति स्यतीनामिति
श्यना निर्देशाद्गुत्तिभावः विभाषा घ्रेति ध्यन् विकरणाभ्यां शाच्छाभ्यां साहचर्यादिति भावः एवं शाच्छासेति सत्त्विधावपि माने रेव ग्रहणं
मिति बोध्यं तेनास्यान्तर्लीने शुचेवसापयति पेन्छोव पायति वायति सुष्म्रीमर्थः ओदनं शृतमिति शतनत्यम् चाने सुषुन्के वाममुभे धितस्म
गरः अर्दनत्वादिति केचित्तु तदंगत्वत्तः परिभाषया निरुणभावं समर्थयन्ति प्रागेवोपादाने गेवोपादानं ग्रहणं नन्वेवं फलेभ्यो धात्वर्थेनोपसंग्रह
इत्कर्मकत्वेन जिघ्रति कुसुममित्यादिप्रयोगो न सिध्येदिति चेत् अत्राहुः यथान्वये नरकेनिष्टकर्मणउपसंग्रहस्तद्देवधातोः कर्मकत्वनान्यसम
वतिद्विजो वति नश्यति इत्यादेः कर्मकत्वं तदा धात्वर्थोपसंग्रहीतकर्मणः कर्तृनिष्ठत्वात् धात्वर्थोः कर्मणा स्वतत्र्यत्वान्नाकर्मकतेति ध्माशब्दा
ग्निसंयोगयोः शब्दानेनमनुरुलो वायुरिह गृह्यते तेन तद्वेधमतीत्यिव अर्दंगेयमतीतिप्रयोगो नेत्याहुः अग्निसंयोगे सुवर्णं धमतीत्य
ग्निना संयुनक्तीत्यर्थः स्थेयाहिति एलिङीति नित्यमेवं लुङि अस्थात् स्नास्नात् आस्थाम्स्थातामर्थः मनैौ अम्नासीत् अदादि
गाति स्थेति सिचो लुक् अत लुङ संयोगादेः किम् तकुः तपरकरणं स्पष्टार्थम् तत्र इत्यादेर्लिङि तत्र संस्त्रत्वादौ ऋदूतृनामिति गुणस्यजाय
मानत्वात् चकारो मन्दप्रयोजनः इयते ईङि लिङीत्यनुवर्तनादाह गुणः स्यात् लिङीति अत ऋ नि मिते लिङीति माचो व्याख्यानं तन्नादर्त्तव्यं
न च स्वविषये ह्रस्वीवयिकेति फलितार्थकथनपरतया तदुक्तिः संगच्छत इति वाच्यं परत्वेन गुणस्यैव न्याय्यत्वादिति भावः गुणोर्त्तिसंयो
ति स्मादिकार्योर्थग्रहणं लुका निर्देशस्तु सौत्रः अयद्गुणे कर्तव्ये एति पानिर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः रेङ् अररइयस्मादत इति वर्तते न
च संयोगादित्वेन विशेष्यते तदाह संयोगादेरिति अर्तिसंयोगाद्योर इसकारो विधेयगुणग्रहणं चित्सप्रयोजनं अयङ्झीति सूत्रा
त्यनुवर्तनेन च लिङो विशेषणं रिङ्शयग्लिङ्क्ष्विति सूत्राद्यीग्रहणस्य लिङ्ग्रहणस्य चानुवृत्तेनादिरप्रभिप्रेत्याह यकि यादाविति आर्द्ध
धातुक इत्येतदुक्तार्थधातुकयोरित्यनुवृत्तिपर्यालोचनया फलितार्थकथनमिति ज्ञेयं संयोगादेरिति किं क्रियात् यादाविति किं त्वर्थी

राम.
३२

नेत्संज्ञकशकारादौ [illegible] प्रत्यये [illegible] अर्थ[illegible] धातुग्रहणादि प्रत्ययस्य शितीति कर्मधारयेण विशेषणात् विषयसप्तम्यात्तु इत्संज्ञकश
काराद्यभिन्नप्रत्ययविषये आत्वमित्यर्थात् पर्युदासेपि न क्षतिरिति आन्नेचोऽणल् इह ञ्यंग्सेत्यनुवर्तते धातोरिति तु फलितार्थकथनमादन्ताद्धा
दित्यर्थः आतो लोप इटि च आर्धधातुकस्येत्यनुवर्तते दीडो युडचि क्ङितीत्यतो चि क्ङितीति चानदेशे तत्फलितमाह अजाद्यार्धधातुकयोरिति
अजादौ किं ग्लायते यङः जाग्लायते यङ्दीधीवः डुदाञोलिड् उत्तमैकवचनमिह आर्धधातुकयोः किं दानि वानि दाण्दैरादाने कर्मव्यतिहा
रे धातोर्लड् उत्तमैकवचनमिह दधिवेति एवं च अजाद्यार्धधातुके कित्त्वेन दधिव दिध्ये इत्यादिषु आतो लोप इटि चेति वा पि दधिध्ये पधियेत्यादिरूप
सिद्धये सर्वे इत्संज्ञकसिद्धौ ङितीति ग्रहणमाव व्यर्थकमिति ज्ञेयं यदिह इडागम एव नत्र ग्रहने व्याख्यानात्तदा अचि क्ङितीत्येतदर्थ धातुकस्येव विशेषणं
न तु प्रयोः दाधाघ्वदाप् इह दान्तात्पाप्त्वात् डुदाञ्दाने दाण्दाने दो अवखण्डने देङ् रक्षणे धा डुधाञ् धारणपोषणयोः धेट्पाने
अनुबन्धानामनेकान्तत्वाद् एव उपदेशे इत्यत्र वोदेङ् धेटा मनुकरणे दाधा प्रत्ययभासि एवं च दाञ् दाण् दाध्व दाध्व दा ध्वदाः धाञ् धाञ्धेटौ दा
ध्वधौ च दाधाइति विग्रहः [illegible] पोविनेति दाप लवने दैप् शोधने एताभ्यामन्यत्रार्थः देपः पित्वामिह प्रतिषेधार्थं नत्वनुदात्तार्थं अनुदात्तो
पितावितिप्रत्ययस्येव पितो ध्रुवमनात्त्वात् न च देपो लाक्षणिकत्वान्नास्य प्रतिषेध इति वाच्यं पित्करणस्यानर्थक्यप्रसंगात् इदमेव
देपः पित्वं गामादाग्रहणेष्वविशेष इति परिभाषाया ज्ञापकमित्याहुः अदाविति किम् दान्तं बर्हिः लूनमित्यर्थः इह [illegible] तिदद्भावो नग्न
वदानं मुखम् शुद्धमित्यर्थः इहत्वचउपसर्गादितिता देशो न लिडि माख्यादीनामिति मास्थागापाजहातिसामित्यर्थः मामाने गामादा
ग्रहणे ष्वविशेषपमाङ् मेङो ग्रहणं नेह ग्रहणे लिङि कित्वासंभवात् ष्टागतिनिवृत्तौ गे शब्दे गाङ् गतौ इतित्र गस्यने लिङि कित्वासंभवादेव
पापाने ओहाक् त्यागे शोऽन्तकर्मणि देयात् धेयात् मेयात् स्थेयात् गेयात् पेयात् हेयात् अवसेयात् आर्धधातुके किं मायात् मायाताम्
माङः किति किम् दासीष्ट इह दीङो युडचीत्यतः क्ङितीत्यनुवर्तमाने पि घुलोपयोगिनया कितीनस्य वा नुवर्तिः स्नात्वा विभाषा पेड् ञ्निलु
डीत्यनुवर्तते णिश्रीत्यस्मात्कर्तरीति च तदाह ञ्नोपडे वेत्यादि अदधादिति चक्रिव्यातो लोपः अधात् इदादश्रमपोष्धिपत् विभाषाग्रा
इह लुप्यचाभियापेत्यतो लुगनुवर्तते गाति स्थेत्यतः सिचः परस्मैपदेष्विति च तदाह सिचो लुगित्यादि अधुनेति आतरति जैसपासे

त॰ बो॰
उ॰ ति॰
३२

33

इति

ङित इत्यनुवर्तते आत्मनेपदेष्वनतः इति तु प्रवर्तते आनंतर्येण तु लंरुपमिति भावः गेआ यङ् गा गङे अगे अगाते अगातां अगाड् उक्तमेतु गेगाव हे
गामहे अगात् अगातां अगात न तत्त्वेषति गाते इत्यादौ गङः गव स्येङकारस्य च तितःयेत्वात् आदेशङकारस्य न चरितार्थः स्थानिवत्वादेव ङि
त्वादेव गङः सिद्धत्वादिति भावः आदादिको यमिति एवं च गाते गाये इत्यादौ गातामाये गङो यं परतः आतो ङित इत्यस्य प्रवृत्तिशंके वता लोतिभावः
फलेतु न भेद इति न च गाते गाये इत्यादौ एकार्ये समार्यणे दीर्घे कृते पि पूर्वस्मात् परस्य विशेषोक्तत्वेभेद्यस्यानित्यत्वादनः पर त्वेन ङितामाकारस्य इत्यस्या दि
तिशंकं पंचमेस मासपस्तस्यानित्यत्वाभ्युपगमादिति भावः कुङ् वेङ् इति कुङो धातुरिति ङस्यतः कुङ् इति असाप्रयोगाच्च विकृतः वच यो भे
दात् विकृतवश्यत्वे मेङ् प्रणिमय न इति न नु नेगदेति मधमि इति एत्वं स्यात् णिदिवषये आत्वाभावे न मान् पाभावाबाधी हि विषये भता तत्वे पि आत्मिन् ण
त्वं दुर्लभमेव प्रतिपदोक्तस्येवा माधातोः ग्रहणो विद्यान्यस्य स्ला सा णि कस्य गामादाग्रहणेषु विशेष भूमु नगमे नुमीना लिगिनो नोत्विके
तेमतिमानामतिमा स्थली त्यावाबतिप्रसंगः स्यादित्यस्माद् न चेति २ एत्वादिति अयं भावः धुसंज्ञा स्वे माणिस्यति प्रणिधय तो स्यादौ एत्वसिद्
ये भाष्यकारैरेवं सिद्धांतिनम् नेगदेति णत्वविधौ घुमेत्यस्य स्थाने घुप्रकृतिमादिति पठितोयं घुमा प्रकृतिष्वमाङ् चेति दंघः प्रकृतिष्वकस्यैमा
कांदाद्यां संनिपातानातुर्वान्तरयो रेवेति नकार्यस्या सिः नापि सामिनिदैश्य न मोनातिमी नो यो स्थानि यास्सि माङि तिङ कमानुबंधकस्यैवप्रहितत्वादिप्या
देशो वेति दयते लिटि पोटित्वं वायोन दिग्यादेशस्व तत्र विषी वदिहितेन दिग्यादेशेन कित्वशास्त्रस्य बाधः न चैवं प्यायः पी इदं तिङः स्थानि निपी प्यातो
रपि विशेषविहितत्वात् नाभ्यां कित्वबाधः स्यादिति वाच्यं विषय सप्तमी माङ्श्य लिङ् त्ताने: शागेवन यो: प्रवृत्तत्वात् दिग्यादेश विधौ तुलिलीति परसमयेव
न तु विषय सप्तमी लस्य तृतीया न देन न मन्यथा ते इष्यन इति द्वने लिटि द्वित्वे पोन न वाधिस्याप रत्वादिग्या देश इति तु नोक्तं परस्परं लब्धावकाशयोरे
व परस्य बलीयस्त्वात् दिग्यादेशा वेनाडि तत्वस्य सावकाशत्वेपि द्वित्वेदिनाड्डिग्यादेशस्यलबूभावादेनि दिङ् स्याङ्यो विभ्व इहलिङ् सिचावेति रूत्वा
दात्मनेपदे पि तिनाक्तवर्तितं परस्मैपदे षुगा तिस्थे ति लुकः प्रवृत्ते ग्रा हत्वा साभात् आस्थित आस्थिषातामभ्यासमानोप लुक् चित् प्रवर्तते गृ
ह्णातो मत्व इत्यमरी न परक रणं लिंगमित्याङ् अत एवदंति विधावनस्य सवर्णग्राहकत्वेपि नपरकरणमर्थं न चात्र दीर्घः स्यादिति वाच्यं सुपः स्थे
त्वनेनैव नस्मि दो विधिपि यैय स्थांयके: न चैवमपि सुत्रः स्यादि निराकृतम् सूत्रामुन ३ संगे अत्र स्थविवदे स्मन इति सिद्धांतादि डीङ् विहायसा च

राम॰
३२

१ आर्द्धधातुके किं श्नुयात् स्त्रउपलापौरेगः अनुकः किति एकाच उपदेश इत्यतः एकाच इत्यनुवर्त्तनेन न्वऊर्णो विशेषणमित्याह एकाच ऊर्णोतादे
तिष्ठितः श्विनवान् श्वित्वा भ्रुतः भूत्वा भूतिः ग्विग्रुदाद्दृशणम् भ्रस्जुः ग्लाजिस्थश्चेति क्नुः सचगिन्नच तिन किन् स्थास्नुरित्यत्र घुमास्थेति ईत्वप्र
सङ्गात् एकाच इति किम् जागरितः जागरितवान् ऊर्णोतेस्तु नुवद्भावेन ऊर्णुतः ऊर्णुतवानिति सिद्ध्यति ऊर्णोतेः किं शायितः शायितवान् श्र
स्तादित्यादि आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरित्यादि विधिकांडस्यागेव नेत्युधिकृत्येत्यादिप्रतिषेधकांडारंभसामर्थ्यादित्यर्थः निषेधप्रासेरितिस्वत्नः
स्नतः पुन इत्यादौ विपेतिभावः स्नुतो स्नुतिः स्नविष्यति वार्त्तिकात्पि परस्मैपदेति न संबध्यते उभयादियोगादस्य एव्यकृकरणात् आड्ःशा
स्नइक्षायामित्यस्यान्नग्रहणम् किंतु सप्तमीभ्यांसाहचर्यात्परस्मैपदिनः शासेरेवेत्याह आसरत आशिषत् शास्त्रादिति केचिदर्थमाश्रयो पितृणः
परत्वात्सत्यपि भवतिरपरत्वम् ततउपधाहस्विरित्यर्थः कित्यमिहस्यादिति विभाषा हर्जिरघोरित्यत्तो विभाषानामनुवर्त्तते इतिभावः छहत्रिंशकोविंस
स्नुगतो यद्यपि सामान्येन गतिरस्ताद्यपि स्नुवद्रस्येवगतिरिह विधायत्वनिरुत्तं भनोनुज्ञानमिति देवस्यत्वासवितुः प्रसवे इत्यादावप्यनुज्ञा
नार्थदर्शनात् स्नुस्नुरस्नुःपरस्मैपदेषु किं संस्तोष्यथैरस्नुवः एच यथायंप्रभातुः स्वादेषष्ठे नहि चकारोन कर्त्तव्य इतिलाघवमित्याहःहुश्नु
वोः जुह्वति सुन्वंति हुश्नुवोः किम् योयुवति नोनुवति सार्वधातुके किं जुहुवतुः जुहुवुः असंयोगपूर्वेति किं आप्नुवंति न संयोगपूर्वग्रहणं
मोर्विशेषणं नतु श्नुप्रत्ययस्यतेनम्त्रा भुवंतीत्यत्रापियणनिषेधः सिद्ध्यति प्रत्ययविशेषणत्वेतु आप्नुवंतीत्यत्रैवनिषेधः स्यादितिभावः स्यादेत
त् यङ्लुकः स्वांदश्नवादसत्वाद्योयुवतीत्यादौ प्रत्ययस्यग्रहणस्य भवपरिभाषया न भाव्यथानुकृत्वा प्रत्ययलक्षणतो न भवेदिति किमनेन हुश्नुग्रहणेन
न वक्ष्यंतिनुवेतीत्यत्राप्रसंगवारणार्थं नकृहृतामितिवाच्यं अनेकाच इत्यस्यानुवर्त्तनेनोक्तदोषाभावादितिचेत् अत्राहुः धातोरिति धरयोः
भ्रुविति उद्दिश्यपरनाशायायाड्लुकिवाभवतीत्यादौ भ्रुवोरिति गुणनिषेधोन प्रवर्त्ततेनन भावापायापि वड्लुकृषिकृतिवच्यमाणत्वा
द्योयुवतीत्यादावेति यत्संगवारणाय हुश्नुग्रहणं ज्ञापकात्सारणायामपि कविचड्लुग्भवतीति भाष्यकाराः एवंच सार्वधातुके परयोर्हुश्नुवोरनेकार
त्वाव्यभिचारादनेकाच इत्यस्यानुवृत्तिरितितात्पर्यं तिमार्गकायानिवेवकारलंबलदस्य भस्याभावे हुश्नुग्रहणस्यसार्थकत्वात्संभवादितिदिक् उ
रविधेतिभाष्यराजमियमादिह् उद्धोय उडवेतिकारादित्याह्वितिनेह् गांगतो गानेगाते गानइति इत्वेंपारवासदसवर्णदीर्घेकृतेम्राताहितर

त.बो.
उ.ति.
३४

पदेशत्वादभ्यासे विभाषेयं माधवादिग्रन्थानुरोधेनाह तत्स्थेवेदमिति धातोरनुवृत्तं रतीत्युदाहृत्यं तन्नगस्थं सुरूपाणीति भावः। न संप्रयातद्रवेति अत एव लिङ्ने
पिधानत्वमुदाहरन्ति वरिवृत्तीति जगमनुदितेति गमहनेत्युपधालोपो न भवति केचित्तु नुद्विवे पठन्ति तन्मामादिकमित्याहुः। अनुदात्तस्य आदेशउप
देशे। शिति स्यात उपदेशे त्वनुवर्त्तते उपदेशे किं सप्तम नुमने उदात्तः। अदुपधः। किम् वर्त्तनेत्रलीतिकिं समर्प अकितीतिकिं स्तृणः। स्पपदिति लुदि
त्वादङ् स्फुरणार्थे इति सिज्विकल्पश्चानीके सृथंमन्दित्यत्र त्वाम्योरसान्नीति केचिदुदाहरन्ति तन्मामादिकमित्याहुः। अवंसोदिति यमरमेति इटसको
निसस्तपता यद्यन्यत्रत्यनुवर्त्तमाने फलितमाह वःस्यादिति आवेवनेनुसे स्तपति पुनःपुनस्तपतीत्यर्थः। विभाषा सृजिदृशोः। कादिम्बयमान्ते थमासे विभा
षेयम् सृजिदृशोः सत्तिकिं ससर्ज ददर्श अकितीतिकिं सृष्टः सृष्टवान् दृष्टः दृष्टवान् अदादेर्लीतिति वरदराजेतिरुक्तिः। अदांही अदासुः कृष्टाकर्षेतिन्न
वृदात्तस्य चेस्यम् वा यस्तीति पत्वसत्वमप्यभावः। अधात्वादिति आलितस्येव इनीत्युक्तिः। घत्वादिघाग्धम् मिहसेचने सेचन मिह शि अकरणके विवृत्ते
नेनतुसेचनमात्रे मेहम् मेहनूणेषसीत्यमरः। कितनिवासे किते व्याधिप्रतीकारादावेव सन्नित्युक्तं तदुदाहरति स्वेकित्सतीति रोगमपनयतीत्यर्थः। प
तुं विकित्सति निग्रहात्यर्थः। द्वेषे चिकित्सति अपनयति नाशयतीत्यर्थः। अर्थान्तरेषु तु रादिरत्युक्तं तदुदाहरति केतयतीति चचसमवाये
समवायः संबंधः। भेजनुरिति तृफलभजेत्येत्वं भत्स्यतीति कुत्वपत्वे त्वेषादीसो अत्विसक्षिति शलइति क्सः। कुत्वषत्वे अत्विताणि कसमाद्यो
ति लोपः। यदेव देवजा त्विहदेवोहे शेन विधिवोधितो ह्यागमः। लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्। वचिस्वपियजादयः गृहायारयम् अहिज्यावयिव्यधीत्यादयः यद्यपि
यहिदड लिभजनीनामभ्यासस्य संप्रसारणं कृतेऽपि विशेषो नास्ति तथापि पजन्यवल्लक्षणं प्रवर्त्तते जयाह पप्रच्छ वत्र अव्यवस्थेत्यतु विशेषोऽस्ति संप्र
सारणस्याकल्पेनवचश्व मनवकारस्य संप्रसारणं स्यात् कृतेनुसंप्रसारणे संप्रसारणा इति निषेधप्रवृत्तिरिति तिसीतेर्के विवक्षतिविपक्षति वधि
स्वपि आगणं नाथजादयः यजिवपिवहिश्वेववसिवेञ्ज्व्येञ्त्यपि केन्चिदीप्त्यतिश्वेतियजायां स्तुतिमेन व १ कितीतिकिम् इयष्ट उवप्ड्यिनः कि
उ। भृश्रिमसूर्याभिषसिपसीनांचधातु सकारस्याभ्यासे विधिरयं न तु सुपिसो सुपि सइत्यादावति प्रसंगवारणाय यथा तो सकारस्य च्छेदेषाभेदेति नियमा
र्थेता स्वी कृतस्यादेशप्रत्ययोरिति सूत्रं त्यज्यतामितिचेत्र अनाहुः। आदेशावयवस्य षत्वाचारणाय आदेशस्येत्यं रात्यावश्यकत्त कृष्टत्वे कृते धा
तुगिन्सकारस्य चेडइति आदेशात्युपस्येवेति नियमप्रसंगवारणाय प्रत्ययस्य ग्रहणमपि कर्त्तव्यमेवेति अवात्सीदिति वरदराजेतिरुक्तिः। सः सीतेतः

राम.
३४

आकारेण विशेषसाभीति पाठस्त्वनाकरम्याङ्गः ऋतरपानो किरति गिरति कीर्णः गीर्णः स्तीर्णः धातोः किम् मातृणाम् इत्यो न्याभ्याप्तेति परत्वाद्गुण
तूष्णीभवन इति कथं उदितिमिदं वा त्विकमिति चेत् अ आङ्कुः पदादयं मरं गं प्रबलमिति इत्येषामेवार्त्तिकमिदमाश्रमेति ऋतो वा इह आर्द्धधातुक इत्येवानुव
र्त्तते यद्यो लिङि त्यजतोः इति दीर्घ इति चततारूह इत्यो दीर्घ इत्यादि किंचिच न लिङी त्यतो चेत्यनुवर्त्तनाद्वाहू इत्यो दीर्घ नेति मान्यधर्माभाव इत्येति छेदः आभ्या
सस्य विकारस्याभ्यासः सवान्न सन्यत इतीत्त्वमेव यदि तु ह्रस्व इतेव ग्रहोऽनन्तर्हि तस्मिन्निर्दिष्टो ग्रहणे स्यात्तदेवशाह आभ्यास्येकार इत्येति इतिकाराद्गुणनिष
सार्थान्न्दर्शयति रायेनिंशयामिमादिना सन्याङोः सप्तमी माश्रित्य सनि परङि चपरे इतिव्याख्या यां मन्त्रीप्रयति आयाद्यन्ते इत्यादिनसिद्धेत् सन्याङोः पक्वतिभाग
सेवद्वित्वमसन्देरन्त्याह सन्यतस्येति ननु सप्तमी पञ्चेति सन्याङोरेवद्वित्वं स्यान्ननुपक्षविभागस्यप्रयोजकारे लोह ग्रहणे सप्तने निति सूत्रे इत्यादिना पसि इत्येवो
रकारो ऽवार णस्य आरादेशेऽद्वी यस्येति द्वित्वा र्थत्वात् य प्रपि निमित्तयका र्थत्व सा का रेणातनु रित्यादेश्लि ठि परतः एकांश गमा स्वाद्वित्वं न सिद्धे
त्तपाष्यकारे ऋवल ऽमाभ्यासत्वन्याङोः कार्यत्व मभ्युपगन्तुं शक्यमिति चेत् मैवं अकारफलानोपहतोसत्वात् नन्यादि द्वित्वं धेत्स्यमि सन्धाचो यति कृते
यत्नोनावत्स्यापुत्रस्य निपत्यकाराभावेनुस्याद्देवनुम् अदिकोमितिणली एत्स्वरेन सिध्येत् किं च ये पदि पति आरामकुली नीत्यत्रा ऽल्लोप स्यात्ने
वत्वाज्कुलेनलत्तणेनन्मनभवस्तकारामादेनुस्यादेवनुम् आपिचापवकाशनाना वल्लोपस्य स्थानिवत्वाद्वत्र उपधाया इति ह्रस्वे न प्रवर्त्तते आपि च पसह
ल इत्यन्त वस्येति संयान्यग्रहणमहर्थादिमादौ पल्लोपस्यासङ्ग त्वंर्थमिति सर्वे सेमनम् तथाव अपवापेचि हेमा दोयल्लोपोप्पकार फलमिति सन्याङोरिति वर्तो
वहूक्ता एवं हि पठत्तु कि पमपलस्त्वे नयङं न त्वा हिन्दं सिद्धान्ति परस्सम्यांतुद्वित्वं संयोगकार्यत्वान्न लभते ति निमित्तः प्रवर्त्तते निद्धिकु दलवानो चेति
आजेवनि शानार्थो विनिमात्रः अर्थी तरे त्रैति धातुपाठे पाते गोपनादित्यर्थत्यर्थः अननुबन्धका इति सानुबन्धकस्त्वे नुके वले न्चरिताये त्वादनुबन्ध
प सन्नंतादिव ऋकर्षं गफलाद्यं माह पितृज्यादितिभावः एवं चानुपूर्वीमानवसामर्थ्ये ऽभाव प्रयुक्ताद्द्विभ्यो ऽभ्यान्नाए वेति फलितं इडुलोने नेति वचापि हसे
नायेति मतः किन्त्वेनापि गुणाभावः सुमा एव सत्या पि इड भूपायेपु कं हेतु रेवाप्य वणीय इति कि हे त्वं तत्र अयथोने नेति भावः के चित्त्वर्थे वक्त्र हणव दि
भावया इत्यासनत्व इतोतां हो लिदेव महत्यमिति नास्य त्वार्थमतः कि त्वाभि त्वाङ्कः इमत्वाभुस्येत्याभस्य मनुपक्रमः लिहिरेभेरभाने लुङिञ्य इत्य न्य
रमातो हुलमरहूिताः कोः लडिम्मम् विडिवदिष्य इन्यङ् लाभालिहिलभे लुङि आलब्धये : स्कांदेर निशवां किंचादीनामित्यतो वेति प्रवर्त्तते आयो

स॰ कौ॰
उ॰ ति॰
३५

35

तिनन्विह अंतरंगत्वात् गुणात्पूर्वं एर्योः कृतयोर्यान्तत्वादेव वृद्धिनिषेधो भवेदिति किमनेनेति चेन्न अन्तरङ्गः नास्तिर्यान्तरंग
मस्तीति ज्ञापनार्थत्वात् विष्णिय इत्यत्र नेन विरिलोनि विरिलो योऽर्थः लुगंतानां चिनोतीत्यादीनां चास्ति चिन दिंगाहादिरेव भवति अचिरायीत्
अचेचार्यात् अनेनाथी दिति तेने निउक्तं च वार्त्तिके ऊर्णोतेरस्यनेकान्तत्वं त्वलुंपाय इति चुलुंपतीति लुपतीत्यर्थः चुलुंपत्येोपतिक
विकल्पकुमेउक्तत्वात् ॥ ० ॥ इति भ्वादयः ॥ ० ॥ श्रीमते भगवन्निम्बादित्याय श्रीमन्निम्बार्कस्य निवासाय नमः ॥ ५ ११ ० ११
वक्रतुंडाय नमः ॥ अतेरीयङ् तांतोयं धातुरेकाचिंदिर्दिशेनैव कारांतः वेविलुच्यतरमेतिनिर्देशात् केचित्तु ईयङ् इति दीर्घोच्चारणंतोयामिति
ना यते इदंतत्वे हिस्वपली दीर्घेणैव सिद्धेरियङ् मेवकुर्यादित्याहुः स्वादिं ते इवेत्वे एनेकाच इति यणास्वर्णदीर्घस्य बाधात् न चन्ते ईयङ् विधा
व कासर्त्तो ति दीर्घोपपन्ने रीयङ् विधानं तांतत्वे लिंगं भवत्येवेति वाच्यं याङ्विधौ सन्ध्यडो रिति द्वित्वापत्तेः कपायोश्चेति अत्र नेन च अतीयाच
प्राणायीकाश इतिजुगुप्साकरुणाश्रुणोतिचामरः ऊर्णुत्यादेर्थिः जुङ्धि घासिभसोर्हलीत्यनुवर्त्य हलादेरिति व्याख्यानात् रुदि हिस्वपि हि
श्वसादाविडादेहेथिरिति च स्यान्याक्षेपाद्योर्द्वयोः रपि इकार उच्चारणार्थ इतिस्कारस्यधकारत्त्रादेशस्तेन हलासनुवर्त्तिनकर्तेमा सपिमान
नोपाङ्कं अन्येवहे थिरिस्यत्र स्यान्ता डोधित्वप्रसंग इति सप्तकृतिन्यायाश्रयणमपीमान्तु इत्याङुः अदः सर्वेषां अट्गार्ग्यगालवयोरित्य
त आडुत्तरत्व सेते गार्ग्यगालवयोरिति स्वत्वनुरासिश्रेको निवारयितुं सर्वेषां ग्रहणं लुङ्सनोः जिघत्सति प्रातिहंतीति निर्यदेति णत्वम्
नुदात्तोपदेश यथनए नेषामनुनासिकलोप इति व्याख्यायतत्तदामन्यते तमप्रहमिहमुचम्त्वादीनां वानेत्यस्यापि लोपः स्यान्नयाच मसोन
दीर्घीतेमुक्तोमसइत्यादिनासिद्धेदमत्राह लुम्पथ इतिकानिति वनतीत्यत्रेषामिति वनतेरव्यभिचाराद्विशेषणं अर्थमितिभावः वतिः इह
कि निति नु चेत्रीएतनिवेधात् कृलिकितिनलोपः लोपस्यादिति अत्नोत्यपतिभावः अननासिकोत्तानुदात्तोपदेशानुदर्शयति यमिर
मीति ननो त्यादीनप्यनुनासिकांतात् दर्शयति ननु तत्रगुणादिविति करोतिवर्जितासनो त्यादीननवतन्मध्ये स्तौति जेन स्न स्वनाभिधा
त्वं व पत्यतीतिनसवरिंगणितः ननः तन इत्यादी न्युदाहरणानि तनोत्यादीनामुदित्त्वात् क्त्वायामि ड्विकल्पनान्निष्ठायां नेट् अनुनासि
कांता नामितिकिम् शक्तः रुष्टः ऊलोलि इति किम् गम्यते नम्यते ते गीतिकिं गंतामंता अयान जगृनुरिति यद्यप्यत्राभ्यासाच्चेत्य

राम॰
३५

अपि तु पिच इतीद् उच्चारणार्थः इति इत्संज्ञायामिदित्त्वमिति नुम् स्यादिति भावः उवायेति ग्रहिज्येत्यत्र वपि ग्रहणादेव इति निषेधो न न प्रवर्त्तत इ
त्याह ग्रहिज्याव यिव्यधीति सूत्रे तु जिनाति जिनीतः जीनः इति च पुरेषूदाहरणं नास्ति किन्तु न वचिस्वपियजादीनामिति किदम् यजादि
पुत्वेन वात्स्याभ्यासस्य संप्रसारणमविशिष्टम् वेञ इति संप्रसारणनिषेधस्तु लिटि वयो य इति निषेधार्थ मान्यप्रवर्त्तनेन तस्मात् हिज्या विषु
वाचिग्रहणं स्यात् वमे वेति वोध्यम् वध्यास्य असंयत्वेनेन वेयो यज इति परमप्यपनेन ताह वयोय इति वो वा किमीयेव सुवचम् लिटि वयोयय इति
एतत्त्वा उपदेशेत्वतः इति निषेधमाशंक्याह वयस्ता सावभावादिति ननु स्यानि वस्तासौ विद्यमानत्वात् स्यानिवद्भावे नत्तासौ विद्यमानत्वं सुलभमिति
चेत् अत्राहुः शास्त्रीय कार्ये हि स्यानिवद्भावो न तु लौकिके अत्र च स्वरितनिमित्तस्य शास्त्रात् विधित्वादिति वेञः लिटि किं उवम् उतवान् नवो मि
ति लिटि यंके वानावास्यति हलादि शेषं वाधित्वेति हलादिशेषेनतु वस्ये संप्रसारणं स्यादिति भावः अजंतो अकारवान् वा यस्तास नित्यस्य लिङ्भवती
त्यर्थं कायमाह नित्यमिङिति वीयादिति संप्रसारणे अत्र कृत्स्नो वेति दीर्घः केञ् शब्द इति सामान्योक्तावपि अकारेणानुपादानत्वात् श्वयत इत्या
ङः मध्याच मायेयो नेन्यतः सुतस्तत्स्वर मापद् हराङ् ग्राकुनाजु कुविरेमुकु पात्मवर्ग्यो इति कर्मणि प्रयोगः कः संप्रसारणमभ्यस्तस्य चेति सूत्रं
योगविभागेन व्याचष्टे अभ्यस्तस्य चेति पूर्वयोगस्तु शोश्च संप्रसारणं वा यथे भवतीत्यनुहारा थिवति अजूहवत् अभ्यस्तो भविष्यतो केञ् इति च
भ्यस्त निमित्तप्रत्यये परे द्विर्वचनात् प्रागेव केञः संप्रसारणं निष्फलितोर्थः अभ्यस्तस्य स्यात् अभ्यस्तः सनादिस्तस्य यो केञ् तत्त्व
लोभूतस्तस्येत्यादिव्याख्यानस्य स्वीकारात् तेन जिकायकीयिषतीत्यत्र केञः संप्रसारणं न भवति केवलो द्वित्वनिमित्ताभावात् अत
एव णिचो द्वित्वनिमित्तत्वं नेति कः संप्रसारणमिति योगविभागः किं यो ततस्त्वाकारे स्यात् लिपिसिचि लिप उपदेहे सिच क्षरणे अति
पत् अमिचुत् अखवदतीति अत्र लेत्य स्वदयो गेगमिति चात्ताते धातु प्रयोगः विभाषाम्नेः लिटि यङि चेति लिङ्गु ओम्भेति एवंसत्य
मिहानुवर्तते इति भावः उभयत्र विभाषेयं लिङ्योरनु सादेनित्यं प्राप्तेरिन्ना तावप्राप्ते अर्द्धं पेत्त्व प्राप्तविभाषा शो भ्यते शोश्चीयते
संप्रसारणं नेति अन्यत्रानु प्राये बादिस्यादिति भावः ऋत्यकेरः अलोपत्यविभाषालभमाह इकारस्येति परस्य ह्येति अलोलोपस्तु न
भवति अर्द्धधातुका वोपदेशे यदकारान्तमिति व्याख्यानात्वा इयङिति स्वयं उपधा रामे वेत्या अं न शंगत्वादिति भावः अभ्यवोदि

त॰बो॰
उ॰ति॰
३६

निःस्वयमन्न भवतीति तत्त्वात्स्यसंतत्वेषु ज्येष्ठो तत्त्वे तु वृष्ट्यादिषु तत्त्वे पतो रितिकत्वे कवर्गात्परत्वेनुषत्वं दुर्वार मिति मन्युदाहरणमिदं न संगच्छत
इति इतिभावः णौ जिघृक्षो आनिट्त्वे पुगौ जिरिति ओहाङ्त्यादिकस्य ग्रहणं दर्थं से ऽति ध्वनयति निषेधे तीणौ जिघृक्षुने शब्देन प्रत्यये णौ जितम्
आवश्यकत्वेत्यत्वात् ङिपि णौ जिनो धृतं तान्नातु णिं जितमो वीज्यादिनो गुणइति चामरः सुधुविवेइति स्वरति सूतीति विकल्पं बाधित्वा युक्तः कि
तीति निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट् पीङ् त्वसे क्ङिति चेत्यस्येति अन्तमात्रं सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यनेन सिद्धे इति भावः शीङो गुणो
न इत्यतो न इत्यनुवर्तते अदभ्यस्तादित्यतो ऽदिति चानुवर्तते श्यनुदोधानादिति प्रथमांतस्य षष्ठ्यंततामाश्रित्याह गादेशस्यात् इति न स्येवस्डा
गमेतु आदेशो ऽलभत्यादित्यस्याप्यनुवृत्तिः कृता षिष्ये इति एवं नेकाच इति यषीताम् शयानाम् शेश्रशया याम् शेध्वं उतो नो वृद्धिः नाभ्यस्त
स्याचि पिनोत्यतो निषेधानुवृत्तेराह मत्वभ्यस्तस्येति उतः किम् एति एषि तुकीति किम् सुनोति जुहोति हलिकिं यवानि यवाव आप्नुत्त मस्य स्डा
गमः पित् पिति किं युतः स्तः नाभ्यस्तस्येति किं योयोति रोरोति सार्वधातुके किं य यात् न चात्र ङित्त्वपि देयंति श्मयाच सतेजदारवे नविधे
ऽमत्वा भ्याख्यानान्निर्वाहः शोकः किदाशिषीतिया सुटः कित्वात् के विनुयुयात् स्तुयादित्यादावपि ङित्त्वपि नेत्य नाश्रित्याच सतेजदाश
वेक विधे रनित्यत्वाद्वृद्धिर्न भवति अन्यथा उतओदितेववदेदिति नुसत्वतुः सोन्नोधातुरिति वच्यति अपि दर्शमिति उभयः परस्मैपितः सार्वधातुक
स्येति माक्तो व्याख्यानं ग्रामादिके स्तवीति स्तुवीत इत्यादाविति प्राप्ते देतिभावः शाम्यनो स्तदाहरणं तु शमीध्वं अभ्यमीति अभ्यंति शाम्यनो छंद
विकरणस्य लुकि सति हलादि सार्वधातुकमनंतरं न भवतीति काशमुक्तं आपि शलास्तु तु स्तु शाम्यम सार्वधातुके छंदसीति पठंति तस्माते
ननु मिदं छंदसीव ऊर्णोतेर्विभाषा उतो वृद्धिरिति निर्त्ये प्राप्ते विभाषेयं हलादे किं ऊर्णवानि पितीति किं ऊर्णतः सार्वधातुके किम् ऊर्णया
त् ऊर्णोतेर्नुवद्भावो वाच्य इति वार्ज्यमाणस्य आमभावोपि फलमिति भावः न न्द्राः अजादेरिति वर्तते सचवकर्मधारयः अजादिग्रहणस्यानुमक
नेनुपयोगं तस्ते तदा अचः परा इति उंहदिषति इंदिदषति अरौ हिषति आर्चिचिषति न न्द्राः इति किम् इंदयते सविईचि दिषते संयो
गादयः किं प्राणि णिषति अरिरिषति अचः पराः किं इन्द्रीयितुमिच्छतीति क्यजंतात्स नि इंदिद्री यिषतिइहनकारस्य द्वित्वाभावेपि दका
रस्य द्विरुच्यत एव अचः परत्वाभावात् नुपादेशेति उपदेशे नकारएवणत्वं तु इषाभ्यामित्यनेनेति भावः पूर्वत्रासिद्धीयमिति अनादिवे

राम॰
३६

36

स्याद्विपरत्तिसतिनत्याप्यंतरंगत्वाच्चो हैनेरित्युपन्यस्तम् आमीयतत्थेति संनिपातपरिभाषया हेर्लुङन्ते तिच स्तुपाकामिति केचित्तन्न दे
आतो हेरित्यारंभसामर्थ्यात्तस्यासिद्धत्वेति निबंधाः यथा देशोऽदन्त इति निमित्तादेशोपदेशो आद्गेकाचत्वारश्वधीदित्यत्रैकाच इति प्रतिने
धेथा प्रसज्जनाविडागमो सिच्यतो हलादेरिति प्राप्तावृद्धिरल्लोपस्य स्थानिवत्वान्नेति भावः उदुम्बरेणोपम्बरेणास्याजनं तदुद्वपीति अडुम्बा
अडुम्बाः अडुध्वं अडुड्ढि दिह् उपचयोपचयः पाणिदेग्धी तिनिर्गदेति णत्वं अलिसेंति पालश्च इति कः आलि तत्ताम् आलि लंत आलीढे
दि लुग्वा दुहेति वाल्लक् आलीढाः अलीढम् वासिंड् दर्शनेयानि विस्वाद्रूपाणि चरेयानीति निशृत्यदर्शनार्थत्वेन व्याख्यातत्वादिति भावः
ऊर्णुञ्ज् इति अनन्त्ये नम्युहलादेरिति वृद्धिः न्त्रंते द्विनइति नुम् विधौ गोः पादांतः इत्यस्मात् अंतः इत्यनुवर्तनात् इति भावः एवं च नुमागम पक्षेनस्या
नाजञ्चादित्य ज्ञकारस्थाने अकारे च आलेकुमुदिनः आज्ञादारत्वेनैवतद्धि सिद्धे हकारोच्चार्य सामर्थ्यात् उकारस्थितिरिति स्थायिन्निति स्था
यीहपाविधानसामर्थ्याल्लहः पात्रादेशाः चरइति कोरिति कलोपः इत्वं लघुपाद्रिति नेनकुत्वान्न विनाच एवः लघमात्र इति नेत्वं नेत्याद्रिश्चवीर्ये
ण्वोर्धं आसिद्धकांडे इति णत्वप्रकरणानेतरमितिपाठः नेनयथा व्याख्यातं वर्णं विभाषा पाक्रोत्थवा धानात् रूपमचरइति णत्वं न तथा प्रमस्थेन नि
रूपं सोमसुतां तत्र भवा सोमसोमः मन्त्रश्यादि कृत्वा दत्तयोपधादितिनुमन्तविंतु इव ऐवेतिबोध्यं आवे रेति स्कोरिति कलोपः इत्वं अपस्थितिवाक्ते
त्याशीलन विधिसामर्थ्यादित्वं नामिसंज्ञानेनयस्यात्र्याथातोः सार्वधातुकमात्रे विशेषतया वदमालत्वात् असाने ऋषादि पाठ बर्द्धिते तद्वर्थे
अह्पाश्रित्यादि पुषादि उद्दत्सलितिचक्री निषुवोयन्तः पद्घ परिभाषया इस्युपधो धृष्टं ओरगृत्राऽउद्धिग्रन्ने लडि रेक्तृ रोदेनारेयत् रोतिरोर्दृह्रे
रोदि ईटो यथासंख्यस्त्रमास इट्रोपयोगाद्वे परे इति धेर्लोपस्य रुदिति नेति धिनालोपेदत् आह इर्पीडज्ञानाविति बोधिदर्शयं इति धेश्वस्य
पूर्वत्रापवर्गः सेरस्यसोत्तरत्वान्न इति रिलोपं विभिन्नबोधार्थ इत्यर्थः इदकालिकारोजनेनदारवरणनुक्तं तथाहि जनीयष्टभीचरत्यस्मात्
एयनः क्नेदं सेलुगुपधालोपाभाव जनिबेजनेश्वेजनिष्ठजनिध्वं जनजन्न इति अविकरणस्यापुपधालोपे व्यतिजज्ञिषे व्यतिजज्ञि
धे कर्त्तरिकर्मव्यतिहार इतिनड़ नमोवाकमितिनमसेरुइमन्यच इत्यादि नमोवचनम् रचेयं मन्त्र चजोरिति कुत्वं वेवेस इतिषादित्वा वेत्वा
भ्या सल्लोपो नणिसिवुंवनेत्वभावे निनुपरि सज्जेन्मीयेति स्वते लिपदमंजर्यां हिभिरुक्तं नमादिभिः मलेकं व्याव्ये घत्त्वमो व्यनेनेनर्सि से

त॰बो॰
उ॰ति॰
२७

37

इंतस्य ग्रहणमिति स्वीकारात् आमेत्यस्य प्रकृतित्वान्न वेति न प्रत्ययग्रहणत्वाभावात् अनाङः पूर्वपदसंज्ञायम्बादेशो हेश इति नो स्त दोषः इह्व
ज्ञापकं तुपि सति समास इति विध्यादौ सनीयादिमभवत्येव आपो लिङि त्व कृत्वा वेति लीपं सति पिढत्वेन भाव्यमित्याशंक्याह भोवादिकस्येति इ
ट किटकटी यत्र प्राप्तिरित्यस्य ईधातोरासीदिर्लिङि. यंइहं तपेनीगणीयत्र ईकारोपधित्वात्तरं प्राप्तिः स्यात् इत्तिमते तु विध्यादिलिङ्य्यपि भवत्येवेति वो
धाम् गाङ् लिटि लावस्थायामिति वा लिङ मते एकादेशात्पागेव गाङादेशो लिट्येव च ने चीति सवं न भवतीति द्विवनिमित्तात्वोऽभावात् विवद्वेत
इति भाष्यमते तु मुनरोन प्रवर्तते अनेमित्तिकत्वादिति भावः अध्येषत इति आत्मनेपदे प्रथमैकवचनस्य झस्य अत् लङ मध्यमे तु अध्येथाः अध्येया
थाम् अध्येध्वं अध्येषीयेति लिङः सीयुट् अध्येषीयास्ताम् अध्येषीरन् गाङ् कुटादिभ्यः इत्यंगागता विकल्पनग्रहणं तडर्थं न त्वाङ्कारानुबंधः
स्यात्त चरितार्थत्वात् आदेशङकारस्तु अचरितार्थः स्यानिवद्भावेन वेत्तङ् सिद्धत्वादनन्याह गाङादेशादिति कुटादेस्तु दापेन गणः के चित्तु
कुटस्मादिर्येषां ते कुटाद्यः कुटस्य आदिः कुटादिः कुटाद्यश्च कुटाद्यश्च इति समासद्वयमाश्रित्य कुटपूर्वाभ्यामिति व्यधात्तोरपि ग्रहणमिति वदन्ति
नियमोणः सिद्ध इत्याङः च्छुरलो व्युपधादिति सत्वस्य न लोपो विवाले वित्वालि लिलिखिषति लिलेखिषति इति रात्येयेनशकुने घाले वत
इति सो ममयोगे वा चविरुध्यते अणितेदितिकिं घनिकोटः पोटः णालिचुकोटवपोवघुमास्यादी डोपुदञ्चीत्यतः क्ङितीत्यनुवर्तते आङ्
धातुके इति चान्नाधिक्रियते एव क्ङिति किं दाता धाता हलादेविं ददनुः ददुः अन्यथा आतो लोपापवादत्वादीत्वं स्यात् आर्द्धधातुके किम्
मातः माथः अध्यगीष्टेति सिचो ङित्वादीत्वं इकारोऽयमकार इह इस्वत्विक इति विशेषणार्थः परि त्वुक्तेतु इटा के दा के तेमा इति यत्र प्राप्तिरिष्यत इ
धातो राधेग्रहणं स्यादित्याहुः केचित्त्विति आर्द्धधातुकाधिकारो वानिपातनं ह ह धिकारोक्तानामेव कार्याणामुपस्थितत्वादतिदेश इति
भावः अधीयन्निति स्मरन्नित्यर्थः राधवधी तियत्राधीगर्थदयेषां कर्मणीति षष्ठी वीगति आविथन्निति अडागमात्परत्वाद्विष्कङ्ग
उगमेसनीति सत्ता सत्प्रसंगित्वमात्रेण अटोऽनित्यत्वादिति भावः अतत्वापरिलोपादसिद्धवत्त्वाभादिति समाना श्रये ण्यणिकर्त
वेऽटोऽसिद्धत्वादियङेवान्विन्न इत्याणयेनचके चिदित्युक्तं लावस्थायामेवाङगमम इति पक्षे तु यण्वेति वोध्यं ईकारोपीति मयुंजते
च नाहितराणि रुदतीति दिक्यराधि न तानीरितिया व्यानेत्यमयो रमाभ्यां कर्मव्यतिहारे तङ न च वगतिहिंसार्थेभ्य इति निषेधः शंक्यः
सर्वस्याविर्भावार्थोऽस्तीति अन्नवदंति व्यतिशब्दं विना कर्मव्यतिहारकल्पनस्य शब्दवहं परकीयकर्मव्यतिहारे अपेतनेनव्यात्तेनोपात्तंप

राम॰
२७

चनपादेन पाणिनि केचोभयेग्रसूत्रे तत्र पाठस्य ऊदि मात्वान् ओ हि व दिकूदाहरणं आह निकस्यन्तु ओप्यायो हा वो हेति इदं निपातीस्य इत्व
घत्वादिकं द्विर्वचने सिद्धमेव असिद्धत्वेन निपातीस्य कार्यान्तरं मेव दोहना इत्यस्य द्वित्वे पश्चाद्वादुहेति घत्वढत्वयोः प्रह्नेणो द्वोप्यारोटे त्वपि द्विर्वच
नं करा चिन्स्यान्तनु ओप्याचो प्येति समानजातीयस्यैव निबमेन द्विर्वचनं स्यादिति किंच यदृ अंतेऽत्र नउस्य चर्त्वे ढकारस्य द्वित्वे धर्वत्राभिषीयमद्विन्त
इत्युक्ते इति मनोरमा तावुक्त पतरए व सुध्युपास्य इत्यत्र यस्य जन्मत्वेन दकारे यान्ति मे दाहकारस्यापि द्वित्वमुव चमेवे त्याह अनित्यमिति अतएव बहूनि द्वि
त्वमोजि दद्वित्वविनामधातुष्वच स्मृति ओता भाव स्येति अनिर्दे दित्वेन णत्वं कृत्वा द्विर्वचने कृते प्राणिणत् प्राणिणिषतीति सिद्धमिति सूत्रमि
दं ज्ञापकमित्यर्थः एवं च प्राणि नायेत्यादौ द्वितीयस्य णत्वाभावः सिद्धः विभाषोर्णोः णाऊ कुसादिभ्य इत्यतो ङिदिति विजइडिति चानुवर्तते इत्याशये
नाह इडादिप्रत्यय इत्यादिना गुणविकल्पे पक्षे उवङ् गुणोऽर्तीति नाभ्यस्तस्याचीत्यतः पितीत्यर्थपदं प्रधानकेऽनुवर्तते इति उर्णोऽर्दिलुकि हालीत्यतो हलीतिव
र्तते तथा इत्यादावित्यादि उर्णोते विभाषासि वित्र चीति सूत्रे नेतान इहीति चानुवर्तते इत्याशयेनाह इडादावित्यादि स्वबीतीति तुरुस्तुपाद्यमति
इत्यत्र तु स्थूल इत्यत्र परस्मैपदे इति युक्ते आत्मनेपदे तु नेह अस्तोए असौपानाम ञुवार्पंचानां वेदालवेवेत्तानोलदोवसति वर्तते इत्यदसेत पादे
मे पंच मंत्रमेतिमन्त्रप्रपत्रमिसापरयेनाह ञुवोलव इत्यादि चार्यमिति यजिन्यालाबावाहत्तइस्मेवत्युन्तमित्याह ञुवर्ष इहलादेः किं ब्रवाणि यत्र
किं ब्रुवः रुलोति पत्वविधानादिति इह अन्यमेत्ते हलादित्वाभावादितिभावः इत्यन्यतो इयङोपवाद इति येननाप्राप्तिन्याये नेति भावः गुणप्रकृत्ये
तुपरत्वादस्या बाधको अयनम् आपकः दीर्घइणः किति अन्त लोपोभ्यासस्येत्यनुवर्तते त्वतो लिसतो लिटीतिच कितिकिम् इयाय अन्नवदंति
इहदी धेरातेप्यभ्यासस्यासवर्णे इतीयङा इत्यादिः कितीति कर्य न च दीर्घस्य थके दीर्घविधानं व्यर्थमिति वाच्यं ईयतुः ईयु रित्यत्र वाणि
दांगवत्नीय इति यणि कृते दीर्घ विधेरवकाशत्वात् किंच लिटीत्यनुवर्तनमपीदमेव व्याकर्त्तीभावादितिए ताएव्यातिएतु इतान् इत्याम् येन
इदिउत्तमेतु अया ति अयाव आयाम लङ मध्यमे ऐः तम एत उत्तमेत्वायम् ऐव ऐम इत्यादिति अत्र अत्रैव तिदोषः एते लिङि इदम्साद्या
नुकेइति सत्वपक्षयना र्थमदिनम् किति लिङी येतावेनेवेइसि रुः उभयथ अत्याप्यय णइति ओता दिणद्वाच पवविशेषवाचिनोत्तत्रयद्दिर्धं
स्यावयवकुह्याएकादेशन्या भीथने तदात्र सेवंपरस्यकथाभाविकाज्ञा स्यात एवं पर स्यादि भवेद्दूरं स्यात वज्ञवोत्रसादेक स्योभयापेक्षयार
यात्त्वविरोधादिति भावः नन्वेवंरामाविस्वस्य पुरुविङ्गमिति यदत्वेनस्यात्पराविनरामेति प्रकृतेन भावान् बस्मात्स्य पविधि सतदादेत्त

त॰बो॰
उ॰ति॰
३८

ङः आभाच्छास्त्रा स्थानिवन्नात्रापवादपरकारत्वं तेन देवमनुवित्यादि सिद्धमिति भावः। अन्ये तु आङ्हलस्य निमित्तत्वेन परकारणस्य
ज्ञापनार्थत्वेन सिद्धेर्दिति सूत्रस्य परकरणे मेव ज्ञापनार्थमस्त्विति वाच्यम्। अस्येयुक्तौ गौरवादर्धमात्रालाघवाय तत्र परत्वमिति सूत्रपाठात्
तस्माद्भ्रूकुंसज्ञापनार्थम कृहल्यावश्यकमित्याद्धः। उपसर्गप्राद्भ्यीम् प्राडुपस्तु इति सांनमस्यां प्राडुपश्चेतिपाठे प्राडुभ्यामिति निर्देशो नयुज्यते इ
तिभावोभातपाठः प्रामाद्विकः परस्येति अयमस्ते सस्य विशेषणं न त्वस्ते तेन प्राडुरस्तीत्यत्र न षत्वे उपसर्गात्प्रादिकं दधिसात् अस्तेः किं
परिमजति मज्ज शुद्धौ अयं नाथित् भिस्सादि पाठसामर्थ्यात् मजेर्हेङ्गिः गुणप्रवादः धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमिह धातुमत्य
यइति धातुमत्ययेकिं सपरिमज्ज्याः क्लिपजाद्याविति एतत्वान्ये षां वैयाकरणानामतमिकोगुणवृद्धी इति सूत्रेभाष्यकृता स्वीकृतं मृडीति इ
ष्टमूलत्वइतिहेधिः षत्वजुत्वज स्त्वादिवलादेः किं रुदंति सार्वधातुके किम् स्वप्ता पितृवनेति मकजत्वाविति न्यायात् हेधि रितिस्यान्यादेशयोरि
कारउच्चारणार्थः स्यादित्याशुक्तसमाधानाद्धेतिभावः रुदश्च पंचभ्यः किंजागर्त्तेर्लिङि अजागः प्रकृतिप्रत्ययेन्यादिहलादिपित्सार्वधातुक
एकार्थेसत्वाच्छ्रवदिरेगत्वमडीटौ रुदन्ति अरुददिति इरितोवेत्यङ् अरोदीदिति आस्तिसिचइति ईट् रुदश्चेत्यनेन तुनासिचाव्यव
धानेनरुदादेः परत्वाभावात् सुषुपतुरिति वचिस्वपीति संप्रसारणं तत्तोद्वित्वं सुपि सतिसमाङ्गति सति त्वितत्वेन ततः समैतिपचाद्यजंतः सुषु
प्तिः सुषुप्ति स्वपस्थाविषमाविषमा अद्विर्वचनइति तेन षत्वप्राप्ते तस्य द्वित्वं सुपित्स्यामावादिति एकदेशाविकृतमनन्यवदिति तु प्रवर्त्त
ते तस्य स्थानिवत्त्वनपेक्षत्वात् षत्वस्य त्रैपादिकत्वेन तत्कार्ये प्रतिस्थानिवद्भावादित्याहुः वस्तुतस्तु स्थानिवदादेशइत्येतंप्रतिविधा
दीसि हेतुत्वं तस्मादिहसमाधानान्तरमूह्यम् त्वन्ये आनितेः उपसर्गादसमासेपीत्यन उपसर्गादिति वर्त्तनेरषाभ्यामित्यतो नो ण
इति च तदाह उपसर्गस्थादित्यादि अनामवाव इति जीते इत्यस्यादेशापवादः अस्यत्वपवादोन्नुसितिज्ञेयः रुधादेरिति जल
ल्क्रीडनरमणेरप्सुपतिचादिजस्यादित्वस्यनिर्विवादत्वात् नाम्यस्ताच्छतुरिति निषेधे नज्जनृइत्तिनुमः श्वादपत्वेपि तु
प्रादित्वस्य तत्कृत्यनाथाः अनाम्यस्त्वात् धातुस्थादीजादापाद्ध आशोषि विसलृङिः सुविचिसलृङिः अन्यासिन्निति जाग
विः विशब्देनवादिप्रत्ययोगृह्यते इकारस्तूच्चारणार्थ इतिवदंतोमनेकसावधिनभवतिजजागृवांसौविणअजागारिणल्जजा
गारकितजागरतः जागृयाः वृद्धिविषयेइति णवुलिजागरकः घञिजागरः णिचिजागरयति नचैतेवगुणेकृते प्लतउपधायाइति

राम॰
३८

39

स्परक्षरणं तु संभवत्येव तत्र स्थादीने इति भावे निराननयानयाचोद्ये दिकाराधीन ह्रनिस्तरलीनेत्यर्थः सुगम इति प्रतिलातीति शेषेरि
भावेति णत्वविकल्पः अदासीदिति अप्युत्वान्नमिन्तुक नमः ख्याते इति यथमाईधातके पि प्रयुज्येत न हि तर्जने स्मिन्नपरे शर्परे विसर्जनीय इत्य
स्यात्र तस्मात्कुचो रितिनिकामलो यो दुर्बोधः स्यादेवेति तद्भावः त्वशादित्वे प्रयोजनमिति वार्त्तिककाराद्युक्तिर्नोपपद्येतेति भावः संपूर्व स्थित्यादे सं
ख्यातो त्वादि प्रयोगो नास्ते वसं स्येति पृथोगस्तु ख्यात्रादेशस्येति न्यासकारादयः मामान्नेनास्त्येति पुंभाः इति माडि. ति पाठात् डित्वमेव नमस्य हणं न
न स्य शेषे विभाषेति विकल्प एव प्रवर्त्तत इत्याह मतिपत्तोत्यादि वच परिभाषणे उवाच वक्ता वच्याति वक्तु वक्तात् अवक् अवक्तां अयमंतीपर ह
तिन्पाच्च वदंति वच्यंति वचेत् अवच्चत् अवोचन् अवचस्तन्विबेनेः साधवः वच्छन्न इति आसिन्य देल हि मयामेव वच्य उत्तमे त्वच मः तिवि
ऊचुः मध्यमे ऊच उत्तमे ऊचिम लुटि वक्तारः लिङि वच्यासुः उच्यासुः वच्यासुरित्यादयोप्यसाधवः लिप इति आशिं स्तुपते वक्यवच्याः उचेउवि
मेत्याद्यः साधव इति दिक् विदोलटोवा पंचमीयेन तु षष्ठीनेन विधानिवसं स्योरत्यव द्वितपरस्य लटो हा माला न्वेते आदेशा स्तदा दा वेत्तीरीतिलो
हो लुगिति आमइति सस्येमं ने घशेत्वनोलेरित्यनुवर्त्य आमः परस्य लेर्लुगिति वाकुर्वंतामते ने रमुकं नि घर्षेन तेने वलुगिति शेषः विदांकुर्वंतु
नेति मयामउरुषोच रुवर्वं नेत्यर्थः परस्मैपदमध्यविवक्षितमेवेति केषांचिन्मते कर्म व्यतिहारे न डि. व्यतिविदां कुरुतां व्यतिविदांकुर्वतामित्या
दिज्ञेयमित्याहुः नेनेति विभ्यसेदिव्यन्नप्रापोलुक्भावः सिद्ध इति भावः एवमप्यविघ्नलाभिमतेउभावः कथमिति चेत् आगमशास्त्रमनित्य
त्वादिति गृह्णाण भवतउत्तर्विदि. तिकिं करोति करोषि त्वको ऽसिद्धत्वादिति सार्वधातुकग्रहणमुत्तरार्थमेव नाचाव प्यकम् इह भूतसर्वंग
त्यासार्वधातुकपरत्वमात्मनेपदे इति वा निमने त्वदिद्धत्वव एनमस्यापयोगस्ये स्योतिना सीति ने थं दस्व क्लिपिभ्यांतो संर्वेत्यनुवर्त्तने पदस्येति
गलांपजयोतेइत्यस्यादेत इति चान दाह आलोई स्येत्यादि स्रिपिकिं स्रिपि अवेन् दोन सथातो: स्रिपि संर्वेत्ये नावने चेष्वसि को पदांतानुवर्त्तिमं
दमपि जनेत्याड स्त्विंवं चेत्सीय त्रातिम संगाल्लर्त्वं स्याभि कृते भ्रोतन्त्वात् अयोरलोपः अनतउत् इति सलादन्न इत्यनुवर्त्त्य ऋहरंग्स्य कु
र्वाक्यमित्याहुः असोविति शाकंध्वादित्वा पररूपमित्याह अस्यासंसेत्योति असोदाहरणं संधः इंपतोत्यादि क्ङिति किम् रुधा धि अस्तित्तप
रकारणमस्ता मासेवस्याङागमेसति तत्र सलोपो मा भूदिति तेन दर्श निकर्षत्वमनु पदस्कृ तोभविष्यति धर्मोरेव पत्तमलोंम्यसलोप स्तुषित्वात्त
र्व्यसेतिभाव्यादेसमरम् देहि धेहि असिद्धत्वादादितिनचेत मा हो ऽसिद्धत्वात् असो निरलोपो नभवेदितिनपरकरणं तत्र चार्थमिति चेन् अना

त॰बो॰
उ॰ति॰
३९

दित्याह । णालेः पादे राश्नति पिपिचे ति गलोपेन णत्वाभावो ति अपेक्षिते पि सलोपस्यासिद्धत्वाच्छास इति इत्वं स्यात्तद्वारणाय तद्विधानमित्याहुः । यीवर्ण
योः इत्येते इकार उच्चारणार्थो मन्तु विवक्षितस्तदाह । यकारे यवर्णे चेति विवर्णयो रिति पाठः स्य । चिन्तः लोपबाधित्वेति लोप स्यात् तदाहरणदीध्यगतः
आवेव्यगतः दीधिता दीध्यिताने वेविता वेविष्यते यीवर्णयोरिति किं आदीध्यनं आवेव्यनम् आसदिति तिपनस्ते रिति इत्वं न्ग स इति सिपि धातो रिति रु
र्वा पत्वेदः । सं सीति इदित्वानुमि सन्न ति इति स्विते स्को रिति सलोपे मरो रु रिसवर्णे इतिसकारस्य वा लोपः । संस्ति संस्त इति इहापि पूर्ववत्तलोपो वा वो
ध्यः । वणकांतो भाषायामप्यस्य प्रयोगो दृश्यते वर्त्मिणा तु रिरलोपं उपायस्ते न्यमुपोति देवाः इति चक्षरीतंच गणसूत्रमिदं चर्करीतमिति यङ्लुङन्त
स्य परवर्ण्वाचार्याणां संज्ञा आदादिको वोध्यमिति तेन यङ्लुङन्ते प्रदि प्रपतिभ्य इति पापो ग्लुग्भवती तिभावः प्राचातु चर्करीतमिति यङ्लुगन्तं परस्मैपदमि मु
क्तं तच्चेहाप्रकत्वा दुपेक्षितं इत्यादयः कुदाय प्रपृत्त स्वत्वनेतत्रि एवं कंपर स्वत्त्वाधानमेव दानेनत्याति प्रयोगमन्तु इत्यथ्याचष्टे प्रक्षेप इति वेपे इति
आहवनीयादौ हविष इति विधिवोधित इत्यस्येत्यर्थः स्वभावादिति तेन आहवनीये पुरोडाशे पसे प्रत्र प्रमादेन कोपेन वायाचाणः प्रक्षिप्तः पुरोडाशो गा
र्गती दो सतु प्रलेपो न होम इति नेत्यर्थं परस्मै पक्ष्विन इति तेन लोध्येन इतिकेचित्वि त्ययोगः साधुरेव स्मरा ग्नेजुह्वा ना इत्यानंद लहरी प्रयोगस्तु साधुरेव प्रान
चो इप्रष्टसावपिचान शन्तत्वात् आमीति आड्न्त मस्येत्यनेन परत्वादिति कुम्भवो रितिपणपेसयापरत्वादित्यर्थः । भियो ऽन्यतरस्याम् सार्वधातुके किन्
भीयते वेभीयते हलादौ किम् विभ्यति कृ तिकिं विभेतिके चिदन्न हलादौ कृ तौ ति येत्वं न्ना मौ वोपदृष्यते इत्व विधानस्य विभिन्न इत्यादौ चरितार्थत्वा
त् विभ्यति विमेती त्यादौ यणादि प्रवृत्ति संभवादित्याहुः । मार्गलिप्स्योपश्च मार्गे उदाहरणमिय जीति वक्ष्यति उवोष्य आगाद्ये वेतिकिं अगमोक्यादि
स्तस्मात्क्तः प्रत्ययो अयुक्तः विती ति इति निषेधात् समोगं इति भवति अन्यथा तु समर्ण इति स्यात् मृ स्मृ हिंसायां दृ विदारणे इमो न्यादी न्यादी
पत्ते गुण इति ऋच्छत्यृतामित्यनेन पप्रतुरिति ऋस्वपत्ते यणन तु ऋस्वग्रहणमास्तु गुणन्तु तस्मान सेविकल्पो स्तु तथा च यणादेशेन प्रद्रतुः
शश्रतुरित्यादि सिध्यत्येव गुणपत्ते तु पपरतुः शशरतु रित्यादापि सिध्यतीति चेत्स मेवं गुणाभावपत्ते ऋतश्च इडा त्तोर्गिति इत्व प्रसंगात् ञ चंत्वं
त्वा इट्ये वस्यादितिवाच्यं वार्गारंग स्यवलीयस्त्वात् उभञ्जि तृतः कि: भ तिमिम भस्मामित् णिजां त्रयाणामित्यतो नुवर्त्तनादाह एषां त्रयाणामि
ति केचित्तु कपिंजलाधिकरणन्यायेन त्रयाणामिति लभ्यत इत्याहुः त्रयाणामितिकिं जहाति ग्लौ किमूव भार ईं स्वल्पयोः स्मास्वस्तपोरि
तिलङ्ग्नीते द्धितीतिकिं लुलाति स्मधोः कि धत्तः दत्तः मिमीत इति घुमास्थे तीत्व मिह न प्रवर्त्तते तत्रा ईधातुक इत्यनुवृत्तेः अनप्यामानः

पत्रम्
३९

ह्रस्वः स्यादिति वाच्यं एवं वेऽप्यनिष्पत्तिः प्रतिषेधस्य चानर्थक्यापत्तेः जुसि च चकारः स्यादिति प्रत्ययः कस्मा चीत्यतो चीत्यनुवर्त्तत इत्या
ह अजादाविति जागृयुरिति एवं श्रृणुयुः विभृयुरित्यादावपि गुणो नेति बोध्यं यासुटो ङित्वात् शृणुयुरित्यादौ गुणो नेति माऽऽशङ्कि तस्य मनोरमा
यां खण्डिता जुसि चेति गुणस्य निषेधापवादत्वादिति किं च जुसि चेत्यत्र उसीत्यावर्त्तते उसि परे जुसीति व्याख्यानान्नोक्तदोष इत्याहुः अजादौ
जुसीति समाधाने तु भावात् तं जागर्त्तेः सिच इति सूत्रेण गादि भाष्ये गमं दर्शयति जागरुस् इत्यत्र ने तत्र सूत्रे इति हलन्तलक्षणाया वृद्धेः जागर्त्ते
गुणेन बाध्यत्वेन गुणेन हलन्तत्वसंपादनात् बाधिगुणमवतिसम्येन ढः सातायाते नान्येति भावः अजागरुः अजागरिष्टाम् अजागरिषुः अनभा
रित्यादि दरिद्रा दरिद्रति दरिद्रः इति वक्ष्यमाणेन आभ्यस्तयोरातः लोपे लवंते लोलाते पुनन्ति पुनते दधति दधते क्लिश्नाति लीणाति पुना
ति दधाति अनः किं बिभ्रति ओं श्लेष्मेवासीदे इति प्रथमत्वाभावान्नाभावादिति भावः निर्मलमेवेति वस्तु व्याख्यानं नमस्येति आमोऽभावे आतो लो
पे सति आदेशत्वाभावादोत्वं नेति तन्त्र मान ओमलश्यन गमयमाते कारेकन्तेश्च ओकारविधानदर्शनात्तरालोपेति अवलम्बे मिहामभावे लिङ्ग
मिति हरदत्तमाधवादिग्रन्थेः स्वयं च विरोधात्तत्प्रयमोत्वस्याप्रसक्तिर्भवेत् यदप्युक्तं ओकारोकारयोर्हि मात्रत्वाविशेषादोकारविधानमिति
दत्तवर्थस्यबीथः तस्मिन् पक्षे आमो उर्वात्त्वप्रसङ्गात् विवादित इति ते नदरिद्रातो लिट् विवक्षति वर्ण्यते भवति परसस्मान्नु स्यादेभ्याद्वेत
लसतो णः स्यात् स्तनिनुतः सिन् आतो रुके ब्य णकारो रितो गुणे च वि दाय इति स्यादिति भावः सानिप्लावी तितेवालोपोने स्पर्द्धः दिदरिद्रासति
दरिद्रायकः दरिद्राणम् अदरिद्रुषीति विजम्पते रितिकेचित् लुङि वा कवायतश्चेषु वेत्या देतल्लक्षणस्य कल्पस्तु न भवति परत्वात् प्राप्तस्तयोर्विसा
लोपेऽप्याकारान्तस्य वाभावात् इहलोपे वितत्वं इत्वमिष्टं नयतां भवतः दिवं लादिणत्वाभावादिति भावः ननु दरिद्रा वृ इति स्थितितनुसः ग्रा
गेव आलोपात्परत्वात्स्यवारत्वाच्च इत्वं स्यात् मैवं असत्त्वत्त्वपरिभाषा जागरकत्वात् इत्वनिमित्तं हलादित्वं तच्च विना पोन्नत्वेनु पोभा
वित्वात् गसम्यादिति अदम्पस्ताहिमनिव तिपन सेः पक्षान्तरस्य किं चरकालिम स्वेति किं वलेलोङितिपि अबदतिपि किं क्विपिचका अनत्तेः किंस
वमाहदं आहतिलङिति पिनसेः रूपं वदुलं हंदसीति इदं न मममदेहव्य लोः चक्षिङ्याशिवत्वं न पिवतो कितिनिदिनः पीहस्वान् पिप्यात्
पिप्यास्ताम् खडसाद्रवयोत् परसैपदरवेत्त्वं नेह आशासेन्नष्टोत् यस्मात्सरद्वसंभवति तस्य वेत्वमिति व्याख्याय अनिशिष्येयति पि
हे श्मान्ने पदे इत्वे लोकुर्वति पाहो पूर्वसत्त्वे उपधापदान्त्यानुरोधेन पोमशसत्पदम वषस्यापि इह स्यानवसोरउपधायामत्य स्मानिरत्तत्वा

त॰बो॰
उ॰ति॰
५०

रणात्पूर्वं इति षत्वमिह भवति परिषचतीत्यत्र तु षत्वे हेतोर्ड्ढुकस्य स्तुना सभवति सहेति णत्वं तन्निर्देशात् किं तु बहुमर्षता इत्यस्येव सह इत्यस्मान्नेपाद्यः स
हेति निर्देशः सोऽभयत्र तुल्यत्वे तोषसहे सर्वत्र मर्षानिर्देशः परिनिविभ्य इत्यत्र तु नेत्यर्थे इत्यज्ञोरत्वीयमि दहेयमेव तत्वं तु प्रयोगमनुसृत्य महद्भिरेव नि
र्णयं नपुंसके भावे क्तः सुहिंसं तपिरणव पूरणगुणेति स्वचे सुहि नार्थोत्तरपदाथी इति व्याख्यानम् नेरगुरित्ति नरद्रुतत्तामिति गुणहतेन दास
ददेति गुणघावेन भावित स्यानिषेधादन एकहल्मध्ये इत्यत्र सोऽनात् मुमुच सामित्येत्वाभा ... भ्यासलोप विकल्पः षड्भस सवउमन्तिः मुत्तिंडोघरं
स्यतत इत्यादिमयोगाभावात्समीणीत्युक्तं स्यादयउ दित इति वक्ष्यमाणत्वादो दित इत्येतिभाव। डीङो पंचमीत्यर्थमिमायेत्यात्यचहे परस्येति आजादेरिति डः
सीत्येवेवउभयनिर्देशोपचमी निर्देशो वलीयानिति समस्याः षष्टी कल्पनम् अविविनं देडीयते ह्रिणोतीति उपदानं अभीपत्वेनासिद्धत्वमाशंक्या
ह नुग्नुत्वाविति दिदीये इति परमपियर्णं वाधित्वा नित्यत्वादसोऽहसति नुपाणि ईकारस्य अवर्णनस्यादि युः सिद्धत्वमुक्तं मीनाति मीञ् हिंसायां उ
मिञ्प्रक्षेपणे मयाय उपदाय ममातं उपदातं एज्निमित्त इति विषयसप्तमीते न आत्वार्धात्वेप्याडन्तात्वेत्यात्वे गतिमुपदातृ इति सैथ्याति
अन्यत्वाएव विरुतेन आत्वे उपदाः इति स्यात् आदात्त इति दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्वे इति घत्वमिति अनिदितेति स्यंनमवतीत्येके अन्येतु स्था
घ्वोरित्वेन नुम् भवति दीङो नुकारणेन अपासं भवेनावृत्वात् अतएव प्रतिदाने स्यादो नेर्गदेति णत्वप्रपि नभवतीत्याहुः अर्थभावः रोवत्वे दने
इत्यादेर्दोरूपत्वं संभवति आदेव उपदेशाइत्यस्यानेमित्तिकत्वात् दीङस्तु एज्निमित्तमस्यपि विषये आत्वं ताइत्यनुकारणे एज्निमित्तसत्ता विस्वार
नपुंत्वं एवंचयुप्रकृतित्वमपिनास्तीति णत्वस्याप्रसक्तिरिति डाइ नः जीनवाम्र स्वादिषु षाठसामर्थ्यान्नियायामित्येतन इति हिंसनिअवधानादो हि
तं श्वेति नत्वं न स्यादिति स्वादिषु पाठसामर्थ्यादिह व्यवधानेपि णत्वमस्त्विति नपांत्वमिणानुरोधात् डपित इति प्रयोगस्तुभौवादिकस्य निशापीत
त्व नि हे नियोगविभागादकित्वे गुणइत्याहुः मीहिं हिंसायां मीनाति क्र्यादेः भाया वियोग इति मीयते माणैर्वियुज्यत इत्यर्थः लीङ् श्लेषण इति क्रा
दे यकेति सार्वधातुकेति सार्वधातुके यथीति विहितेन नतु श्यनेति अन्यथा लीङश्चेयन्न स्यादिति भावः यकानिर्देशस्य फलमाह लीलीङोरिति र
ल्यपि विलाय विलीय व्रीङ वरणे त्यपो वरणं तृण्बरणे इति स्वादौ पठिष्यमाणत्वात् वरणे इति वक्तव्ये वरणे सर्वं इति वचनं वैचित्र्यार्थं व्रीवरणे इ
ति क्र्यादौ माढ़मीयते इति पुमास्येतीत्वं तु नक्त्वा ईयादुक इत्यधिकारात् षोन्तकर्मनाशानंराघवस्यघरे घोरे घोरं रावणमारवे इतिरा
घवेति संबुध्यंतमस्येति लोणम् अपमेकवचनं आभिष्यतीति उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं अभ्यष्यदिति माकृसिता द्व्यवायेपीति षत्वं अभि

ऊ

40

राम॰
५०

माप। गाते गास्ते इत्यादावतिप्रसंगात् अत एव कारिकायामुक्तमार्धधातुकाधिकारे न ल्यपीति योगं याचदिति जहातेश्च क्त्वि। ति किं ज
हाति सार्वधातुके किं धीयते चाददीनाविति अत एव भट्टिः मायुंक्त जहिहि जहिहि मा हादि रामभार्यामिति लोपाप्ति सावेति किम् हेयात् भविरदानी
ति नेगदेति णत्वं दशर्शने आभ्यस्तयोरित्यालोपः श्नयोरित्यत्राशीत्वं तु न अदादिति गातिस्थेति सिचो लुक् इदयत्य ओहाङ् इति रूतद्विर्वचनाभ्याम
कार्यो धान्ये वस्य सतेन तु स्वधारणग्रस्यमिति याचष्टे दिसत्यस्योति रूपं तस्य किं दधाति अन्ये तु धत्त इत्यादावपि नस्याद्यल्लोप इत्यस्यानिवत्वोना
रूपं तत्वादत आह वचनसामर्थ्यादिति निजाम् आविति किं विनेज नाभ्यस्तस्य आभ्यस्तस्येति देधाति अचि किं देदेहि पिजूहाम् नेनो इद्विलु
कि हलोपस्तु रहोरित्यर्थः सावेति मिनेज वद्दले वंसलोतीत्यमिनिजनन्तु एर्वोत्तरान्वपि इत्यतीति आभ्यासस्य इयङ् आभ्या स्ताञ्जर स्यस्तु गुणः इम्रनी
ति भद्यस्तादित्यत्र अर्थादिति गुणो नेति गुणः आदविति पासैत्यासोऽनिद्धि इहदेवाद्रेति गुणः वइवइति नसस्तकारस्य रूपस्य योरिति
त्वं ननर्नेश्वति हलि चेति दीर्घः धनपा नथा न्यार्जने इत्यर्थः इत्यर्थानति छांदसत्वादनुनासिकरयेति नेहद्वोधीइमाङः जनसन जनम् जनजन
ने जनी भाङ्भौ वेद्यसभयोरपि अद्द्यदंतं लादोषानि सिधामति जनतो तिगमहने त्युपधालोपः जजाभ्यादिति वै विभावेति वा आत्त्वम् एवेजाया
दिर्द्विनापि जिगातीति वृकुलंछंदसीति मत्वम्। इति जुहोत्यादयः॥ ०॥ दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु हर्षे
चदेवित्वा एत्वा धूतम् क्रीडा यादीना तीमाणवकः विजिगीषायां प्रातुंदीव्यति विजिगीषतं उत्पद्यं कांति दिव्यायुतेः इष्यत्यदृणात् दिवुपरिवि
षे चेति स्यादिषे वाभ्यासस्येति नियमो नेह भवतीति प्राक्सिता दिवुर्वन्तेः अभ्यस्तमा क्रिमितीपत्वात् इनाभ्यासस्य यत्वं पतिनि विभइत्यनेन
भवत्येव न पदेवीति दिशिवादीनां वेति विकल्पः नतो इदिन्करणं स्वादिन अतिनिणमे भविवेपार्थव्य पि से असिचीति इडो विकल्पितत्वाद्य
स्य विषाभावे त्वनेन वषं सिध्यातिनु याप पसहविभावेत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमीदित्करणं तेन यावित्त मिमृताजयिये सादिरिवंद् सेऽसिचि
नर्त्स्यति नर्त्यतीति निनर्तिषति निनर्त्सति कर्तिष्यति कर्त्स्यति त्वित लिंबति त्विलामातीत्यादिरोपेचन ऊदिदिति व्यद्विचो अनुकृत्वादिह
नित्यमिट् चेलवविरिति वाजन्यमूलनामित्यत्वाभ्यास लोपो नपद्यलोभावः पवित्रमवनम् कुपानि भूमिः पविनी भवती त्यर्थः ऊयविकसने कोला
त्ताद्युउत्पद्यमाने घितित्वे उद्यादिति शतेतः पचाद्यच्युपधंसंज्ञायां कन् ऊयाल वीडरोधहलनत्मत्ययेराप वीडाडनितुवीडः
अत एव वीडमाचष्टे इति मे ससंभ्रमीतिकालिदासः वीडा हिताम्बा समाते विलिस्येइतिमाघश्च चदपुरपरिनि विम्पइसचसहे त्वकारउक्ता

त॰बो॰
उ॰ति॰
४९

41

ति कर्मणीत्यादिना अम्लिलतामित्यादौ यद्यपि क्यपि वो र्द्विरेषो ना स्मि कसल्वाकीत्यकारलोपात्तयापिपासाहाबल्पेववि शेषइतिध्वनय
न्नुदाहरति अम्लिशत्वाम्लिश्वमिति न्यासकारादयइति तथा च सम्मतेऽमीतः क्त इति वर्त्तमाने क्तो भवति अस्यादिवान्निष्ठायां नेट् स्विन्नः विभाषा
वादिभत्तोः श्विन्नम् स्वेदितमित्यादि सिद्धं संगच्छि नित्यश्चोउदितो वेति क्त्वायामिड्विकल्पात् इट्पक्षे लोपधपाद्विति वा कित्त्वम् सिद्धित्वा सेधित्वा सि
ध्वा षामादिकइति उदित्त्वेत्वनुदात्तेषु मिध्यते: पाठोपपथः स्यादिति भावः रधादिभ्यश्च स्वरतिसूतीत्यतो वेत्यनुवर्त्तते योगविभागो वेत्यर्थः गलति
ईशा छट्स्नुकि रधपिलेत्येव नगरा देति नेट् लिटिवरी तिकिं रंधकः अलिलीति किं ररंधिव तु मिक्तेसंयोगात्परत्वेन कित्वान्नलोपोन नरंन्निन शेवे
ति कुत्वमिह न शंक्यं पदान्तएव तद्विधानात् अन्यथा नरंन्ष इत्यादिनपद्येत मणस्यतीति उपसर्गाद्समासेपीति णत्वं नशोः नभाभूपूकमिगमि
प्यायीवेपामिति स्वाने स्मनुवर्त्तते तदाह णत्वं न स्यादिति यद्यप्युक्तेपि पदस्येत्यस्य विशेषणेन षांतस्येति लाभादेतत्पदं व्यर्थं स्फुटप्रयतीत्याह भलंभवेति काय
नाशमिति करणस्यशेषत्वविवक्षायां षष्ठी नमस्यति अनुदात्तस्य चर्दुपधस्येति विकल्पेन अमागमः रधादयइति रधनशतपदपकुह मुह स्नुह
ष्णिहइत्यर्थः षामुउदित्वात् क्त्वायां वेटशमित्वाष्टात्वायस्य विभाषेति निष्ठायामनिट्शांतः अनुअनवस्थाने शेषमिति पयनिसोर्घोलुद्ध अङ्च
विशेषउक्तस्तेना त्यादित्यर्थः च लपणे तिमोपोति मस्यन्तेत्वेक्ते पात्वं शमादिपाठाइति शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् शमादयइति शमूतमुदमश्रमुभ
मुक्तम्लमुमद्दीइत्यर्थः यसोनुप अन्नवद्दति यसइत्येवात्सुलतः स्यामः नियमार्थमिदं सोपसर्गा यसश्चेत्स्यकारवेति एवं च परं त्वस्ते अनुपसर्गा
दितियहणमनुपसर्गाच्चयस इत्येति ग्रहणं स्यक्तं शक्यमिति दाहेपठितइति सुषहादेः स्यासिन्नेवगणे पठितइत्यर्थः अजर्यमिति दाहेपठितस्यतु
सिजेवन्नयोषीत् इतिदिवादयः ॥ षुञ्ज्सवं इति लोपश्चास्यसूकारस्ववालोपः सुनवानीति आङ्सत्तमस्येत्यादिक्षते ह्रस्वो वीति पणितासि
त्वापरत्वाद्गुणः सुनेतेःस्यसनोः न रपरेत्यस्मान्नेत्यनुवर्त्तते इत्याह षोनस्यादिति सनोतु अभिसुस्षः सत्तेनादस्याद्वृद्धि परतो लोपे कृत्वे दीर्घः
सुसूषतीत्येतत्तुनोदाहरणं सोतिष्योरेवतत्र णत्वनियमेषेवत्वाभावसिद्धेः तत्तथका शिकायां स्पष्टं चित्र चयने रचनाविशेषः विभाषा
चेः चजोरिति सत्वात् कत्वनुवर्त्तते लिङ्सिचोरितिसूत्रो त्मनेपदेष्विति तदाह इट्नुत्वस्तङ्ीति नहि किं अस्तोषीत् यम्यमानते सभ्यतो
स्नेते श्रवणलि उडमावोनिपात्यतेत्वं हि होता अध्यायेव भूपयेनी तरि दुर्मुवीतं तपमापायां वभूवियते निपजगत्यां तेह्नामिन्दू
समेभाषायां जगाहिम रणोतः पालिकादिसूत्रेण इणनिषेधसिद्धेपि निगमेएव निषेधो नान्यत्रेति नियमार्थं ववर्थ्यहणं ववर्थत्वं दृजो

राम॰
४९

सस्नाविति स्नातेर्लिटि नियमान्नत्वं दोष्यवत्वं त्वंदने अवेत्युपसर्गप्रयोगे चेत्यर्थः ष्टंडने श्मेनावत्युक्तेपि इष्टसिद्धेः मारितेति निर्जीवेति
णत्वं देयादित्यत्र लिङि अयेत्यत्र आयादित्यागतिश्येति स्थिचोल्कृत् ज्ञाजनोर्जा जातिरिति किं ज्ञाता जज्ञ इति ह्रस्वोच्चारणेपत्ततो दीर्घो यञीति दीर्घे
सिद्धे जा ग्रहणमेगतस्तपरिभाषा ज्ञापकार्थं तेन पा धातोः पिबादेशः कृते गुणो न भवति पिबादेशस्यादन्तत्वात्प्रथमं तूपायोत्तरमित्याद्युः त्रितिणितिक
तिचेति जितिकृत्युदाहरणे घन्निजनः तीति कृति तु जनकः जनयती सन्नो पथा वस्त्रो सत्वांजनी जत्र यति मित्वान्मितां ह्रस्व इति ह्रस्वः दीर्घो दीर्घो
ईदित्वान्निष्ठायामिण्नदीर्घः एवं पूरीत्यादेरिदित्वात् सूर्येत्यादिश्रेयं वेचित्रु इतित्रिपांप्रतेत्यर्थः तथा ज्ञेयमेव प्रयोगो न वतपत्नीति नाविद्ध
तेति निष्ठी दिपाने लुङि पालरुपर्थेति क्षः नेर्विशा इतित्नह वारस्यार्थं विद्यातः पीलुरववाप्युपातः तिति त्वापामेति गुणिज् किंप्र इतिस
न् तत्रादि तितिजेः तनायामित्युक्तं ईषुचिरईदित्वान्नेट षुक्मसा निन्नियमेयर्थः नवदेति न हो धुरतिधत्वं चिएतेपदः तशब्द इति सामर्थ्यादात्मने
पदप्रथमपुरुषैकवचनं तमर्थेङि अपत्ः म त्वपादी तिचि णौ लुगि तिति पादस्यान्तेनेति णत्वं अयोपीति दीर्घजने वुधेति चिए अनोस्य
कामेन्मनोरोरूपधातुः कामेकामश्चादेवाविपुपाध्मामर्प्यांडुधादिष्य इति प्रथमं बाधित्वा श्यन् नामामिति रजि हूपो गेत्यमकि तौस्य किमेव
विधानात् लिशन्मानपादिनाऽन्नत्वस्य अत्वभावो त्वाभावः लिंगोचेति लिङ् क्षित्वा वात्मनेपदे धितिकित्वान्नगुणः अस्तित्नेति पालश्गुप
धेति क्तः रायोऽकर्मकात् भिन्नकर्मदर्शयति अकर्मकादेवेति रायोपाचायोवरणेति त्वाद्यामकर्मकादिति विशेषणव्यर्थं स्यात् रुदत्वस्यात्
मकत्वात् अकर्मकात्किम् शत्रुमपराधेति हिनस्ती त्यर्थः राजसंसिकावितिस्यात् रायो हिंसायामित्यस्याद्यं हिंसायामप्ययम् उदाहरणमा
हेति अकर्मकत्वप्रयोजकस्य विरर्थेपेतिभावः अकर्मकेवेत्यत्र तस्य प्रयोगार्थं दर्शयति पत्रमहामित्यादिना रस्नायूतिरायोस्तो विनिविष्टूपी
अवुकादिति हित्वाद्गुणाभावः मृषयोगेणोत्यादिति पिषत्यालिंगनइतिसूत्रयोगविभागेन व्याचष्टे पेषतेति अनिट मृष्टः क्तः अनिसन्त्य ङेः
निच पालश्गुपधादिस्तो नुवर्तनेत इतिभावः अधिरेः किं पिषुदाहरति भोवादिकस्य सेडो मात्रत् अमृष्णीति पालश्गुपधेतिसिद्धेः पुनःका
विधेः फलमाह पयसुरुअतिसामर्थ्यादितिथादिहिपि षपतिमामत्र वक्ष्यनियमेव नाई योगविभागो व्यर्थः स्यादितिभावः पालश्गुपधादिस्य
यामपीति नेत्वकर्मत्वंतं प्रमरति घनालिंगनेत्यस्मिन्नेव भवति न तु क्तः पमा क्लिष्टाञ्जनतिकां पेशितिवक्त्यप्रत्ययेसतितुसमाश्लिष्टंनेति स्या
दितिभावः प्रत्याक्लाविनि आलिंगनेहि प्राणिकर्तृकं न तु काष्टादिकर्तृकमितिभावः पिष्टः ङ्गेरालिंगनएव क्त इति व्याख्यानफलं दर्शय

त.बो.
उ.ति.
५१

नेषण्या न्यासमेवास्त्विति वदद्भिरयं कल्पनायां दूषितं स्थितं तत्र प्रसंगो भावेयं सम्यगेव तथाहि रेफाकारसमुदायस्य भ्रमावेयं च दोषाः
अपि त्लिटि बभर्ज्जतुर् बभ्रज्जुरित्यादौ बभ्रज्जतुः बभर्ज्जुरित्यादि स्यात् न चात्र प्रत्ययेन निर्वाहः भ्रमावे प्रति संयोगात् लिट् किद्वे
ति कित्वप्रसक्त्यास्तन्निषेधात् स्तनोवं नेति इट्कल्पाद्भिभर्ज्जिषो त्यादि स्याते विभर्षीत्यादि स्यात् भ्रमावे हलन्ताच्चेति सनः कित्वप्र
वृत्तिः लिङ्सिचो स्तद्भिः भर्क्षीष्ट भ्रमर्ष्टे त्यादौ प्यते भर्क्षीष्ट भ्रमर्ष्ट त्यादि स्यात् लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति कित्वात् णिज्ञत्वात् इत्यञ्च
भर्ज्जिदिती ष्यते अबीभ्रजदित्यपि स्यात् उरदाम पवादत्वेन ऊर्जः इति त्रत्व मनवी सत्वस्य धुनीति सत्व जग्वा स्यन्यत्र इतीत्वे दोषयो
लघो रितिमद्दुम्ने: अपघापिऊर्जः दित्यस्य वैकल्पिकत्वाद्बभर्ज्जेदिति भिन्न तोयुतपापिपत्ते अबीभ्रजदित्य निष्टम् तु पाकसामान्ये
उभयोरेकार्थत्वाभ्युपगमे मा चौना भ्रस्त्वातोदोषास्तु दृष्टा एवं नु हिते पिधात्व नरेण सुपरिहराः अपि त्लिटि भ्रज्जेरपि धातोर्गुणाभावा
दसंदात्त्वेन आत्मनेपदित्वाच्च बभर्ज्जतुरित्यादिरपि तेनापादि ऋकारे यभ्रज्जेरदात्तत्वेन ततः परेषां सन्लिङ्सिचामिडागमप्रसंगात्
विभर्ज्जति विभर्क्षीष्ट भ्रमर्ष्टत्यादिरपि तेन न सिध्यति एतेन भ्रस्जो भ्रज् इत्यादेशयतिपक्षोपि निरस्तः पूर्वोक्तदूषणप्रसंगात् किंच भ्रस्ज
नपुंसेयङ्लुकि अर्धधातुकापेक्षाः यथादेशवत् साभ्यासस्य भज्यादेशेनद्विवचनस्याऽलभत्वात् स्थानिवत्वेन भ्रनभ्यासस्येति निषेधात् तु भी
क्ते पि द्विर्वचने कृतेग्नि भोकोभ्यासस्य भस्य रेफस्य [illegible] नि हरत्व [illegible] गादेश दिदं तं बाभर्ज्जीति बाभर्ज्जि बाभर्ज्जीत्यादि रूपं नैव सिध्येत् यदि तु लाघवपक्षपा
तेन स्वातन्त्र्येण चिकीर्ष्यते तर्हि भ्रस्जेः रसोरिति पठित्वा रसितिसमुदायस्य रेफो विधीयतां तथा च न कोपि दोषः अपमन्तं संग्रहः रस स्थेइ
पि लिट्सन्लिङ्सिच्चङ्परणीच्चत्तेरोषोभ्रस्जेर्भ्रर्जौ वैचशेषोयङ्लुकि वाधिकः साभ्यासस्य हि भ्रज्जभावो भवेदन्ते विधेयं याद्दित्व
एतत्ते लभ्येत स्थानिवत्वाद् धोतेवतस्मादस्तु यथान्यासे सात्तं चेत् रसोरिति पूर्वविप्रतिषेधेनेति दंक्षेल स्यानुरोधेन कृतकृतप्रसंगित्वे
नित्यत्वादिनापि सुवचं न च संप्रसारणात् पूर्वविधानु रेफस्य पश्चात्तु रमागमः रेफस्येति पाठांतरमाश्रित्य संप्रसारस्य नित्यत्वेनेति शंक्यं लक्ष्यानु
रोधेन कृताकृतप्रसंगित्वेनापि कृचिन्नित्यत्वस्वीकारात् विभाषा इट् [illegible] स्येति सूत्र [illegible] सुत्वा यस्यादित्यनुवर्तते न [illegible] दिष
स्य योलभ्यते इतिमनोरमायामुक्तं न्यासस्तु इहध्रुवियतेन [illegible] मेकवचनं न [illegible] तथाच सति दिजेरपि [illegible] स्यात् नू [illegible] सारो तात
ध्वेष्टासि यर्थमिडागमो गृह्यते न तु इट्त्वं [illegible] निमित्तगणा [illegible] परेतो लक्षणया [illegible] इच्च [illegible] सादिरिति [illegible]

42

राम.
५२

तिपोभाषायां वृद्धिप्रतिषेधे लिङ्सिचोः तत्रानुवर्त्तते आत्मनेपदेषु किं अचारीत् अवारिष्टं अवारिषुः सिचि च परस्मैपदेष्विति येधादिह हतो
वेतिन दीर्घः दीर्घोऽनुमीनाप्रमीणोतेरिहेरचडि जेधीयते अचडीति किं अजीहयत् इह एयन्तस्याधात्वन्तरत्वात् केवलस्याभ्यासनिमित्तमत्य यपरत्वा
भावात् कुत्वप्राप्तिरेव नास्तीत्यचडीति निषेधो व्यर्थः सन्न्यायपतिरुपाधिकरस्यापि कुत्वं भवतीति तेन जिघायविषतीत्यादि सिद्धं धाम्नुहोतिसंयो
गपर्वत्वाद् उत्थप्रत्यपावितिहेल्लुङन्तरायोर्हिंसायां आत्मनेपदे मानेपि सामर्थ्याद् इकारमात्रं स्यानित्वेन अभ्यासीयते अभ्यासे अस्मान्नुडि
त्यनुवर्त्तते इत्याह दीर्घादिति प्रवृत्तिकरणानि ईदृशः किं न्यादेरसभोजनशीलसामान्यत् आरानापत्तुः जिरधा स्थलेन वलोति यगल्भत इति
प्लयक्षु प्लत्यभोज्यत्वे हृद्धगीति किंत्वेतिधानाद्व्यवायेपदीत विषये कुत्वं दंभुदंभने लोकवंचनायविहितकमानुषणेदंभः लपत्वयं
सेत्कः अनुदात्तेषुपनानीर्ईदान्त अहवामौ अस्मादहजोर्पितिच्चारविश्रमादिततउदानमर्दे हस्वमित्यनात्साभिरुपधादिनं अन्येत्वा
हुः पातवक्षेपोस्वोवर्त्ततिवितानम आसइतियवंतभेपावघेद्धेतीति गुणस्तु अद्दिघादस्य जांदमत्वान्नेति रिचि एतेवडयानयः एकएव अ
जादिविति मतेनुपेच्धानवः इतिस्वादयः तुदतीतिलघुपधगुणं वाध्यानित्यन्वात् तत्रापि प्रत्येके अरुनन्च हृपरिभाषयाऽगुणो न भवतीति रस्य
ते भस्जपाके भर्जनस्यपाको न धात्वर्थो न त्वौद्नादेः पाकस्तत्र प्रयोगभावादिमाहुः भस्जोइतिकेपोच्चियोदेतु आदित धोतिनिशानत्वप्र
सक्तः भृष्टः भृष्टवानिति तनसिद्धेत् भस्जो रोपधयोः रम्यकारउच्चारणार्थः रभेत्यस्यअत्मन्तः पन्त्येरोपधयोः स्थानेरम्भवतिकत्त्वानिर्धारि
तस्थानोयन्नादेशः वस्थानेद्विरा वेधीयते सत्तस्थानेभवतिय पास्कोयणचीत्यादेपणादिः भरुतेनु रमोमिहिहस्यानेकत्वाझोपधयोःस्था
नेनभवति एवंचायमादेशागमत्वेभवतोयथाभ्रमः भ्रंशागमत्वमितिमन्येत्येनार्त्यात्यानमपुक्तमितिमत्वासनः क्तिचीत्यनोलोपनन्
वृत्यभस्जोरोपधयोर्लोपोरमत् आगम एवेत्याहुः अपरेतुभस्जोरस्यनतस्याममित्येवसत्वमभ्रुरमः अद् इति च्चोः रमइति रेफाकारमकारा
णां यः सेघात्तस्यम इत्यादेशः स्यादित्यर्थः ततभ्रा हिति भृजंको भर्जनं वभर्जित्यादि सिध्यति अकाराभावपक्षेतु भृज्यको भृज्जनं व भृज्जे
त्यादि हितिअकारपक्षेभृष्टिः भृज्यादिषादि तदभावे संप्रसारणे प्रमिनेदेवरूपं एवंच वरीभज्यतत्त्वमादेशिकोरेफस्यनिवृत्तंवार्थतुमभरको
पहेण ईमनुउपदेशमहणमुज्वलत्यमित्यत्तेनानवत्यौहितिभागमवाच्चित्वाप्रसारणमितिप्रवर्तितनिषेधश्चवतन्यइतिमहदेवत्ना
घामित्याहुः इदेचरसोर्वेचनात्सिद्धमितिवार्त्तिकारापचणनेवनन्त्वदर्शमवचनादिमसवानन्चचादितिहेदशापकौरत्तस्तंनिय

ल.वो.
उ.लि.
४३

निभाषयातो: परत्वेन धातुस्वरापेक्षयापाद्यात्वास्योदात्तस्य बलवत्वात् अत लकाराद्धि आत एवस्मुपुधस्वेट्प्तानेवेति नियममाश्रित्य दे हलग्रहणं भा
ष्यकारै: प्रत्याख्यातं अन्यथा तत्संग्रहे इति भाव: आन ऐति अत इत्ति पर्युदासा नाम नयामस् अट् हत्ताम् इति लिटि परे गुणादि पान सम प्त्यादामभाव:
सिद्ध इति इजादेरिति सूत्रे अनृच्छ इत्येतेन त्याटप्रतिपत्यर्थमित्याहु: अन्येतु अट् ऋतां मित्यनन्तोत दिक ऋच्छे इति सर्वैर्व्याख्यातत्वाज्जलं तरेपि अट् ति
रत्तीति त्यनुमीयतेन ज्ञानो स्तुलिखम निरात्ता यत्नान् ऋच्छ इत्येतदाद्यप्यक मित्याहु: मिछ उज्वा: हो पाउन्नेप: स्वच स्तुतो अट् यानेत्युपनेदेवतादिक
मनयेति अकवाड्लका दिद्धरणो कि एलो मितला घेति नीवसंहेति बेट पिप्पुनेविभाषति तपात्स्वापेवि घ्राघ्रासणाम्नाशो पुमिवमनेमीरिहंतिहिं सं
दि अनु नीकुर्वीतीयर्थ: वृतिहिमापंप्यनपो ईदित्व ... रणां क्षी दिते नि णपामिति इत्येतेवेपार्थं पप पस्वे वृत्वान्निराधामिति निषेध: सिद्ध तित पाधिवस्य
विभाषेत्यस्यानित्यतो ज्ञापयेत्तुमोरित्करणंतेनन्थाविनमिभराक्तस्येत्यादि सिद्धमित्याहु: कुरुपादेवारोनेरचेति सुपासिद्धत्वात् कुर्यादिसद्धेहिलोकानां
ऋग्एणोपस्थितिर्भवति नत्वस्येति भाव: स्तुरसंवेपने इत्पधलसप्त: कःसुगोदेत्य: मुनाविलु: स्तुरविलेखने विलेखनं छेदनं केपान् स्तुरतिश्नुपधेतिक:
स्तुरःश स्तुतिलसे इने तिलति इगुपधेति कःप्रत्यये तिलःति लगतौ नेलति ति पापिलि लप्यादा र विन्यासे लेखितुं लिखि छलीति प्रयोग: प्रामादिक: यज्ञेके थि
न् कुटस्य स्त्या दिः कुटादिः स्तुटस्त्या दिर्येषां ते कुटादय: कुटादिष्वकुटादय यस्य कुटादयइति विशेषे स्त्रीलिङ्ग लिखि तुमित्यादि समर्थितं नदसन् लेखितालेख
लिष्यतीत्यादौ गुणनिषधने: नचेष्टापत्ति: वृत्तिकारहरदत्तादि ग्रंथ विरोधात् गाडलिखादिभ्य इत्येव सत्तितयो कुटादिभ्य इतिपठनस्य स्वारस्य भंगापत्ते
श्च किंच पाठनिघाले खने इति सोच प्रयोगोपि विरुध्यते इति माधवोक्तमित्यास्तां तलखो पपतीति प्रयोग स्यमनोरमायामिष्टं समर्थितः स्नायनमा
यः मन्ये: लिखस्याचे लिखायस्तंकरोतीति स्फुटविकसने स्फुटत्यर्थो स्माहितिस्फोट: सचरस्फोटस्वाक्यस्फोटादिभेदेनानेकविध: चडमदे कुटादि
कार्याभावे पिडीनामनुरोधेनायं कुटादौ पठित: भ्वादौ पठित स्योपजनस्यपाठ: शांतरिनम् विकल्पार्थ: पूर्वपाठस्तु उछतीत्यादावपि चकडतीत्यादावा पुरा
नार्थ: स्फुरति स्फुलसंचलने सिवानिच्छामित्यतो वेत्यनुवर्तमानादाह षत्वं वास्यादिति परिगुणेति स्फुल: डितो दिज्ञाननिषेध: प्रियतेलुङ् लिङोश्च वाचि
नइत्युच्यतेनदाह शिल स्यापरलि ग्लालादि निवृत्ति मानेपदमित्यर्थ: तेनम्रियमाण इति सिद्धं स्वरार्थमिति मोहि मतेत्यन तानुदात्तेन्दि
दउपदेशाच्च सार्वधातुकस्फुरान्तमित्यनेन उदात्तपरस्य लादेशसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः द्वित्वाभावे प्रत्ययस्योदात्तत्वे धातुर

रान.
४३

र्थं नमिङादिः पच्य यो ङे इदिति लवेच द्वादिरिति लाभावव स्यादिरित्यनुवर्त्तनेन लोपो न्यर्थ एवेत्याहुः इहच्यो ग्रेजीति वृद्धादिः स्यादित्युक्तत्वेनानुवि
जिरण्यभावमिति नुदोत्तादिभ्यो लाना न्यस्तत्रूसहस्वेन शुद्धोत्तादेरयुहतोहे वक्तस्यानिरत्वादिति नरथुक्तं कादिनियमेन लिटि इत्संभवात्
वनम्येति -स्यन्नवाः वचम्येत्यादौ लिट्यभ्यासस्येत्यभ्यासस्य वा ईयोरपि यणोः संप्रसारणमसक्तौ पूर्वस्य यणो निषेधाय न संप्रसारणे इति सूत्रं स्वीक्रि
यते तत्र च श्व न्वल एव साधका न्यस्य प्रथमस्य संप्रसारणमिति प्रतिकल्पा न्या पादयति समापरेगापि कारस्य संप्रसारणनिषेधः स्यां चिउप्रयत्न परस्य संप्रसा
रणे परस्य यणः ... इति परं सम्प्रसारणमुत्यत्वयांगात्स्विमत्युपनिमित्तकत्वीकारादच। पराशितिस्तिस्यान्निवकृा वृपरस्यासंप्रसारणं परत्वमाश्रित्य
वकारस्य संप्रसारणनिषेधः कथं चिउपदन्तत्परस्य संप्रसारणपरस्य यणः संप्रसारणमितिवाक्यं नेतेन परस्ये वकेम सारणं न पूर्वस्य यण इत्यर्थलाभ उक्तो
क्तेशं विने वबु प्रयुक्तस्त्यादिसर्वसिध्यति न चैवं लिटि वयोयः वेञश्च वसंप्रसारणनिषेधाय न ज्ञो न हानिर्नस्यये नेति वाच्यं न लिटि वयो य इति सूत्रकरणे
वाधकाभावान्न संप्रसारणमिति यदा श्वयत्युत्रमुखयनेत्वं तन्तोभावा दयस्यापि दाज्ञा एवं च लप्रपाये नेरति नो न संप्रसारणमिति सत्रारंभोऽनापयति निमित्त
भेदाभावेपि स्यान्निभेदे पुनरपि कार्यं भवत्येव इति तथा च शुशुपासयत्यादौ उकारान्तपरस्य धकारस्यादिवे इति न कारान्त्यस्य दकारस्यापि दित्वमिति म
न्दिपाकारादि व्याख्यानं सत्वकारणमिभेतन्भेवयदि स्यान्निभेदेपि निमित्ते कार्यप्रवृत्तिः कचित् एतेन नलापकलिङं न सर्वत्र निःसदोषः परिहि यत्नामिता
ङः भवत्यादिति उदित्वात्य ... नेट् इट् मदतमेतिहेनैवोक्तेति निषेधः ... स्फोरितिलोपः स्वर्थतिः पदोरितिकः ततः संस्यवत्वे नचान्यकास्यक
यनेलोपश्च निवाचे धातुपाठे पकारस्य पाठात् नलाङः नकारजावन्वस्वारपे च मोऽसलिधानुष्ठ षकारजः यकारश्च वाहगवर्णात् वर्गज इति च यशोकरणं
कुसकरणं पर्युलस्येनेति ग्रसत्यपूर्वी वेदे वाक्यमेदोऽसमर्थसमासश्च प्रसज्येतिभावः कस्मान्नविषयत्वाविति नेत्रः छिचित्ता उदिचिन्नमित्यत्र संप्रसार
णं भवति अचित्ता व्यची व्यतीत्यादौ तु विप्रिये न गवति विध्याचे वत्र तु दादिन्वेजोत्वेणन्तः गाउँ कुहा दिभ्य इति तत्रेतोऽतः समयादिनः स्यविस्त
न्नत्वाकरणेपूर्वकोत्तेनलिटिचाभावपदे डित्वात्संप्रसारणे विचाविति न लिटि इति दिव्यमसीति पर्युदासन्त्यापवादकत्वाविदितिवोध्यं उ ... डे उक्ती विवासे इमोप्पा
दिगणे व्याख्यानोऽयत्वाणन्तु उंच्छतीत्यनच्छाष्टौ न योरिति भूत्वे कस्यार्थः स्वपा रन्तुस्वरार्थः तथाहि उच्छेतिउच्छतीत्यादौ पि हूचनेप प्रतिपादितं
पिवादत्वकरणन्तवेधात्वरेणस्यादुदात्तं पदेशेन प्रत्ययस्वरेणमध्योदात्तमितिनचसतिशिष्ट स्वरबलीयस्त्वमपवं विकरणस्वरापेक्षया प्रबलत्वे

विस्तरोऽन्यत्र निवम्यमाणत्वादस्माभिर्नेह प्रपंचितः

त॰बो॰
उ॰ति॰
४४

मन्नल लल भविष्यति पचोऽनः प्रत्ययग्रहणपरिभाषया । नह स्यानुलोपः शंकेव नास्तीत्याहुः इन्धे इन्ते अमीनकारस्यानुस्वारस्य परसवर्णे अनिदिता
मिति नलोपस्तु न भवति अल्लोपस्यासिद्धवदत्रेत्यसिद्धत्वात् स्थानिवत्त्वाद्वा भंजो ओदितिकरणं निष्ठानत्वार्थं भनः भुज पालनाद्दौ भुजोन
वने इत्यात्मनेपदं वसनि भुंक्ते भुञ्जाते भुञ्जते तृणह् इम् तृहइ तिवक्त्र्यो सम्प्रमोग्रहणं विशेषणविहितेरुमा अमो बाधामाभूदित्येवमर्थं न चतो
ऽनादिकस्यनहयस्याम्प्रसारणमेवास्तीति वाच्यं तृनः परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य विकरणेन व्यवधानात् नाम्यस्त्याचि पितीत्येन्ते
पितीति उत्तरपदेष्विति तृहनोहलीति चवर्गे नेत्वाद् इत्थेनापितीति प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति लुप्तस्याभाष्यकारीयनिर्देशात्तु नेहलीति
नानुवर्तते किंतु पितीत्यनुवर्तते एवं तेन तृणेढ्यत्र नाति प्रसंगः नच हलीत्यननुवृत्तौ तृणहानीत्यत्रातिप्रसंग इति वाच्यं अचि नेत्यनुवर्तना
त् उंदी क्लेदनमादीमावः अंजू व्यक्ति विवेचने मत्तणं स्विष्वत अंजेः सिचि नित्यमिट् स्यादिति भाष्यग्रहणं नानुवर्तते इति भावः सिचि किं
अंक्ता एचीइदित्वान्निष्ठायामेट् स्तः अहरूएकालित्यत्र नन्वेवं इति रुधादयः ॥ अतनिहिंति तस्यप्रत्ययमिति तावितादेशः अतो हला
देरिति वा वृद्धिः अन नेति तमादिभ्यस्तथासोरिति सिज्लुकात्सु नाविकल्पः अतनिरेति लुग्भावपक्षे इट् षणुदाने नातो यंणकारस्तुला
त्तणिकस्तेन घटलुकिसंसृति संभेनइत्याहावनुस्वारपरसवर्णौ तृणुहिंसायां हिणुच इभावपितात् णिकारौ तेन च चंदतीति चेत्तति चे
दे नीत्यचानुस्वार परसवर्णौ मिचोलोप इति नव्याश्नित्पदेभत्यवलकारणप्रसन्नाकृतेस्तु नगुणः स्यादिति वाच्यं उभयेतिसिचः किं त्वेन तत्र
येयात्सं पर्वऽपेभ इति हृतिखं पाठ विहाय भाष्यवार्तिकानुसारेणात्र संवरिष्यामिति इति तनादयः एवं क्रस्याज्ञावङ्ति आत्मनेपदेष
नन्वित्यनेन सोम इति नकारोपधाइत्यपिनेषां विष्कभोतीति अनिदितामिति नलोपः स्तवभेरिति षत्वं चेः स्कंभोतेर्नः स्यसिवादीनां
चेत्यत्रेति नानुवर्तते इतिध्वनमार्थमिहनित्यग्रहणं विस्कंभोतीति स्कंभोतेरित्यत्र आविशिष्टं रूपं न विवक्षितं किंतु धातुमात्रमन्य
थाविष्कभितः विष्कभिमतीत्याद्यपि षत्वं न स्यात् न चेष्टापत्तिमाष्यवादिग्रंथविरोधादिति भावः हल श्नः स्तभाने अतो हेरित्यारभ्य साम र्थ्या
त्प्रान्नियाजपरिभाषायाः अम इतेहैं लिङ् अन एवजहीत्यत्र हेर्लोपवारणाय इयं परिभाषानोपन्यस्तेत्याहुः पुनुकैश्चित्त्यानजादेशो धा
तुपाठपठितेभ्यः परस्य श्नो भवति न तु सौत्रेभ्य इति व्याख्यातस्तम्भीहोत्सुदाहृतं तन्निष्प्रमाणं माधवादिग्रंथ विरुद्धं च व्याख्यानां इत्वपिकृत्

राम॰
४४

५५

तुदातेंस्यान्नचासिन्लोपस्यासिद्धत्वात्ङितः परत्वं लसार्वधातुकस्य उरूपपादवमितितिन स्यकप्यनुदात्तत्वास्यादिति शंकां ङित्वसामर्थ्यात् सिन्लोपस्या
सिद्धत्वेनेनिमित्तत्वात् अन्तेत्वचाजुगमध्यैर्वोदात्तत्वान्तङो ङित्वसनवेदिं चित्तपयो जननमित्यपि वारत्तापमा हिमत्तेतिमाउः प्रयोगः तिङ्क्तिङ इति ति
ङंतनिपातेपि ङित्वं यथ्यमेनस्यादिति हिमास्यप्रयोगः हि प्रयोगेतु हिवेत्यनेन तिङंतनिपातनिषेधार्दश्वरास्सिध्यतीतिबोध्य विपिगतौ परत्वात्लघूप
गुणः स्यादित्याशंक्याव्याचाह अन्तरंगत्वादिति किरतीलवने उपात्मति पत्तेति स्यात् उपादितिवर्त्तते लवनेकि उपकिरति हिंसायां पत्तेश्चाउपात् उरोति
सारं मतिचस्करेण वैविति मायः कर्मणिलिट् अच् स्तृतामितिगुणः ह्रस्वादरे तथा हि येते नृचुधाः सुधामयी तिस्मोरदर्षः प्रच्छीप्सायां मातुमिज्ञाज्ञी
प्सा अन्तनापिलोने याज्ञ पृच्छ मीत् अन्तलोपोभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः सुधामवीतिस्मोरदर्भः लघुलेश्छ कः श्छा पाव्दात्तनकरोतीतिणिजंतात् णुलि
तृच लकः श्छा पाव्द् सामिदवेपारु निगणत्वाद् ङितेमकारणेबोधः वेतावयो वृत्तायति एते च अभ्यासकर्मकि राद्धित्वनामितिव स्माम् णयच् विणहिति
वेपवार्त्तिके उपयोसंतेति रम्पावेजभ्य इत्यत्र पेचभाव स्येन उत्तर सत्रे अनुवर्त्त्य मितिवोध्यम् सततोनिपति विभाषात्र जिह्नो रितिष्य लिवेट् वि
चगतो तुदादिपाठसामर्थ्यात् सम्प्रत्ययांतो दपि पातो नतु पाठानेन विच्छायतो विच्छायेती इतिनुविकल्पः केचित्तु तुदादिपाठ सामर्थ्यात् प्रत्ययस्य
पाक्षिकत्वं स्वीकृत्य विच्छीविच्छेतोइतिनुम्विकल्पः विच्छति विच्छतः विच्छेतीत्यादि रूपाणि चोदाजकृत्ये पी नुमनेनुदादिपाठस्य केवले चरि
तार्थत्वात् यदत्र योना त्वेवनेनविच्छायंती इति नित्यमेव प्राप्तव्योरितिनुम् परिवसीति अस्मिन्नेवगणे परस्मैपदि उपठित मित्यर्थः नउर्षरति
पूर्वपक्षसूत्रे प्रयोगेकर्त्रभिमायिपरस्मैपदार्थः विवक्षतो विचि विविचिकेचिदिति तिं पदे नित नपलाभावाउपेदं इहलिपि विचि कृष्णेति छेदवि
धीयते सचाभाव विरिरित्वेतुविकल्पेनभवेत्ते ताथ्यवित्तिफलाभावः पिंछान्तिति दोषयात्यित्यर्थः इतितुदादयः ॥ रुधादिभ्यःश्नम् प्र
त्ययस्येपि मित्वादंतादवः परः मत्ययपरेत्त्व पत्ले तु पारेपत्वस्तामाद सेव्याख्यारणेन अत्र सोरलोपः श्नान्नलोपः इत्यत्र विषयाभावेन तु सार्वधातुकसंज्ञा
यांफलाभावात् नचापित्सार्वधातुकमपिङिद्गुणनिषेधः फलमितिवाच्यं इगंतस्याभत्वाभावात् अत एव इति सिषिधिष्येतिरुचां एव मगेन इस
नापिउच्चार्य उकारः त्वाचामि विकल्पार्थः छत्वाछर्दित्वा इत्यत्रेत्वे कादिति कित्वनिषेधात्गुणः श्नान्नलोपः अस्य समुत्योदाहरणं
अनक्ति भनक्ति आदित्यसूत्रे मकारानुबंधस्य प्रयोग्रहणमित्याह श्नमः परस्पेति एवचयथज्ञायोगेति विग्रहात्सामिनुहिविश्नानामि

अदृत्तात्। तेनाऽतिक्रांतो भवदंतमक्षौर्धेन वक्तानित्यादि सिद्धमित्याहुः सत्र स्थेन च पदेन छिन्नऽलोः क्ङितीतिगुन्न प्राप्त इत्याह का
नित्यादिपक्षे ऽलि हि दीर्घः एकाचः किम् जायदित्ता जायदित्यती यादौ चङ्लुकि माभवत् विहितमेवेति किमर्थादित मनचा अणि लोपस्य स्था
निवद्भावाद्धे। परत्वे नेति वाच्यं दीर्घविधौ स्थानिवत्वनिषेधात् नैपादिकदीर्घविधावेव स्थानिवत्त्वनिषेधइत्यभ्युपगमेन तु विहितविशेषणं व्य
र्थमेवेत्याहुः। मकत स्येटोऽग्रहणमग्रहिता ग्राहि व्येत इत्यादौ चि। एवदित्येन दीर्घः अहीमीतेति वृत्त इत्यनुवृत्तेर्न लिङो तिदीर्घनिषेधोनभव
तीते अपदी यात्रामिति लुङात्मनेपदद्विवचनं इति क्याद्यपः सत्ता यथा एतस्योदाहरणान्यथे नामधातु कक्कुहोभवि ध्यंतीति नास्यामि
रूपत्वा प्रतेत्यवदाह्वो काचांतः मपंचार्थमिति सत्यापयस्त्वं मपुगर्थमिति शेषं अन्ये त्वाहुः सावेतो भोपि णिजर्थं मेपा यदानंत्र न्यायारम्भ सो
यं पदं करोतीत्यादाविवरणीयं रूपयतीत्यादावपि णिज्ज स्यादिति श्रमाचा त्वा सन्वल्लघुनि इति सन्वद्भावस्तु कृते दृश्यमान सन्व
द्भावविषये द्विजायमानो दीर्घः सन्वद्भावो नेयेत्तल इति सामान्यापेक्षमिति सर्वेपि चुगदयो विकल्पेन णिचं लभंत इत्येतदर्थक मि स्पर्धाः नचै
वमापृच्छा देनित्यर्थमिति वाच्यं ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात् एवंचास्मिन्पक्षे ग्राएचीयाणामैवेष्ठिको विकल्पोऽन्येषां तु णिच्प्रयोगाद्य
व्यवस्थित इत्यर्थः जगाणाजगणानु विनिवृत्तौ चक्राण चक्राणनु रितिभट्टः पाठस्तस्मिंस्तु पाठे नासौ व्यवस्था ताथ्यासिद्धिः केचित्तु णिजभावे गण
यामासेत्यादिरूपाभावेपि गणयांचकारेत्यादेः ऊणमासेत्या माभवितव्यमिति जगाणेत्यादि पाठोस्त्वेवेत्याहुः नवेय छ्यमिति वैयर्थ्यं पं
कापि नेत्यय मेव पक्षोयुक्त इति भावः न च पूर्वोक्तपक्षे णिच् विकल्पत्वे जगाण जगणानुरितिरूपप्रयोगः कथं संगच्छतामिति शंक्यं भ्वादि
राकृतिगणत्वात्तत्र यथा तोस्तद्रूपसिद्धेः तदिच्छन्नमिति चे नितं ति मं ग्रादि पुरकारो व्यर्थं एव न तु ज्ञापकार्थं नेषां संयोगांतत्वात् यन्
त्रतनत्रमनत्र इतिनकारे पठते पि म्नानेदिता मितिलोपो न लभ्येतेन नकारस्यानुपधात्वात् चिंत्यादित्यत्र तु चिन्त तस्य [illegible] त्यामीति नका
रोपधपाठे नलोपः स्यादेवेति न दोषः यक्रियमाणगुरुकारस्तु ज्ञापक इति भावः लङ् स्तेरुपर्विका सेवाडुपसेवा लाडयतितु [illegible] लड
योरभेदाल्लालयति औकारस्य लेकमते औदित्करणमोदित इत्याच्छ्रावि यातस्य च दित स्यनिष्ठानकार स्यनत्वार्थमिति तत्र तद्हला न्तेति ङि
त्वे लड्डूणः औदित्त्वात्ताद्विड्व्यवधानेपि नत्वमित्यन्ये लिंडिचः पीडअवगाहने आजभासेति इस्वपक्षे सन्वद्भावविषयत्वाद्दीर्घो

गुचमाभिन्वनः शीतीत्यनुवर्ततेऽस्यात् क्ङितिपरस्मैतात् नलिङेति अमेनवतनु इहो लिङि दीर्घो नेति सार्वित्रं उदीप्सदंतो स्येविभोद्ये
महतीत्रु स्यलेदस्यात् ऋर्यादिति वरिवोरेति लिङ्सिचो रात्मनेपदेष्विति नेट् ऋकार इति उश्चेति लिङ्सिचोः कित्वात् गुणाभावे सत्यत्वं हल
न्तलक्षणे स्येत्यनुवर्तते अंग स्येत्यवयवषष्ठी हलन्तस्येति चमीत्रदेशत्वात् अंगावयवादिति अंगावयवात्कि नि स्वतम् स्वतम् तदेतं गम्यतेति वि
धाति तोवर्द्धितायां विन्यासं स्तिपादेति सिपायां स्तिपा शीति स्यादो स्तिपा धर्मव्यतिक्रमव्याचारभेदइतिवत्तति ओगानि देशस्य समर्थ्यादित्यनु
दीर्घग्रहणे नव्यंग तन्त्रपरिभाषा ज्ञापकत्वस्य वरे स्थितं व्यन्यथा तातङो न विदध्यात् अनो दीर्घोपनीति दीर्घविधेः तथाचदीर्घनिर्देश सा
मर्थ्यसोपदत्वात् वयमिट् ह्रस्वाभावादित्येतिचेत् अत्राहुः ह्रस्वाभावे सत्येव दीर्घनिर्देश उक्तपरिभाषा ज्ञापकः स तितु ह्रस्वे गुण रंगका
र्यपरत्वमेवेति न ज्ञापकः तथाच ह्रस्वाभावलक्षणोनां विधायकमिति तिंच अंगस्येनर्वाचा चविधिरितेववपरिभाषा शरीरं तत्रोक्तं ज्ञाप
कातिरिक्तं यदितिम सौम्यमिति सन्नेभाव्ये पति निश्चित्तं सोयवावस्तात् स तेन भवेदेव नैन तज्ज्ञापकं मिकामि निष्फलो विधुष्वदस्मात्स्वरगत
मनोरमायां या देवश्यतेत सिं स्त्रपदे दीर्घग्रहणसामर्थ्येनो पसोणामिति सम्यगेवार्थं यंपारतिके चिन्न संज्ञा द्वेकविधेरनैस्यन्याचक ह्रस्वइति
व्याख्येयमित्याहुः वधातोरिन्मनि दितामिति नलोपः अभानन्वौ देति वदन्नेति हृदिंगभावः अवानस्तमिति ऊवस्त्यो रिति तस्य धत्वं
ह्रोह्रीति वाल्लोपः वहसंभवको भक्तिर्भजनम् भंगपादित्यपदे इति घ्रं पिरंभोनो लिङः कित्वं चेति धात्वकरणं तरामिधि त्वात् निरं कुशः
स्मरतीति स्मृ नाऽ केत्यनुवर्तनेन्यार्थधातुकस्येडिनर्थकियन एव तदाह वलादेरित्यादि निरः किं कोरिना कोषीतु निरकुलदिसि अभावेत्तः
सद्नासाद्व्यादिति यथापिपदंपुहवका पीति विलादिरणिसद्दित्यास्तया पिष्टेतिरपानिर्देशाज्ञेया दिकेनैव स्वदिना सा हवर्यो
मित्याहुः चयनम् त्यत्यादित्यन्हृचौदित्ययमयमन्वधत्यपवातू शवेसकारिपरल इत्येवं स्यः आतिपेपालिवानिकार्यी तथाच देवादिकान्दि
कर्वोनेति फलितं एवं चमोपसरे सुत्रद्युपानेरपि ग्रहणमिति वोष्यं चोविवेति न्यानि हन्त्येवयोति यपना निर्देशात्वं सेडितिभावः कुं
महन्तु कुभेरिति सन्तुकस्यानुकरणत्वेन तकारस्य स्थाने चकारस्तथात् सन्तुकस्येति लवंचसप्त्रेहकारान्दं चकारो लोपः सन्तुक
स्येकिम् विच्छ गच्छायांतंङ इत्येच्छकारस्यपाकारेदत्ते तुको अवकाशत्वात् अकृत न्याय्यपरिभाषामनित्यमादेशमनुक

त.बो.
उ.ति.
४६

वेषणाऽत्यनेन भोजनान्तो वेश्नात्तच्चान्यत्र मित्वनिषेधेपि तयोर्वध्यो स्वमंतत्वादेव मित्वसिद्धेरिति यथा यि परादो पक्षान्ति भोजन
नोऽन्यत्र मिन्नेति व्याख्यानं तत्वाप्यत्र सूत्रं यानुगुणेनोपलक्षणत्वात् न व्याख्येयमिसाड्। अत्रेदं बोध्यं यदादौ पमो परिवेषणऽत्र
त्रपरिश्रवंकस्मात्वे वेतीजेनत एत्नुतिन्नवं यमूत्तपरिवेषणामत्रतु केवलस्येतत्नुतिन्नेनतु ग्गोजंतस्यतत्वाच्चभोजनाच्च देश्नायात्र
अयिपरिवेषणाशाब्दार्थत्वाडुभयत्राप्य मंतत्वेनेव मित्वंनिषेधनिवेशने नृत्यपरिवेषणे इत्यनेनामंतत्वस्य प्रयुक्ता मित्वस्य निषेधे पियम
वपरिवेषणेऽत्यनेन मित्वंनिषेधार्थमितिदिक्। विस्फुरोर्णौ आदेच उपदेशे इत्यतस्मात्तदेचनुवर्त्तते विभाषा लोपतेरिसतो विभाषा ग्रहणं चतस्रा
स्मान्नवाक्यादिति अर्जितीपरत्वादेतं रंगत्वाच्च आदेगुणत्पश्चाद्गुणः स्फारयतिस्फोरयति स्फारयतिरे पयतिप्रलोपः स्फोपयति स्मापयति स्मा
पयति चयनीति वर्त्तग्रह लोलस्तम्भतिषेदोऽपि विभाषा नप्रवर्त्तते अतोऽपमर्गो इतिकृपापनाय का वा प्रसङ्ग्यार्थमादिविभाषः ज्ञपादिम्य इ
ति मुख्यमतेपेचन्नपादयो मतांतरेतु प्रमप्रशंलोके उणान्त्ये इति इरयो मुपाठ मुदिनिर्णेतुमया काप्यत्र तरावचीरस्वामिनो जपाठे चा
गमभ्रंशान्मारताम पि मोहितः नविद्मः किंजिहीमीत्रक्रिमूपादक्रेदेवयमितिप्रश्नोहि भूपाठेभ्रंशः वजधातो र्गां संयोगेपंउतसंस्कारएवे
त्यर्थभ्रंशः स्नागमभ्रंशात्नरा स्त्रभ्रंशात् चूर्णसंकोचने भ्रेरणे पठितस्य ऋतः पाठोर्थभेदात् मर्चचोति कविषयानुपाठे स्याद्वत्वे पिना
यम प्रमाणेककइति मेनुर्वा पिदचोत्यास्य इति स्त्रकेयटेनास्योपन्यस्तत्वात् अमतामर्त्तमर्चयति द्वेषनेति प्रयोगदर्शनाच्च रूपभाष्यो प्रचक्रान्त इ
धातोर्नृत इविति वर्त्तते तदाह धातोरूधायाइति ननु धातो र्तत इत्यतो रितिलक्षेधातोरिकतः इविति वेयाधे करणेयनव्याख्यानेतसिद्धमिष्वमि
ष्टमितिक्रिमनेनसूत्रेण निचित्मेवंतपाहिसतिनर्द्दकारीयतोस्याति इत्वप्रसंगात् अर्दनइत्येकइतिपक्षवदंति अर्देनेलुवितुयोभ्यादेपाठ
नोतयोस्तत्रपाठे इष्यास्यादिदित्वादेवलुकतितुयतौत्याविदिरिकेदेः मृदर्शनेतत्वर्थे अर्थेभेदाज्ञद्विपाठः सार्यंकऽत्यर्थं नापलंचोरादिकवीर
प्रक्रमियस्वरसादेके इत्यन्नमिति मवस्त्रोहने मवसोऽप्ययंतचे तेलादित्वाऽप्यंजनं मवयति अम मवसात्पुर्वपूर्वनिकेतपूर्वयति प
वेयति केचिनुपूर्वं निकेतनइतिपठित्वागुर्द्धातुपूर्वंनिवासिपयेते इतिव्याचक्षते जसुहिंसायां त्वायामिड्विकरणामितितत्तामर्या
इस्यकिजनिय। जासयति जसयति जसित्वा जसत्वाजत्वं चितसंचेतने संचेतनं मूर्च्छायवस्थानि रुत्तरतस्वाजाविजानं द्वयानीति

राम.
४६

लपोरित्यभ्यासस्य दीर्घः ह्रस्वाभावपक्षे तु न दीर्घ इत्याह अपीपडदित्यादि पूर्वत्र दीर्घोच्चारणमित्यादिना यत्नीत्यादिष्वपाणि ह्रस्वोच्चारणोपि
सिद्धो नीति परत्वादत्रापि दीर्घोच्चारणमित्यर्थः अमवदं दीधातुपाठे कृतापाणिनिना विधि श्चैव उदात्ता अनुदात्ताश्च पठिताः न हि अ
कारान्ताः से [illegible] इति ते न परिभाषितं येनेष्टं तत्सत्यापादः कल्प्येत न विकल्प्य इमेत्त निवृत्तिलपिनत्वमुक्तमिति एवं चास्मिन्मते दीर्घोच्चारणं व्यर्थ
मिति फलितं अन्ये तु दीर्घोच्चारणं परिभाषया परीत्यादौ ह्रस्वादेवेति हे दीर्घविकल्पार्थं तत्र अणिज्विकल्पः सिद्ध एवेति परतीत्यादि स्वयमाह । ऊ
र्ण ऊर्ण्णु पति वलवान् भवति औवतिवित्यर्थः अन्तरेणिजि प्रलेवत्पनो वेति वर्त्तते इत्युपधाया इति अकारो यथोपधाया श्लेष्मचीकृतदिता दोर ऊर
मापः अमीमजदित्यत्र मजे र्ह्रस्व मापः इत्यत्र ऊउपधानां गुणोपि उपधादीर्घत्वात् इति विवेकः न निह्रडरीमनुपमानः स्वर्णान्
गृण्हाति अदिदिविवधिपमानस्तु नगृह्णाति स्याच अचीकृपदित्यत्र ऋकारे स्थिते न अच्चलें पाते अचीकृपदिति प्रसङ्गे तेति चेन्न मैवं लत्वस्या
सिद्धत्वेन पूर्वमृकारे स्थितत्वात् स्त्रोपश्चात् कृपो रो लः इत्यनेन ऋकारैकदेशे रेफस्य लकारैकदेशविधानादिवसिद्धेः न च चलीक्लृप्तत्वमाते
रीगागमादेर्लत्वार्थं कृपो रो लः इत्यत्रापि प्राक्कृतेऽपि कृप धातुः ऋ पदमन्यथा अतएव पाणिनमेवेदि इमन्निपालाधवलम्पते ऋकारैकदेशस्य ल्का
रैकदेश इति व्याख्यानं लोकेपि न भवतीति वाच्यं अचीक्लृपत् इत्यत्र ऋवर्णे दित्यसम्भवतत्वात्मिन्द्रत्वप्रसंगात् कृपो रो लः इत्यनेन ऋकारै
कदेशस्य लकारैकदेशस्याभ्युपगमेन व्याख्यानेऽपराधो वाक्यात् अपदेशपधातिदोषपत्वेन्ताविहैवेति स्यादितिभावः घादभ्यहूपरा
त्यति अपत्स्तोभवतिसंग छतिवेत्यर्थः स्मायपत्नेइति अमात्वं तु नेदृभवति निसंस्मयलेरिति मीं ई शेन लेमड ईपदसने इति भौवा
दिकादेव हेतुमण्णौ न डिधानात् अपण्वानेवि अपणनं विनरणं चुदसंचोदनेत्यासपंपत्वि चोद्ना वच मार्गयाजयतिमार्गयति
देवियुमार्गेतन्नपात्त्वं नरं कितु वजे स्येकण्वपातुः मार्गसंस्कारे गतेः चेति वा चरयु तपणिञ्च चात्गत्यामित्यकेतपधातुर्लोचल
मतेभिस्सं सकम्भोरयन्ते ज्ञानेज्ञापने चेति मतिप कृणि वेतनाः मत्रुञ्जि स्पाधा लित्यन्ताने लाधन्हुर्ड तिमने शोप्य मग्नो धोप
धे तुम्नि धमाणइतिआख्यायाज्ञापनेच प्रयोगदर्शनादितिभावः वेरमानिति वर्त्तिवेधस्तपतिपेरेत्यमरः न त्विस्या दित्व यभावः
पत्ता दोपमोपरि वेषणे इति पठितेन्नत्पत्तेवेदणमोनिहेतुमण्णन्तस्य रूपं हेतुमण्णन्तस्य हि भोजना वेदनाचार्थः तथाचापरि

णिरूपं यतनिकारोपस्कारयोः यत्नो बोधे योगनिकारः निराकारोपस्कारयोरिति पाठांतरं क्रियां निर्घटे । वयतेर्भेणो निराकारो यातनये
दपुपस्कृतो निसोयं धात्वर्थनयोः प्रतिदाने ३ स्मृतं अस्यार्थः यत्नाद्यर्थे ७ चनतु यतधातुं प्रयुंजीतनेसः परभागे वेतप्रयुज्यते तद्धाये
धात्वर्थनयोः प्रतिदाने वर्त्तन इति सलंनिर्यातन इति सलंनिर्यातयपतिप्रतिददातीत्यर्थः अंकु विशेषणे विशेषणं व्यावर्त्तनं भुवोऽव
विकल्पने भ्वादौ णिच् स्यात् भावयतीति मिथ्याकरोतीत्यर्थयति चेत्यर्थः कृपेश्च कयोरणिच् स्यात् अवकल्कने आस्वादः अभिया
ख्याति आकुस्मादिति पूर्वंच आयथादागर्वादिति परत्रच आङो अभिविध्यर्थतया सर्वं समन्तत्वेन तत्रप्रयतिते अत्रापितथैव
आत्मनेपदं मुचितमिति भावः अन्यत्वात् एवंकात्स्वदः सकर्मकात् जितियात्वल्पः आस्वादीये प्रधानवः सर्वे सकर्मकाः यातयतीति १
अयंचुरादावेव संघाते गतः पुनः पाठस्तु अर्थभेदात् स्वादइत्येकइति अस्मिन्पक्षे पूर्वेणापि आस्वादः सकर्मकादिति पाठान्तरनुदीर्घे
पाठो अर्थः ह्रस्वपाठे पुपधात् अत्रास्वादयतीति रूपाणां तत्त्व त्वादतआह दीर्घस्यात्विति सह स्विदि स्वदि सहीनां चेति सत्वेण अभ्यासे
णः परस्य सस्य सकारो नलुपत्वमिति वक्ष्यमाणत्वात्सनेनेपि सिस्वादयिषतीत्यादि रूपं तत्त्वमेवेत्यभिप्रेत्याह असिस्वददिति इत्या
स्वरीयाः आधृषाद्वा आत्मनाद्योग्यता द्वलाद्वाणिति निसंबध्यते अयोग्नो दिति णिज्भावपक्षे अनिटकोयमितिभाव लौरतिकर
णोलिनात्ति स्तोयस्योर्थका निर्दिष्टः इतिभाष्यकारेणत्याविभावालीयते रीत्यात्वमिदं नप्रवर्त्तत इति ध्वनयति लेत्तेति वरीनेति वृतो
वेतिवादीर्घः लिङ्सिचोर्यात् आत्मनेपदेतु वृषीष्टवरिषीष्ट लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति वेट्त्वे नलिङीति इटो निषेधः आत्मनेपदेतु
इडभावपक्षे उश्चेति कित्वान्न गुणः लुङि अवारीत् अवारिष्टां अवारिषुः सिचि परस्मैपदेष्विति दीर्घ निषेधः आत्मनेपदेतु अवरि
ष्ट अवरीष्ट इडभावे सिचो लोपः अवृत रिच णिज्भावे अयमनिडित्याह रेक्तेति अणिदृदिति पालइगुपधेति कसः रेपस्त्रमिद्
सुण्यन्नानिर्दिष्टशादयंसेदितिध्वनयति नपितेति छदीरादित्वालिशायां नेट अवेणा नस्यणत्वं प्रगुः प्रसवान् ह्रस्वश्चेति ध
त्रकंपने इत्यर्थः अवालीदिति अस्यतिवक्तीतिलुका निर्दिष्टः इत्येनेतिभावः वचिस्वपातिसंप्रसारणं उच्यात् एषणसहने केचिदित्वा
दितमाहुस्तन्मते एषणेमुख्यमनेनरूपसिनः ननु नजनिरपानीड् इत्यादिनासेटनिशयाः किन्त्वनिषेधाजुणेनभाव्यमिति चेत् अत्राहुः आदित्वात्

वह्र्दंष्ट्रा संज्ञी तिनलोपमाप्तं स्यात् संज्ञिताद्वर्षादिति सायस्या यायते अतस्य इत्वरेत्यादिना अभ्यासस्य अत्वमित्यापवादः अपस्पशत्
तर्ज भर्त्स तर्जयते भर्त्सयते तर्जयच्चिवर्के तु भिरिति मयो गस्तु तिजेनादस्मा क्रोशादिकानतर्जयते वा हेतु यति चिनोध्यः अन्न अन्नायते अ
ल्पे भक्के स्त्रे लगर्भे श्वयमरः गूर उद्यमने दीर्घोपधो वेगूरयते ह्रस्वोपधस्तु दिवादो तुदादो चेति मनोरमायां स्थितं यथा पि तुदादो गूरी उद्यमन
इति पाठाद् ह्रस्वोपध एव तथापि दिवादो धूरी गूरी हिंसागत्योरिति पाठान्नास्ति ह्रस्वोपध इति मध्याः शाम लक्ष्म न नुनिशाम यन्त्र इत्यस्तीति स्वम
शाम यत्येतत् शानु उपशाम ह्रस्वस्यापि चिन्तपं चेत् आमंत्रणत्वान्मित्वे सति ह्रस्वे न भाव्यमित्यापं क्वापकस्य मने न सिद्ध मिति वदंति अकुस्मी
यत्वात्तु इ. शाम यत्येति न्यस्य सर्वस्य मंत्रत्वादिति चेन्न अनाङः स्वार्थं स्तं न च स्मा हेतुमणि चिनि शामयेतिन्स्यं तत्वार्थसंगतिः निशाम
य यण्यस्प्राज्ञो: मातन्ति धयति नु चाप्र इति लिसंतादिति कुत्स अवक्षेपणे च तत्कुत्सा पाकितिनिर्दे पादङ कुत्सापपा मन्यंयेति उच कुत्सा
मन अभ्यं भेदन निमुखणामित्यन्ये चेतु मन्नं भने त्रुटिर्वचनं उदित करसस्या काशादि दिक्लम्पा पंत्या शिज विरणाः वेचयति वेचति वं चित्वा
वंचित्वा वक्त्वा वंचित्वा च्चानम्प्रोतिदेटः स्तः किम्स्विकल्पनाप्यापितिकोनलोपः इडभावे तु नितन्तिकायां तु वक्त्वं प्रस्यविभायेति इतिशेषः ना
म्नो वेति वा... लं च्यावचे अयचोति मानि यदि कमिति अन्ये धविन्तपण इति वचे अन्ये भो पीति वस्यमाणत्वात् कुर्वात् स्मर्थं तेड
मत्यये टिलोपे कु गतीनि समापे वाने व्यञ्जमिमय्यं: मपापि कुत्सं विस्यात्मिको लक्षादि कुस्मयते इत्यादिविडं तथापि मकुस्मयते इत्यादि
न सिद्ध उपसर्गस्याधात्त्वनावयवत्वायोगात् कुस्मयां च के इत्यामर्थं मपि कुस्मेति पाठः पीवान् इत्याकुस्मीयाः चर्च चर्चा पिचुरादि णिच्
पाक्षिक इति पक्षे गुरोश्च हलः इत्यप्रत्ययः चर्चा कलानि मीलने एकनेत्रमानि मीलन एवायं शब्दस्त्वाभावात्कालः काणयतीनानिति एते हे
मुष्मलयं गंव ऊ दंस्यसंगन्त तेन चालयति इहोयोत्र नो समनाथौ अर्जमतिमलोपुकस्मानं अर्जयतीति तं इत्वात्तात् स्वयं: चुटिरति
मल्ले प्रतिहानने मिवेचालिंगादिति घुविरविपाक्षे उनि मत्वेपा अतिपाक्षे निशयप्राण्ति व्यि अतिविपदल्मार्थादि तस्मादनतरा निरा
नासेयवणिचाद्यवधानात् अतो घुविरविपाक्षेन इतिभो वादिकादे वनिरावालिमिबधी भवेदिति किं विपाक्षे न प्रतिषेधेन तत्र स्थानेनैव
विपाक्षे न प्रतिषेधेनानियोः स्याति जिति ज्ञाप्यते इतिभावः इत्येकरण दविलिप्विकल्प: मिम्यतीति केचित् गोल्यमोग इति क्रियाकोमल

त॰बो॰
उ॰ति॰
४८

भवत् अमीमवत् अरीरवत् अलीलवत् अजीजवत् बिभावयिषति मिमावयिषति रिरावयिषति लिलावयिषतीत्यादि ननु परि
ष्ठितिति वाच्यं तत्र उरूपपाठे णिचि परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च वृद्धौ कृते द्वित्वे सत्यभ्यासे उवर्णस्य तु तदभावादकारस्य सन्यत इतीत्वेन रूपसिद्धे
स्तत्र तु वर्णग्रहणं व्यर्थं सदुक्तार्थे ज्ञापकमिति भावः ज्ञापनफलं तु यत्र ओः पुयण्ज्यपरे इत्यस्याप्राप्तिस्तत्र बोध्यं तद्यथा चुक्ष्णावयिषति
चङि अचिच्युविवत् उडुरिवाचरति उडवति सर्वप्रातिपदिकेभ्य आचारे क्विप् तदन्ताण्णौ सन् उडुडावयिषति चङि औडु
डवत् नु इति सौत्रो धातुस्ततो णौ सन् नुनावयिषति चङि अनूनवत् नुनावयिषति अनूनवत् उत्पुप्रावयिषति अपुस्फुरत् चिस्फुरोर्णावि
ति आत्वाभावे अपुस्फुरदित्यादिष्वभ्यासे उकारस्य श्रवणं भवति चक्षुः सन्निहितस्य ज्ञापकत्वे तु तपरकरणस्य पावि लावयिषतीत्यादि प्रसज्येत तद
तत्सकलमभिप्रेत्य वार्त्तिककृतोक्तं ओः पुयण्ज्यपरे वचनं ज्ञापकं णौ स्थानिवद्भावस्येति स्थानिवद्भावः प्रतिषेधस्याप्युपलक्षणं अवर्णा
देशो न स्यादिति प्रतिषेधपक्षे सुखप्रत्ययमिप्रत्येद्युक्तं प्रतिषेधः स्थानिवद्भावः स्यातिप्युपलक्षणमिति वा बोध्यं नन्वेवं कृत्तसंश शब्दन इति धा
तो र्णौ चङि इरादेशात्स्थानिवत्त्वादभ्यासस्य द्वित्वे उरत्त्वे च अचकीर्तदिति स्यात् न तु अचिकीर्तदिति तस्मादाह यत्र द्वित्वनिमित्तमचि
णौ णिजिति चङ सदितस्यो तर उरत्वमप्रवृत्तेर्द्युक्तं अन्ये तु आपत्यर्थं स्थानिवद्भावप्रतिपत्त्यर्थं धातोरवयवो कार्यो द्वित्वे सत्यभ्यासोत्त
रखण्डे अवयवस्य भावादित्याहुः अजीजवत् औननदित्यादौ परिनिष्ठिते अवर्णस्यालाभाद् प्रक्रियायामिति चुक्षावयिषतीत्यादौ
प्रक्रियायामवर्णेन लभ्यत इत्याह परिनिष्ठितरूपे वेति वाणलोनास्थायांक चिदवर्णपरत्वं विवक्षितं न तु मुक्तवेति त्यत्रह इति भा
वः सजातीयापेक्षत्वादिति उयणओरभ्यासोत्तरखण्डे अवर्णपरम् वेति अत स्तथैव ज्ञापकमित्यर्थः अत एव भाष्यकृता पवर्गादेर
न्यस्मिन्नपि हलि अवर्णपरे एवस्थानिवत्त्वमिति अचिकीर्तदित्यादेरनापत्त्याभिरिति सिद्धान्तितं ननु ओः पुयण्जीति सूत्रेणिची
ति मास्तिन्तयाचाणिच्च चङ्आदेशो न स्यादित्यर्थे कथमिदं ज्ञापकं भवेत् न च सामान्यतो द्वित्वे कार्ये अच आदेशो न स्यादित्येव ज्ञाप्यता
मिति वाच्यं दिदवनीयिषति मिनवनीयिषतीत्यादावभ्यासे उकारश्रवणप्रसङ्गात् इति चेत् अत्राहुः येन नाव्यवधानं तेन व्यवधानेऽपि
क्षितनिमित्तप्रत्ययस्य व्यवधानमाश्रीयते तच्च गोणेरेवसंभवतीति णिजिषयकं ज्ञापकं दिदवनीयिषतीत्यत्र तु ल्युटा कार्यं चाच व्यवधा

राम॰
४८

48

चर्योरादिन एवं निषेधेन स्यतत्त्वग्रहणान् नच आदितो निष्ठायाइडु दुर्लभ इति यांक्त्वं विभाषाभावादिकर्मणोरिति ततं संभवादित्याह्मुष्मीया
गुजादयः अयादेशा इति स्थमाणेषु स्थानवद्भावोऽकारेण तद्वारणायं इत्यर्थं स्थानिवत्वान्नरक्षेरिति अचः परस्मिन्निति सूत्रेणासर्वः न्च
स्थानि निमित्तत्वात्कार्यं न देवस्थानिवद्भावेन अनिर्दिष्टेनेत्वादेशप्रगुणं बाधितेन्यथा नायकः पावकः अस्यादिनासिद्धेति तु द्विरनुवीरे
तिवाच्यं अचः परस्मिन्नित्यत्र स्थानिवद्भावानुवर्त्यमानाधिकारपक्षाश्रयेण भावाभावानुभाष्यनिर्दिष्टेने इति सिद्धांता स्थानि निमित्तमभवं
त्यात्तदेशादेशोप्यभावात् स्थानि निमित्तमत्र भवति न तादेशोपि न भवतीत्यत्र पदांते ति सूत्रस्य यलोपादिग्रहणमेव लिंगमिति दिक् रेफाग
णः अस्य तस्य रत्वरे त्वनयोन् सवकारेणसमुच्चीयते नगरी नदीत्यत्र रकानिर्दिष्टाग्रहतोलोपः अनेकाच त्वेनाघोपदेशत्वाभावेन तिस्तन इ
ष्यति स्तनिहविषुपीसि लोरितु आपाणं ते तयोदेशाः स्तनयित्नुक्नारकः पनगनेषां प्रमाणस्त्र मिदं रूपवती ति कर्पोरोसइति प्रवर्तनं नत्व
तत्र साम र्थ्येन स्यस्य ग्रहणान्न रूप मस्ति कुर्जिनस्य तथात्वेन रत्वान् स्र हन्मानुमितौ रेफा अवभा मादे ति अस्य लोपस्य स्थानिवत्वाल्लोच
ङीस्तुपधाह्रस्वोन स्रवनिमुने उर्जेनस्तस्य कर्मपेषम् अं अपोपदेशत्वादितिन्यनेकान्त्वादि तिभावः सामर्थ्यात्वनरत्पतीनस्यात्विति अथेत्
धातुः इतः धाऊ मूलपुस्तकेन कुत्रापि पठितः शुसत्कांतरे सूत्रः केचित्तु सामर्थ्यं त्वनइत्यस्य काप्यपठितत्वेपि धांत्वसामप्रयोगः इतिमारूपटि
तमेवतत्वपोत्वेसामेति धातुरुदयमधोगे वर्तते प्रयोग अप्रमान्यप्रयोगयर इसच सोत्वनमे वेत्येवत्रे एकारापायं वर्णयित्वा स्थितस्य गतिसमर्थ
यंति गवेषमार्गेतमन्वेषणं ऊनपरिहारो अस्य सोचतुरि दिन्वासत्वादेनरोगत्वात् अस्तोऐन आज्ञादेर्देतोधमोनि णिचा सह द्वित्वे ओ
नितदित्वनिषेध सत्र्येन किंतु ओनन्दिन्वेवरूपमिष्टं तत्र न पारदस्पर्धे त्वे विनाप्रसंभवतिनच द्विर्वचने अचीति सूत्रेण द्वित्वे कर्तव्ये अस्तो
पस्य स्थानिवद्भावान् निषेधा वानुशर स्यादित्वे सिरतीतिवाच्य णौ वोदित्व निमित्तनाभावात् अन्यार्ह ओगुपरजोत्वादि सरणंत
त्नेलिंगमिति केपांचि द्विदुर्भनेवरमेतन्मारु पययोरिति अयं भावः स्मिन्द्रंजवांसनिष्पनीनं तर्दिति सन्नाभ्यां परस्य सन इडागमे कृ
ते द्विर्वचने अचीति स्थानिवद्भावाद्रादेशानिषेधकात्ववर्णनयोदित्वमितिरूपदिधोनोत्वनिषेधसत्त्वेन ननस्वअभ्यासोत्व णस्यरत्वार्थं
पययोरित्यपेक्षितं अन्ययापि परवेनपिपवेयतीतिनयोदिति अगमस्याहारेस्वाति उपरजो निवर्तते ग्रहणफलं तु अवी

न॰बो॰
उ॰ ति॰
धर्य

न्नमुवर्णादेशस्यैवसंभवतिनान्यस्येत्याशयेनैवभाष्यकारैरेतन्नोक्तमितिवक्तुंशक्यत्वादितिचेत् मैवं तथाहिसतिपदत्र ओः ए
यणीत्यस्यशास्त्रस्याप्युवर्णादेश एवस्यान्नित्यज्ञापकस्य अजादौ यापेतंत्वादित्येवमेवभाष्यकारोवदेत् ऋजुमार्गेणसिद्धेस्तनोः
र्थस्यवक्रेणसाधनायोगादितिदिक् एकेतुचत्वारोऽप्यातवः पाठांतरमिति संकोचनः तेनस्वयंतेस्त्रनेकाचत्वेनानोऽपोपदेशत्वाभ
त्वेनेतिध्वनयन्ति अनितेनदेतिरहहयते अल्लोपस्यस्थानिवत्वान्नगुणः लुङि अजरहरन् अल्लोपान्नवृद्धिः मृगयतेइतिमा
र्गयति मार्गतीति नुमार्ग अन्वेषण इत्यास्पृशीयस्य अर्थः अर्थयत इतिउदेलोपोदन्तस्यानित्यत्वलोपान्नवृद्धिः वोपदेवस्तुहंतोक
नायांयुक्तिचार्थोपपत्त इति रूपमाह नदस्वसात् नचार्थवेदसत्यानामित्यापुकस्यादे। नेतिचात्रंतत्रप्रातिपदिकस्यग्रहणात् अदंतत्व
सामर्थ्यादितिरूपवृद्धिउपधाहृस्वौ पसन्वद्भावविरहेणशास्मप्रभृतीनामुपधाहृस्वस्यरहःगप्रभृतीनामुपधागुणस्यचवा
धर्नेनेन अदंतत्वंसार्थकं इदन्तदंतत्वेमागुणफलाभावात्तिवःपाद्विकत्वंज्ञापयतीतिभावः ननु अदंतत्वसार्थकत्वायवाऽल्लोपइति
प्राचोक्तमेवाभ्युपगम्यतामितिचेत् अत्राहुः चिंतयतेरिदेत्त्वसामान्यापेक्षंज्ञापकमितिमते इहादंतत्वस्यफलंस्पष्टमेवविशेषापेक्ष
ज्ञापकमितिमतेतुतत्रतत्र आकारईकारउकारऋकारश्चेत्स्वनुबंधाः यथाज्ञापकतयास्वीकृतास्तथा अदंतत्वमपिणिच्विकल्पेज्ञ
वज्ञापकं एतत्त्वन्नैनेवाणिज्विकल्पेनकृतार्थत्वे अप्रवृत्तस्यल्लोपवाधकस्यकल्पनाया अन्याय्यत्वात् एवंहिसतिमतद्वयेप्येकरूप
मेवफलंलभ्यते इति अमसत्रादीति अनेकाचत्वान्नधत्वंप्रातिपदिकादितिपक्षेसर्वतोणिच् सा तदाख्यनयतीत्यादौकृत्वंस्यादिति
भावः इतिकेचित् अन्येतुएवद्भावेनभाव्येकुत्वस्याप्रसक्तेः अत्रवकृत्वंणिच्इष्ठवद्भवतीत्यनयान्यथैवेवाक्यमपिभवति इत्याहुः षट्
भावइतिधात्वर्थइत्यनेनकरणव्याख्यानादिर्गृह्यतइतिभावः ननुवकृन्याचष्टे भावयतीत्यत्रइष्ठस्यत्वेड्डुतिणिचोपिपिट्स्यात्
अत्राहु। टेरितिसूत्रेणाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्येतिवार्तिकेप्रातिपदिग्रहणंप्रत्ययंकार्याणामतिदेशोमाभूदित्येवमर्थंतेनात्रणि
चोपिणनभवतितदभावेभ्भावेनापिनभवितव्यंसन्नियोगशिष्टत्वात् किंतुवहयतीत्येवभवितव्यमितिमतांतरंणतत्त्वतत्रैवसू
त्रैवसूत्रेकैयटेस्पष्टमिति अन्येत्वाहुरिष्ठवदितिहिसप्तम्यंताद्वतिणविस्तुपमेयेसप्तमीदर्शनात्रेनेष्ठन्निपरे पूर्वस्ययत्कार्यंतदति

49

राम॰
धर्य

नादचेकव्यवधानमिति न तद्विषयकं ज्ञापनमिति अस्मिन्मते आचारक्विबन्ताद्वनशब्दात्सनि उदवनियतीति स्यात् तत्र चनेष्यते णौ
स्थानिवद्भावस्य ज्ञापकमिति वार्त्तिकोक्तेः स्थानिवत्त्वेन प्रतिषेधेन वा णौ चेत्यभ्यासे उकारेण भवितव्यम् अतो वार्तिककारवचनादेव णौ स्था
निवदिति सौत्रं वचनं प्रत्याख्यानपरं वृद्धौ ... हरणे पुत्रोषादिति दिक्षु फलितमाह प्रत्याहारेति ओननदिति नोनयति ध्वनयतीति चङि निषे
धत्विहन्न तत्र छंदसी सन्तु हस्त्यामान्त्यापने जातेतुः कामस्तुमीत्या दावेवत्तन्निषेधात् यद्यपि परिनिष्ठितवक्ष्यवर्णपरत्वमित्याप्ये
नउवर्णादेश एव स्थानिवत् स्यात् नान्ये इति वक्ष्यतोपदेवादीनां मते ओनिनदित्येव माधो अवर्णादेशस्य स्थानिवत्वे नुपरिनिष्ठितत्
पे अवर्णपरत्वाभावान्न स्यादिति अन्ते कीर्त्तिदित्यादौ स्थाने तत्वमार्पकं उत्तरभागे अवर्णाभावादिति भाष्यकारोक्त्या परिहारपर्यालोच
नया उवर्णादेश एव स्थानिवदिति नियमो नास्ति तेनोनमदिति रूपं निर्बाधमेव पिंच उवर्णादेश एवेति नियमतोपि वत्ते रिरिषाभ्यासस्ये
ति सूत्रे अपीप्यदित्यत्र पिवतेणौ पान्त्वा सेत्यादिना युकि वृद्धे उपधालोपेन स्थानिवत्वात् पाशब्दस्य द्वित्वमिति वृत्तिग्रंथो ऽ
विरुद्धेन अपिच पुष्किकामुः [illegible] पाचलान्निमनोनटन्तपेतिवेयाप्रयणवार्तिकस्य ओजदिति प्रयोगो विरुध्येत एतत्सर्वं
मिरुमितस्य प्रयोजनकथनं वार्तिकं नतरण्याप्रपिके तत्रोद्दीचाभावात् इति तत्व विकल्पो नयथवः इतिकत्वस्यासिद्धत्वेन प्रवृत्य
भावात् प्रपुष्कजं येन नकत्वस्यासिद्धत्वादेव न कोपयाग्राह्याया इति ... निषेधार्थोन त्वामिमानिरयन्तनुमा ऽपभायाइति दर्तव्यं न त्वायोगत्रति
त्वस्यासिद्धत्वात् वृद्धेः स्थानी णाविति चङि ओजवदित्यत्र वृद्धया असिद्धत्वेन हुलस्यादिलोपस्य स्थानिवत्वात् हनशब्दस्य द्वित्वं
हो अभ्यासे वर्णस्य अदित्वे तु अवस्नोधीतिवति वेपान्नभवति एवं कारिकायामपि एवं चासिद्धमितिसूत्रे ओजवदित्युदाहृत्य
द्विमात्या दोजिवदित्येतन्तु क्तिन्नेनस्य ऊदिग्य [illegible] स्यप वृत्तीस्तुकं न वाधिविकल्पने उवर्णादेश एव स्थानिवदिति नियमे णौ
हनस्य हिलोपस्यानस्थानिवत्वाभावेन हनपाशब्दस्य हतिशब्दस्य [illegible] वादित्वासंभवात् एवं चोकधात्वो [illegible] ह्नोपे चङि स्था
निवत्वात्कपान्यस्य द्वित्वे अचकदिति रूपमेव सर्वसंमतं मतांचिकदिति वोपदेवोक्तमिति बोध्यं नन्वचिकीर्त्तदित्यादौ स्थानिवत्व
माश्रित्योत्तरभागे अवर्णाभावादितिवदन भाष्यकारो [illegible] वोप [illegible] दे [illegible] स्य प्रतिकूलः उत्तरभागे परिनिष्ठितनये अवर्णपर

त.बो.
उ.ति.
५०

नमविप्यतो र्हिवडुत्वयोप्रमत्ययो भवयेवेति भावः यद्यप्येकत्वा दिसंख्या लडर्थो न भावति तथापि लडादेशा तिङ्पर्यायी इलडर्थत्वेन गृहीत
इति शेषं तेनानिकाम्पतिटतीयाप्रकृति भ्राताभ्यातिपदिकाभिधानतीयां ताणि जित्यन्ये एवं तत्कुर्वीतीत्यत्रापि द्वितीयाप्रकृतिभ्राता द्विती
यां ता णिच्च नचप्रसुवंताणिचि वाचंवरोत्याचक्षेदा इति कामयतिवा वाचयतीत्यत्र कुर्वंस्यादिति शंक्यं उक्तवाक्येन भसंज्ञया पदसंज्ञाबाधा
त् यशास्विनमाचक्षे यशायति स्नाविणमाचष्टे स्नजयतीत्यादौ विनोलुकिमात्रस्य पदकार्यस्य बाधार्थं भसंज्ञातिदेशस्य आवश्यकत्वा
न्न क्वरोत्यादिनिर्देशानुगुण्यत्वाच्च प्रसुवंताणिजिविषयत्वात्र याणितिप्राडु णिचप्रकृतिरितिवपशब्दो णिच्प्रकृति वितराशोतु क्तकार्य
णि च भाग एव प्रकृतिरित्यर्थः व्याख्यानात्तत्कृत इति यद्यपि कथणद्वः कृते न व्याख्यानं न भवति तथापि व्याख्यानवाचीकृदंत एवं सवप्र
त्ययो भवत्येवेति कृत्रह्लोग तिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं कल्लुगिति न च ग्रवधातिविहितस्य ग्रहणभत्ययपस्यलुक् गशालि मत्वापत्तेरिति विकार
परित्यागेनासत्वपेणावस्थितिरित्यर्थस्तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह कंसहननइतिस्थितइति के तवविशिष्टस्येति तस्मादेवाणिचो विधाना
दिति भावः देवं कृति कथा वाक्यसर्वमडागम। कंसहत्यस्य द्विर्वचनं स्यादित्यर्थः किंचेति एवं च कंससजीघनदिति रूपं न सिध्येदिति भा
वः तन्मत्वयेयातो विहितमत्ययेनेनवाक्यम्भित्यत्र हन्तस्तइति तत्त्वं न भवतीति शेषं उक्तदोषान्परिहरति सत्यमिति प्रकृतिवच्चेति च
कारोऽनुक्तसंग्रहार्थ इत्याह चात्कार्यमिति यद्यप्यन्यतरातिदेशेनाप्य डः द्विर्वचने सिध्यतस्तथापि तातधनंतर्भूतद्वितीयांताद्विलाभा
यकारकातिदेशः कार्यातिदेशस्तु कुत्वतत्वादिलाभायेति विवेकः उहमाराभागवतादिप्रसिद्धं कंसवधाख्यानेन एवाणिजिति ना
मद्दः किंतु उपाख्यानमाचष्टेतेन राजागमनमाचष्टे राजानमागमयतीत्यादि सिध्यति रूहकतम कनम सैतोराज्ञः कर्तृत्वेपिगमेर्हेतु
मण्णोगतिबुद्धीत्यनेन तस्य कर्मत्वमिति द्वितीयांतमेव स्यादिति देशावलात् ण्यो क्रियते देवदत्तपाकमाचष्टे देवदत्तेन पाचयतीतिम
नं तु देवदत्तस्य कर्तृत्वानपायात्तृतीयैव भवति रुक्मिणीहरणमाचष्टे इत्यादौ हृक्रोरन्यतरस्यामिति विकल्पात् रुक्मिणीं रुक्मि
ण्या वा हारयतीति प्रयोगः कर्तृकरणादितिकर्तृग्रहणमावेचस्तुपापद्यति चलयतीत्यादावेव स्यान्नतु कारिभिस्तवत्याते आवका
रयतीत्यादौ लोके इंद्रियाणामेव करणत्वेन समृप्सिद्धत्वादतस्तत्संग्रहार्थं कर्तृग्रहणमितिमनोरमायां स्थितं तथास्तु साधकतमत्वेन

राम.
५०

50

देशपतेनत्विष्णोपीति यंवज्ञावेति अतिशयेनच कीपरी इष्ठत्यत्र भस्याटे तद्धितइति गुंवज्ञावः कापि ष्टः इ ठि इष्ठ इत्यत्र रऋतोहलादे
रिति रभसाधिष्ठइत्यादौ टिलोपः अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठ इत्यत्र विन्मतोर्लुगिति विनोलुक् अतिशयेन गोमान् गविष्ठइत्यादौ मतुपो
लुक् स्थविष्ठइत्यादौ स्थूलदूरेत्यादिना यणादिलोपः प्रेष्ठइत्यादौ प्रियस्थिरेत्यादिना प्रस्थाद्यादेशः तद्वदाचष्टे इति णिचि उदाहरणं मेनीमाचष्टे
एतयति टिलोपे नैव सन्नियोगशिष्टत्वात् अकारनिवृत्तो स्त्रियां पुंवद्भावात् ग्रहणं दरदमाचष्टे दारदयतीत्यादि विध्यर्थमिति वोध्यम् द्व्यतीत्यादौ
रभावः स्रग्विणमाचष्टे स्रग्वयति स्थिरमाचष्टे स्थापयतीत्यत्र विनोलुक् गोमन्तमाचष्टे गवयतीत्यत्र मतुपोलुक् अंगवृत्तपरिभाषया द्विर्भव
ति भिवनाचष्टे भापयति स्थिरमाचष्टे स्थापयतीत्यादौ द्विर्भवत्येव योरिति निर्देशेन तत्स्थाः परिभाषा बाधः अनित्यत्वज्ञापनादिति दिक् पर
त्वात् विति टिलोपः शब्दांतरस्यास्याः नित्यः विरुपयनित्याउभयोर नित्ययोः परत्वात् णिति त्वंन्तता यामौ कारस्याचादेशात् प्रागेव परत्वात्
र्णलंगस्य वलीवस्त्वाच्च लोपस्त्यर्थः एवंचानन्योपि त्वादीर्घसन्वद्भावौ लत्र स्यात् अमीमपदिति इतेटिलोपस्य स्थानिवत्वेनअवधानाद्
र्घसन्वद्भावौ नेति न अमीमत्संस्थानिवत्त्वे यंगस्य णि चारत्वान णाणरत्वडपरे णौ यण्णाविति पदे अभ्यासस्य आदि शादेशः एवंत्वे न स्थानि
वत्वमेवमास्ती निदीर्घसन्वद्भावौ लत्र एवके चिन्तु चङ्परे णौ यत्लघु तिपदेन टुपाद्यो कारस्य षड् ककतायां णिपरं लघु उर्लभिति सन्वद्भावा
ऽपपदिति अपपदित्येव रूपं पश्चमे टिलोपः पश्चाद्विर्वचनमिति मन्वाभ्यास स्यत्वादि शादेशः एवंत्वे न स्थानिवत्त्वमेवनीत्वीति मनोर मोक्ते
यन्नादर्शनम् णि चाच आदेशोन स्थात् द्वित्वेकर्तव्येऽतिनिषेधपदस्य मुष्टत्ववाचा गुरुत्वेन मपद्यं टिलोपस्य रूपपादन्त्वादिसाहृर
न्मलं अपीपटदित्यमदेतीवायर्थंतस्य मयमा वयवस्यादित्वमेति द्विनिर्वचनं न पाद्यदितीपस्याचोदित्वाकारणं अपचमं टिलोपस्या
देवेति हके लोपइति कर्तादकलमारिभाचेण लोपो नित्यः टञ्सत्वनिस्थादिलोपे पति स्थानिन । एवं चकर्तव्यवात्यांलोपस्य स्थानिच
त्वात्वविधौ स्वस्य स्थानिवत्वाभावात् न म्लिंभव्यबोदेषुंड निश्रेति स्वरेट लिकस्योपदेतत्व निपातनस्यावेयर्थ्यमेवतद्वेषात् टिलोपे मस्वन्तो
पित्वलंभ्यास्त्यावादेतत्व निपातन सामर्थ्यात् टिलोपात् पूर्वंवह्रद्वेवयम् अलोपित्वादपीपददित्येवरूपं सा घिति मतीवते भाष्यस्य स्यमामा
ण्याद्रूप द्वयमपि साध्विति वहवः लङर्थयस्य निकर्तोसार्वचेउतिकर्वचं रेवकर्तमानेलङेकवचनः लङर्थविवक्षायां चत्तसंपन्ना ज्ञापक मेतोर्भ

हेतुरनुग्राहकत्वेन प्रयोजकः सर्वेष्वेते विशेषाः कथं णिच्प्रत्ययगम्या इति चेत् अत्राहुः सर्वानुगतं प्रवर्त्तनासामान्यं णिचोऽर्थः ।
विशेषास्तु अर्थप्रकरणादिगम्या इति नन्वेवं णिचो लोडादीनां च पर्यायता स्यात् तत्रश्चेदानीं एककनुभवानितिवक्ष्ये प्रयच्छतीति णिजा
पि प्रयुज्येतेति चेन्नैवं कर्तुः प्रयोजको हि हेतुः प्रेषविषयो यः संबोध्यो देवदत्तादिः स तु नाद्यापि प्रकर्तृत्वेनावधारितः तथा च प्रयो
ज्यप्रवृत्त्युपहिता या प्रयोजकप्रवृत्तिः सा णिजर्थस्तु दनुपहिता प्रयोजकप्रवृत्तिर्लोडर्थ इत्युभयोर्भेदः उक्तं च हरिणा नत्वेषे प्रे
ष्यादेर्लोड्विधीयते संप्रेषस्य प्रयोगस्तु एतद्दासविषयो णिच् इति अस्यार्थः कर्तृत्वेनानवधारितस्य देवदत्तादेस्तु प्रेषे प्रच्छीष्याणि
ष्यादेर्लोड्भवति प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहितप्रवृत्त्या प्रयस्य प्रयुक्तिस्तु एतद्दासणिचो विषय इति किंच प्रयोज्यनिष्ठा प्रवृत्तिर्लोडर्थः प्रयोज
प्रयोक्तृकर्तृकानुणिजर्थः पचतु देवदत्त इत्यत्र हि वक्तैव प्रेरकः पाचयतीत्यादौ वक्तृभिन्नः पाचयामीत्यादौ तु वक्तेति दिक् ओः पुयण्ज
ज्यपरे पुयण्जीति समाहारद्वंद्वात् सप्तम्येकवचनं अपर इति बहुव्रीहिः अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्त्तते भृञामिदि
त्यतः तद्ग्रहणं सन्यतः इत्यतः सनीति च अंगस्येति तु अधिकृतमेव तदेतदभिप्रेत्याह सनि परे यदङ्गमित्यादि अपरे किं बुबुध
ति पवर्गयणजीति किं ऊर्णुनविषति अवी भवदित्यादि भूसनाद्यां पूङ एवनेमूङवंयनेयुमिमाणदौ रूपादेस्तु न छेदने जगलौ सो चोयं
धातुश्च क्रमोत्तर निर्दिष्टः ननु भूस इति दिवन्तं एकाचादेशो भवतः ततः कृतस्य णौ चङीति ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावेन लघुपरत्वात्स
न्वद्भावप्रसक्त्या ऽबीभवत् इत्यादावभ्यासोवर्णस्येत्त्वं दुर्लभमिति चेत् अत्राहुः आरंभसामर्थ्यादेव न स्थानिवत्त्वमिति स्रवति शृणो
ति अपर इत्यनुवर्त्तनेन तु एय एणीति पवर्गजकारयोः संभवाद्यणः संभवेपि व्यभिचारात्तदाह अवर्णपरे धात्वक्षरे इति अ
वर्णपरः अवर्णपरे किं सुस्रूषति सुष्णोत्यादे रुदाहरणं तु असिस्रवत् असुस्रुवत् अदिद्रवत् अदुद्रवत् अ
पिप्रवत् अडुढौकत् इति वोलक्ष्णात्तौ चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपर इति पदार्थ्ययेलाह अवीचकारसदिति मतांत
र इति अंगं यत्र विकृत्यते इति मते चङ्परे णौ यल्लघु तत्परो योऽगस्याभ्यास इति मते चेत्यर्थः सुध्यात्प्रकरण इति अतितिरायत्
असस्थायत् अविविष्टायत् अदिदेवद्यायदित्याद्युदाहरिष्यत इत्यर्थः वृद्धिर्वा चित्वेति एयष्ठोपाविषये त्यादिवचनाणिलो

त॰ बो॰
उ॰ ति॰
५९

राम॰
५९

विवक्षितप्रयत्नकरणत्वेन प्रयाते न तु लोकप्रसिद्धकरणमेव अन्यथा कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यादावपि लोकप्रसिद्धकरणग्रहणः
प्रसङ्गात् बाणेन हत इत्यादिरूपं न सिध्येत् न च साधकतमग्रहणं विनाप्यचक्रपणीति रूपासिद्धेन किंचित्साधकमिति वाच्यं पुरुषकारण
दित्यत्र समाहारद्वन्द्वः सर्वादेवदत्तेन पाचयतीति देवदत्तं यतीत्युदाहरणः कदाचिद्दर्शने चिरकरणकदाचिद्दीनयोतेति सूत्रं अदन्तेषु
पाठबलादिति अदन्तस्य फलान्तराभावात् अतो लोपं बाधित्वा वृद्धिरित्यर्थः संग्राम संग्रामे निगृह्य वाचि प्रातिपदिकं करोतीत्यर्थे णि
च लभते अनुदात्तेदिति एतत्प्रभृतिभ्यो भवितिसूत्रे कैयटेनोक्तं आकारमध्ये पादिति तेन प्रातिपदिकस्येत्संज्ञा प्रकृत्यकारस्य तु
एवदिति टिलोपः तथा चाग्लोपादत्वमनेनेत्यनेनोपधाह्रस्वः सुखदुःखे तत्त्वं च ... सुखदुःखे प्रातिपदिकाच्चौरादयः
ते प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे इत्येव सिद्धे अनयोः पाठः सोपसर्गान्निमित्तार्थ इत्येके सुखदुःखाभ्यां तत्क्रियायामेव णिच् स्यान्न त्वाचष्ट इ
त्यस्मिन्नर्थे इत्येतदर्थः पाठः इत्यन्ये प्रभृतिशब्दाद्विविति भीमसेनस्यवाकां यंधातुरिति ... धातुपाठस्यान्त इत्यर्थः इति
चुरादयः ॥ ० ॥ तत्प्रयोजको हेतुश्च तत्कत्वेन स्वतंत्रः कर्तेति पूर्वसूत्रोपात्तः कर्ता परामृश्यते तस्य कर्तुः प्रयोजकः प्रेरकस्त
द्व्यापारानुकूलव्यापारवानित्यर्थः चकारः एकसंज्ञाधिकारे ... हेतुसंज्ञा कर्तृसंज्ञा चेति हेतुसंज्ञायाः प्रयोजनं भी
स्मो हेतुभये इति यो हेतुभयेष्विति ... प्रयोजकस्य हेतुत्वेन व्यवहारः कर्तृसंज्ञायास्तु लः कर्मणि च भावे चेति सूत्रेण प्रयोजको
वाच्यो लकारादयः हेतुमति च स्वनिष्ठधात्वर्थानि रूपिता ... हेतुर्यस्यास्ति स हेतुमान् व्यापारस्तस्मिन्वाच्ये णिच् स्याद्
प्रयोजकव्यापारे इति प्रयोजकप्रेषणाध्येषणसाधारणेन विवक्षितः स च क्वचित्सिद्धः क्वचित्फलरूपः देवदत्तः पाचयति गमयती
त्यादौ सिद्धः भिक्षा वासयति संग्रामो वासयतीत्यादौ तु फलरूपः प्रेषणाध्येषणादिकं ... प्रवर्तना प्रेषणं प्रार्थनेत्यर्थः
आदिपदेनाध्येषणानुमत्यादीनामुपादानं समानस्याधिकस्य वा सत्कारपूर्वकव्यापारो ... अध्येषणं प्रार्थनेत्यर्थः अनुमति
स्तु राजादेः संमतिः तां विना यागादिक्रियाप्राप्त्यनुष्ठान ... प्रतिबन्धेन राजादिः प्रयोजकः अनुमत्यादीत्यादिपदेनाचोपदेशान्
ग्रहयोरुपादानं ... तु केनचिदर्थं गुरिं पलायमानं निरूपणसिद्धो पि

रोपधोयं सौत्रोऽर्थः भुजन्युब्जाविति निपातनादुपधाद्कारत्वाबो भवतीति वाच्यं कल्प्यते तथा हि त्वोः प्युनात्युनायो गेउदूजे इंकार
स्य वकार इति अभ्युद्गः समुद्ग इत्यत्र तु उब्जिता उब्जितुमित्यत्र वघवर्गो यो गो नास्तीति नकारः दकारोपधे वास्मिन् कृतेन न्द्राः इति निषे
धात् जि जि शब्दस्य द्वित्वे तत्तो वकारे च उब्जिजिषौ तो नि सिध्यति रूपं न च पूर्वत्रासिद्धमद्विर्वचने इति वकारोत्तरं द्विर्वचने स तेस्या
देवानिष्टमिति वाच्यं द्विर्वचनेऽचीति चैनादेशे सिद्धेन तु तन्निषेधे पितृयाद्वा निषेधेन्निपातो स्यत्वासिद्धत्वान्नन्द्रा इति निषेधः प्रवर्त्तते
यद्यपि तदात्पणावावयमिह न कल्प्यते किं तु भुजन्युब्जाविति निपातनेन दस्य च यतिनंचैवं वकारसहितस्य द्वित्वप्रसंगः धातोर्दकारोच्चारणसाम
र्थ्यात् न चाभ्युद्ग इत्यादावपि वकारश्रवणप्रसंगः अकुत्व विषय एव वकारनिपातनाभ्युपगमात् यद्वा अभ्युद्ग इत्यादिरूपमुपस
र्गो कमेर्ड प्रत्यये ज्ञेयं उद्जे स्तु पञ्चि अनभिधानात् प्रयोगाभाव इति वदंति तदेतद्भाष्यादि मतमभिप्रेत्याह उपदेशेऽदकारोपध इत्यादि
अजादेरित्येवेति न न्द्रा इत्यत्र अजादेरित्यनुवर्त्तते न न्द्राः दिश्वनादचः परा एव नदरा द्वितीयाचो न अन्य इत्यर्थः ननु लावस्थायामेव च ब्रू
उ इति भाष्यकारोक्तेपत्ते अदिदयदित्यत्र अजादित्वमस्तेव आय्यश्वप्रथमम दृ परत्वाद्रं तरं गत्वाच्चेति चेत् अत्राहुः द्वितीयस्येत्य
पत्रानुवर्त्तनेन तत्सामर्थ्याच्च नित्ये द्वितीयस्येति तदर्थस्तेन लावस्थायामृटे कृतेपि धातुसंज्ञा महत्ति काले अजादित्वाभावान्नोक्त
दोषः नित्यं द्वितीयस्यैकाचो येन दराः स्तेषामेव निषेधात् न चैवं नित्यं द्वितीयस्येति व्याख्ययैव इत्यजादेरित्यस्यानुवृत्तिर्मास्त्विति
वाच्यं इंदिद्रीषतीत्यत्र दकारस्यापि द्वित्वनिषेधापत्तेः अजादेरित्युक्तोत्वादिभ्यतादचः परत्वं दकारस्य नेति सिद्धमिष्टं न चाजादे
रित्युक्तावपि चंदिद्रीयिषतीत्यत्र दोषः स्यादेव आद्यवयवस्य हलत्वान्नकारस्य द्वित्वनिषेधाप्रसंगादिति वाच्यं अजादेरिति
कर्मधारया पंचमीत्युक्तत्वात् इह चैकदेशे स्वरितत्वं प्रतिज्ञाय अच इत्येवानुवर्त्यताम् अथवा आरेर्दित्यस्याप्यनुवर्त्तनम
स्तु तस्य नावयवपरत्वं किं तु ईर्वेहात्तिमात्रपरत्वं शब्दाधिकाराश्रयणादिति ज्ञेयं नन्वेवमुत्तरार्थे तया द्वितीयस्येति ग्रहणस्या
र्थिकत्वे स्थिते द्वितीयस्येति न वक्तव्यमिति भाष्यं विरुध्येतेति चेत् मैवं यस्मिन्सूत्रे पठितं तत्र मास्त्विति न वाप्याया तन्न चाजादेरित्येता
वत्युक्ते यस्य कस्यचिदेकाचो द्वित्वं स्यादिति वाच्यं प्रथमस्यैकाचः श्रवणेऽवसिद्धे पुनरारंभो द्वितीयस्य द्वित्वार्थमिति सुवचत्वात्

णोपधत्वाख्यानप्रसङ्गेऽपवादत्वादित्यर्थं संभवतीति यावच्च अग्लोपादित्येव रूपमिति भावः। ल्यापरत्वानिर्देशादिति चङ्परे णावित्यत्र च
ङ्परेणीत्येवार्थः तेन णिजन्तावयवस्य णित्वं चङ्परमस्तीति कस्यचिदपि योऽस्ति संभवतीति भावः। एतेन अचीकरदित्यादौ णिचः परत्वादुक्ते नेत्या
देश अन्वडावेवाख्यातत्सत्त्वापीत्यमेव पूर्वपक्षसिद्धान्तयोस्तुल्यत्वात् लोपे च विभाषा अधिकृत्यानुवर्तते संप्रसारणमिति णावित्यस्य विशेषणं
कः संप्रसारणमित्यतः संप्रसारणमनुवर्तत एवेत्यादि अन्वयेचङ्परे णावित्यादि वचनादिति यपि च पर विभाषा लिङ्ग्यादिस्योभयेषामित्यत्र
वचादीनां ग्रहादीनां मनुरन्वैव वक्ति ह्युभयेषां ग्रहणसामर्थ्याल्लभ्यते अन्यथा वचग्रहेत्यत्र हलादिशेषकृते वस्य संप्रसारणं र
स्यादित्यादुः स्तंभुस्तिम्बुस्तंभुः सोत्रः स्तिमुतेन संज्ञाने पठ्यन्ते अत्र भेदित्यनेन पाणिनीयोस्तुपदिति विस्पष्टयन्नेनेति विवेकः
आदिरन्त्येन सहेता इति णिचसहदेवत्वात्स्वव्यावर्तनेन तदिवयेविहितो योऽणोच्चारितोस्तीति दीर्घः सन्नप्रवर्तते अदित्कारणा
त्लिङ्गादिति यदि पूर्वं द्विर्वचनं भवेन्तराणि शब्दस्याद्वित्वेऽनुपधाकृत्स्नाणापश्च स्त्रत्वमिति पथादीन्द्रित्वारणं चापीस्यादिनस्तउक्तं
पूर्वज्ञापकमेव एजाद्यादेशताविति एत्यर्थपरत्वदृष्टमिति तन्ने एजायोरस्येयथासोऽणिति न्याय्यात्तत्वादिति भावः। न च माभवान् प्रेदिधदि
त्यत्र णोचङ्दितिकृत्वे कृते नाये मेधेति दिलिटेरुपधावत्ते किमेयत्ने रजादिविशेषणे नैतिवाच्यं एकदेशविकृत-अन्यवत्त्वात्तन्न वे
दमपि अजादेर्द्वितीयस्येति षष्ठी शब्दस्य स्थाने षष्ठीशब्दादेशे सतिवस्तुसोऽरवपकृतिमत्ययविभाषसंमोह इति वाच्यं द्विः प्रयोगो
द्विर्वचनं वा स्मितिभाष्येऽपि सांनितत्वात्प्रश्न अस्य याउईवमेधादित्यत्रणिलोपो न स्यात् अजिघांसनीत्यादौ सनः सकारेण विशिष्टस्य
द्वित्वे कृते कुत्वं च न स्यात् तस्मादिदिक उक्तं न्याजवेइति न्यायमुपधाया णो पोपधस्य इति चार्ते ऊकतोऽजं तस्य फलं जपत्कणीतिजन्त्वेन
वकारे कृते उज्झिताउज्झिनुमितिरूपं एतज्जायोगवाहानां णत्वपाठस्य फलं भाष्यकारोदयस्तूपआतोयोपधपाठे उज्झिज्झिष
तीति रूपं न सिध्येत् यदि पूर्वं चात्सिद्धीयमद्विर्वचने इत्याश्रित्य वकारोत्तरं द्वित्वं क्रियते तदिवान्ते स्यानिस्पत्वमाश्रित्य वकारस्य
वेमेते पधानीयस्य द्वित्वमुभयथापि इत्याकारेणादिगणोउवित्रिजिषति द्वितीयेऽरपधानीयस्य च तत्त्वात्तदादेरजादेर्द्वितीयस्येति
द्वित्वे हलादिःशेषे द्वितीयोपधानीयस्य जत्वेन वकारस्य श्रवणापत्त्याविनये वकारे उज्झिपतीत्यापत्तेः ननु श्रेणिद्वयेदका

त॰बो॰
तु॰ति॰
५३

करणे प्रवर्त्तत इत्युक्तं प्राक् अतो वैवोधयतेः इत्यस्य इत्थमिति विदित्वा मनो यथानुकूलः व्रजगताविति धातुना व्राजयतीति रूपे सिद्धे नु
गागमस्य पुकुविहत्तिरेवेहाविफलं व्राजेरिति वा वक्तेरिति वक्तुं युक्तं आत्वविधायक वचनमनुसारयति । विभाषा लीयतेरिति लाय
तेरिति यकानिर्देशो न तु श्यन्तात्स्य या विभाषा लीङ् इत्येवाव दृश्यते तेन लीलीङो रुभयोरप्यात्वं भवति लीलोः लीङ् श्लेषणे दिवा
दिः ली श्लेषणे क्र्यादिः लात्र दृणे न लानात्त्वा दाने अदादिः हन्ता लो लीलीङो च न योपि ग्रहणं ते लीयतेरिति न श्यो वियादिहापियकानि
र्देशा इत्युभयोरपि ग्रहणं न च श्नेरनुबंधक ग्रहणेन सानुबंधकस्य ग्रहणमिति परिभाषया सत्वेपि लाङो न ग्रहणमिति वाच्यं इयं हि
परिभाषा नामदेवाडुद्दुद्ध्यावि स्यच्च दित्वेन ज्ञापिता ज्ञापनं च उत्सर्गेलः सजातीयापेक्षमिति प्राच्यं यग्रहणाविषयत्वमस्याः कल्प्य
ते यथा सदृश्य लक्ष्य समानाधिकरणेन स्थल तस्यैव ग्रहणं न च लब्धलः अत एव जब्बश्योर्विति इति सूत्रे तुणातिजो यसो रुभयोर्ग्र
हणमिति व्यासस्त्रूलोक्तं अतो व लीलीङोर्ग्रहणमिति सम्यगेव न चैवं दिवश्चोदित्य निरनुबंधपरिभाषया दीवितिमातिपदिकस्यै
व ग्रहणं न तु धातोरिति ग्रंथः कथं संगच्छते इति वाच्यं उत्सर्गेलः प्रत्ययग्रहणाविषयत्वेन क्वचित्स्यत्रापि प्रवृत्तौ बाधकाभावादि
ति वदंति विलीनयतीति लीलीङोरीकारांतयोर्नुकि रूपं विलापयतीति युगभावपक्षे तयोरेकरूपं विलापयतीति लातेः रूतात्वयो
लीलीङोश्चानुकि रूपं विलापयतीति लुगभावपक्षे आदंतानां तेषामेव रूपं लोहं विलापयति विलापयतीति नुग्लुकोरभावादात्व
पक्षे युक् आत्वाभावे तु ह्यायादेशो प्रलंभने इति प्रलंभनं वचनं आयातीति किं लीयते रलिनाति । स्त्रियः संमानन चात्मलंभने विभेतेर्हे
तुभये हेतुप्रयोजकः इह आदेवउपदेशे इत्यत एवं आदित्यनुवर्त्तते विभाषा लीयतेरित्यतो विभाषा निस्फुरो रित्यतो णावितिचवर्त
ताह विभेतेरेव इत्यादि भीस्म्योः व्यत्ययेन षष्टीत्याह आभ्यामिति णेरणाविति सूत्रे णेरित्यनुवृत्ते एवं ताभ्यामेव विधिरकर्त्रभिप्रायार्थो
ईकारांतस्येति तेन आत्वपक्षे भापयते इत्येव न त्वर्थ गुणिस्यर्थः करणादेवहीति तत्याचकरणात्स्यये आत्वाभावेम युक दुर्लभ इति
भावः प्रयोज्यकर्त्रीति यद्यपि प्रथमणिजर्थे प्रतिमनुष्यवागेव प्रयोजिकास्ति त एव आत्वं प्रवृत्तं तथापि द्वितीयणिजर्थाभिप्राये ले
दमुक्तमिति मनोरमायां केचित्तु प्रयोज्यकर्त्री प्रयोज्यकर्त्री प्रयोजककर्त्रीति यावदिति प्रथमणिजभिप्रायेणैवेदं सुयोजमित्याहुः एवं

राम॰
५३

रभेरशब्लिटोः रधिजभोरचीति इदितो नुम्धातोरिति चानुवर्त्तते अचि किं आरब्धं अशब्लिटोः किं रभते रेभे लभेश्च
योगविभाग आङो यीत्यत्र लभेरेवानुवृत्तिर्यथा स्यादिति काण्यादीनामिति कण निमीलने रण शब्दे भण शब्दे श्रण दाने लुप्लृ छेद
ने हेठ विबाधायां चट् किंत स्पर्द्धायां पादे च चण शब्दे लुट प्रतिघाते लुप्लृ छेदने लोपीति णिजंत निर्देशः लापयय इति पाठांतर
लय यक्तायां वाचि केचित्तु लपट इति पठंति आसेचत्वारः चण दाने लुट स्तेये इत्यादिः चुरादौ दंडकपाठे भावार्थकोपि अरीरण
त् अरराणत् अवीभणत् अबभाणत् अशिश्रणत् अशश्राणत् अलूलुपत् अलुलोपत् अजीहिठत् अजिहेठत् स्वापे
श्चङि चङि किं स्वापयति अस्वापदिति इदं संप्रसारणोत्तरं हित्वं शाच्छासा शो तनूकरणे छो छेदने षोंतकर्मणि ह्वेञ् स्पर्द्धायां
व्येञ् संवरणे वेञ् तंतुसंताने पा पाने लुग्विकरणालुग्विकरणयोरिति परिभाषया पा रक्षणे इति नेह ग्रहणं तस्य तु पालयतीति रूप
मनुपदं वक्ष्यति शाययति अशीशयत् छाययति अचिच्छयत् साययति असीषयत् व्याययति अविव्ययत् वाययति अ
वीवयत् पायय अपीप्यत् इह शाच्छासादीनां कृतात्वानां निर्देशः युकः माभिं धनधिकं तत्प्रयोजनं त्वस्मिन् प्रकरणे लक्षण
प्रतिपदोक्तपरिभाषया अप्रवृत्तिः तेन शापयति छापयतीत्यादि सिद्धं ह्वः संप्रसारणं णौ च संश्चङोरिति वर्त्तते तेन साह्वलयत इत्या
दि अजूहवत् अजुहावदिति काण्यादीनां वेति ह्रस्वविकल्पः अपीप्यदिति उपधालोपस्य ङित्त्वे कर्त्तव्ये प्रतिषेधात् कृते लोपे
स्थानिवद्भावात् पापशब्दस्य द्वित्वे हलादिः शेषे ईकारः सन्वदभ्यासविकार इति निषेधाद्ध्रस्वस्यादेशः इह ग्लोपित्वादलुग्
पथत्वाच्च सन्वादित्वे दीर्घो भ्राजभासेतीत्वं विधीयते व्रीपयतीत्यादि व्री वरणे एङ् शोषे हूपी शब्दे उं रे च क्ष्मायी विधूनने तिए
ने इति तकारो भेदप्रयोजनः णिचा निर्देशो यङ्लुक्निवृत्त्यर्थः अतातृपत् लटि ताप स्थापयतीति तास्थापयेति उर्ऋत् उपो
देशस्यालं अचिकीर्त्तदिति अत्र सादेशभावपक्षे उपधायाश्चेति त्वे रपरत्वं उपधायां चेति दीर्घे पुको पवाद इति आदंतत्वा
कः प्राप्तिः एवं च लुगभावस्य गुडनिरस्तिरेवफलं पालयतीति रूपस्य पालरक्षण इति धातुनापि सिद्धेरिति भावः वोपि पुक्तुग्विकरण
लुग्विकरण परिभाषया ओवै शोषणे इत्यस्यैव ग्रहः लोलुलुवागति गंधनयोरित्यस्य लक्षणं प्रतिपदोक्तपरिभाषया त्वस्मिन्प्र

स्यादिति नेति पूर्वेणैव णत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वद्वित्वमकार्यमिदं णत्वं स्यादनेन तरस्य तु लक्ष्कौ ढिन्त्यन्त्यायेन न स्यादित्सु भावि तु च्यत इ
ति स्थितम् साभ्यासस्येति किं न प्रणनमति अभ्यासस्य मा भूत् अनितेरिति षष्ठी संबन्धसामान्ये स्यात्तत्स्थानं तयोर्दिसंबन्धो यिण्हो तस्म
तित्वस्मिन्नवयवावयविभावसंबन्धो लभ्यते अतोऽभ्यासग्रहणं यदि क्रियते नुरोधेनानितेरिति षष्ठ्यावयवसंबन्धे व्याख्या
यते अनितेश्च नकारस्याभावात् सामर्थ्याद् द्विर्वचनं मा भूदत अनितिग्रहणं तेन साभ्यासस्येति मंदप्रयोजनं इह पूर्वेण णत्वं कृता
द्वित्वे कृते माणिणादित्यादि सिद्धावयमारंभः पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थस्तेन ऊर्णनावेत्यत्र णत्वात्पूर्व
मेव नुपादस्य द्वित्वादभ्यासोत्तरखंडे णत्वाभावः प्रत्यापयतीति प्रतिपूर्वे स्पो णौ ज्ञापनार्थेन तालुङि प्रत्यापिपत् इह इणो णिचि कृते
इणो यणि नियणं वाधित्वा परत्वाद् वृद्धिः नच अणोः पुयण्जी ति ज्ञापकान्पूर्वं द्वित्वं पश्चाद् वृद्धिरिति शंक्यं अजादेर्द्वितीयस्येति णिचो द्वि
त्वे अभ्यासोत्तरखंडस्यावर्णपरत्वाभावात् इति वाच्यं इत्यत्र त्वाऽनद्यम् प्राकरात्कृत मिति भाव। वकारस्येति रेफस्य तु नन्द्रा इत्यनेन नि
षेधादिति भावः द्वितीयेत्वित तृतीयस्यैकाच इति पक्षे सन्नेते प्रवर्तन इति वचन सामर्थ्यादिति भावः रोर्ष्यप दिति तृतीयव्यंजनस्ये
ति पक्षे इदमुदाहरणं रोर्ष्य द्विति रूपस्यासाधुत्वमाशंक्योपपादयति द्वितीयव्याख्यायामित्यादिना द्वितीयस्यैवेति एकाच इति ये
धः अप्रवृत्तेरिति किंतु सन्नंत एव प्रवर्तते तेन चरत्यनुपदं इ। र्ष्ये षिषतीत्युदाहरिष्यति अर्थ उपयान्त्यायामित्यस्य आगतीय
त्वात्तात्मनेपदेन भाव्य मिति प्रार्थयंतीति माघकाव्यादिप्रयोगोऽसाधुरित्याशंक्यां तत्समर्थनायाह निह्नुस प्रेषणादिति उक्तं च नि
ह्नुतप्रेषणाह्वानेः प्रार्थनेन्द्रुच्यत इति तेनेत्यादि प्रार्थयां कुर्वीतीति विवक्षितार्थे प्रयोगं सिद्ध इति भावः केचित्तु परस्मैपदसि
द्ध्यर्थं प्रार्थं स्तकुर्वीति प्रार्थयंतीति व्याचक्षते तदसत् धातुसंज्ञाप्रयोजकप्रत्यये चिकीर्षिते उपसर्गाणां प्रयुक्तरणस्य वस्याप्रा
णतयान्यर्थवेदेत्यागमस्यडवीरत्वात् इति एवं तत्प्रक्रिया धातोः कर्मणः इषि कर्मण इत्यादि इच्छायामिति प्रकृतत्वात्क
र्मत्वं कर्तृत्वं च तदपेक्षयैव गृह्यत इति भावः पठितुमिच्छतीति एकनिष्ठायां गोचरा वर्तमाने छेत्स्यर्थः पिपठिषतीति तृती
यव्यंजनस्येति पक्षे पकारस्य द्वित्वं तृतीयस्यैकाच इति पक्षे तु सन इत्यस्य र्षः रुदविद रुदसाहचर्याद्वेसेरेव ग्रहणं इह हृदवि

ताभ्यामिति णिजाविस्मयते तेन मनुष्यवाक् विस्मापयते तेनपाठसिंहो विस्मापयते नित्यर्थः एवं च मध्यमणौ चिद्वेन्तु मनुष्यवागि स्यात्त्वगाबुपप
त्तौ कौडगीनां कुकीनां ङ्रुस्मयमने जिनयेयचिकयन् अजीजयत् अध्यजीगपदिति न चात्र निजमित्तस्य गाङो द्वित्वे कर्त्तव्ये स्थानिव
द्भावानिषेधोपं कटः अत्राभ्यासोत्तरत्वं ङे आ ओः वर्णोत्तित्वे वस्थानिवद्भावो निषेधो वेत्युक्तत्वात् अहह्लुगाङ पूर्वसतो द्विद्वित्वे अजादेर्द्वि
द्वितीयस्येति णिच एवद्वित्वं भवेत् तत्र स्यड्डपरत्वात् त्रिपदी जोगां तत्र मन्त्रिया यां परिनिष्ठत्वयेवा अवर्णं चङ्परत्वं डुलेभंकीर्नयतिर्
साम्यादितिनोक्तं णां कावकाणः स च परलोके उपयुज्यते भजने वीपने वेति वीगतिप्रजनादावाद्यादिकस्ययकानिर्देशः अत्र केचिड्डलेस
यंतिवीतेरिति वक्रुच्ये यकानिर्देशात् वो नोपि गृहणं तस्यापि प्रकिंपसारणे वीधातुना समानरूपत्वात् अत्र तो द्वयोरपि प्रजनेः र्थेःआत्वं
वास्यात्तत्र आत्वे तत्र भावे च यदा पि वेणः आपयतीनृपं तुल्यं पत्ता द्वाके युको प्यादत्तयायुग्विधानात्तत्रापि णिजंतात्ति पिथाः को आ
आत्वाभावपदे धेः आयो आयः इत्यपिविशेषः विभाषा विधानसामर्थ्यात्यस्ये प्यादेव उपदेशे णोपीति लिनप्रवर्त्तने अनेकार्थत्वाच्च
धातूनां व्ययतेरपि प्रजनोऽर्थेऽस्ति तेनाणौ इव वे कल्येदिवादिः णौ कें दोषः चित्रमिति चितो संज्ञानत्यस्मात् कः हृयपतिदोषयतिषाका
मः चित्रं दृश्यतिस्नानसंध्यादो विरक्तं भवतित्यमुक्तेरत्यर्थः जपत्तेत्यपि आपि स्यादित्वे नेति भाव आलेटकमिति मृगयेत्यर्थः
रजयतीतिरंजतिमृगामृगाः यहरणमरणमनुकूलव्यापारविषयाभवंतितान्मृगान् लाटकव्यापारविषयान् करोतीत्यर्थः जपादिभ्यो
नश्लति जपादिष्वेवत्र इतितेन मित्वाद्ध्रस्व इति भावः स्वादिगणस्यस्य तु मित्वे नेमुताहलि चापयतीति अत्र सूत्रादिने द्वित्वे कर्त्तव्ये अज्ञा
देशस्य स्थानिवत्त्वा निषेधात् कृतिकुकारवतो द्वित्वं तत्र चिपुरोणाविति वाच्यत्वं उभौ साभ्यासस्य साभ्यामिति सूत्रेणाति षत्वं तेभ्य
मादिवचनं लतयाविपरिणम्यते यथाकुशौ नकारावितिनसु साभ्यासस्येत्युक्ता उभयोरपि भविष्यतीति उभौग्रहणं व्यर्थमिति चेदत्र
आहु साहित्यमात्रं विवक्षितं न तु तुल्ययोग इत्यनुपगमे द्वयोर्युगपत् तिनिषेधे द्वित्वे भौग्रहणं मन्तव्ये च [illegible] मा विवक्षायां तेनसहे ति तु
ल्ययोग इति समासो ऽत्र न स्यादिति यत्तं तुल्ययोगवहणं प्रायिकं सकर्मकः सलोमकः इत्युक्तत्वादिति कैयटेन तु आविवक्षि सति साभ्या
सस्यानित्येतौ भवतीत्युच्यमाने वचनसामर्थ्याच्च पूर्वं नास्ति पश्चादिर्वचनमत्यन्ता श्रीयमाणे अकृतत्वात् द्विर्वचनेकृतेऽनंतर

त॰बो॰
उ॰ति॰
५५

55

गमयतेर्न नन्तावावेति किं जिगमिषति गमेरिट् परस्मैपदेष्विति इट् सनि च णौ गमिरबोधन इत्यतो ऽबोधन इत्यनुवर्त्तते प्रतीषिषतीति न
कर्तौ द्वित्वन्यायस्यानित्यत्वात् मन्त्र एवाभ्यासस्येत्वं अनित्यत्वे लिंगं तु नित्यकौ द्वित्वे गणाविसर्जने त्यग्रहणमिति वसते संजिगं
सते इतिस योगमत्तिश्च्यामि तिरङ् पूर्ववत्पन इति सनंतादपि भवति रलोव्युपधा न्त्वासे इ इत्यतः से इति वर्त्तते चकारेण त्वापाः
संग्रहः अस्संयोगादित्यतः कि इति नोपधादित्यतो वेति चानुवर्त्तेते तदाह न्वासंतावित्यादि सेट्टुं मित्वा द्वित्वा बुभुक्षते आपत्र
सनमीमेत्यतः अच इत्यनुवर्त्तते स्मः स्थार्ह धातुक इत्यतः सी निचलदाह अचर्मत्वागितादि सीत्यस्य सनो विशेषणात्सादावितिला
भः ईप्सतीति अजादेर्द्वितीयस्येति प्रसक्तस्य द्वित्वं विभज्जिषतीति इति तदभावे चरमागम विकल्पाद्रत्वादि रूपाणि सुस्वूर्षतीति
अर्कनगमामिति दीर्घे सनुत्वं पिपविषतीति द्विर्वचने ऽचीत्यादेशा न वेधा द्वित्वे कृते अभ्यासस्योवर्णस्येत्व कर्णनूषतीति इडभा
वे अर्कनगमामिति दीर्घ इट् पक्षे तु विभाषेर्णो विति वाद्गित्वं नचेदत्वान्निति किंतनु शब्द इत्यर्थः कित्वान्न गुण इति णिचः स्था
ने इत्यर्थः प्रापुप्रूर्षतीति एकेप्य विषया मरणधीके तिवोधः मरण शंका विमयो भव तीत्यन्ये पूर्ववत्सन इत्यात्मने पदमिहन शेष
शादेरित्यादि सञ्चये सनो नेत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयमिति वक्ष्यमाणत्वात् सनिमीमास सीत्यतः सीत्यनुवर्त्तते तस्य सनो विशे
षणत्वात्सादौ सनीति लाभः मीन्यातिरोवादिति न तु मिनोतेः मात्रस्य लक्षणिकत्वान्मी ग्रहणे न ग्रहणं न मा मो ति नैष दोषः यत्र ल
क्षणाभिनिवर्त्तत्वेन शब्दरूपमपेक्ष्यते तत्र लक्षण प्रतिपदोक्तयोरिति परिभाषोपस्थानं न तु यत्र प्रयोगाश्रयणं तन्नेति इ कोऽ
लिति सन्ने कैयटेनो क्तत्वा तस्याप्यमाशयः मीन्रूपमात्रस्य प्रयोगो ऽन्तो भ्रिनो विभाषादि वक्ष्यमाण इत्यत्र तु लक्षणाभिनिर्वृत्तस्य
समास शब्दस्याश्रयणा द्विजना मान्यं लराल इति प्रतिपदोक्त एव समास उच्यते इति लक्षण प्रतिपदोक्त परिभाषाया नित्य
त्वात् क्वचिदुपतिष्ठते क्वचिन्न उपतिष्ठत इति तु निष्कर्षो ऽर्थः मित्सतीति हलंताच्चेति कित्वान्नोपधागुणः पित्सतीति ननु निरनुवं
धपरिभाषया घाक मर्थण इत्यस्यैव ग्रहणमुचितमिति चेन्न अत्राहुः इयं हि परिभाषा प्रत्ययग्रहण विषया अत एव जन्न ब्यो रित्य
त्र जृषोरुभयोर्ग्रहणमिति न्यासकारेणोक्तं अतो ऽत्रापि स्वादिदेवादिकयोर्ग्रहणं युक्तमेवेति मुचोकर्मकस्य हलंताच्चेति कित्वेन
गुणाभावे प्राप्ते विधिरयं विचस्तीति वक्ष्यः स्यसनो रिति विकल्पेने परस्मैपदं इट् सनिवेति चिकोषती आप्याचक्रनगमामिति दीर्घे कृते नेट्

ति

राम॰
५५

दमुषाणां ग्रहणं रलो व्युपधादिति विकल्पे प्राप्ते ग्रहेर्नेत्वा सेडिति निषेधात् क्त्वायाः अप्राप्ते स्वपि पक्षोऽस्तु कः । किंत्वे पिसन्ना । किंत्वषणा पा
शो वचनेः रुदित्वा विदित्वा मुषित्वा एते गुणाभावः । किंत्वस्य फलं गृहीत्वा सुप्त्वा पृष्ट्वा एते षु संप्रसारणमपि फलं सनि ग्रहगुहोश्चेत्यग्रहेर्नि
त्यं गुहेर्विकल्पे नप्राप्तो निषेधोऽयं सनः । षत्वस्यासिद्धत्वाड्भाव इति कत्वस्यासिद्धत्वाड्भाव इत्येव सुवचं केचित्तु वत्वेस तिमषभाव इत्यथा
हारेण योजयंति तथा च जग्रहदस इति स्थितेरेडणः परत्वेनत्वषत्वं प्राप्ते न स्यासिद्धत्वात् हत्वे भषभावः ततः कत्वे कवर्गात्परस्य षत्वमिति
विधिक्रमः । अन्ये तु षत्वे ढत्वे च कृते पश्चाद्भष्भावे कर्तव्ये एकाचपरत्वाभावात् भष्भावो न स्यादित्याशंकायां सनः षत्वस्यासिद्धत्वादिति
ग्रंथः प्रवृत्त इति कार्यासिद्धिपक्षावलंबनेन व्याचक्षते । निगृह्णीतेति गुहेर्नुपुद्धतिस्त्रे चकारान्मुकः । किंतोत्यनर्ऊक इत्यनुकृष्यतेउगं
लात् बुभूषति लुलूषति अयं स्तु गांन्त्रुक्ष्यते तस्य सनीवंत इति विकल्पविधानात् किरश्च पंचभ्यः । पंचग्रहणमुत्तरार्थं स्पष्टप्रतिपत्तये
इहेच कृते एवे च पञ्चधा तो रनेतरंगणपाठस्यं तनुकरणं त्यक्तं प्राक्संचत्य पंचभ्य इत्यनेनैव तत्र करणं यत्तद्पाणिनीयमिति व्याख्ये
यमित्याहुः केचित्तु अप्राक्मे किरादिसनामिति वा नि केकिरादिज्ञानार्थं तत्करणभावव्यक्तमित्याहुः । अत्रत्र इति वृत्तो वेति प्राप्ते भाष्यको
रेणोक्तियं भीवादिकयोरिति तथा च प्रक्रमन गमामिति वर्तमाने तदीर्घ इति भावः । अकोमत्यकृदविदेत्यतः सन नुवर्तते नादे मोथा
तुदिकादिपो व्याख्येयिषे विधाने न तदन्तविधिरित्याह इगंतादिति इगंता किं पिपासति तिष्ठासति जिहासतीति किं शीपयिषते किंत्स्यादिति
अत्र संयोगात् लिट् किदित्यतः किदित्यनुवर्तते इति भावः । एकविधमत्वाभावादिति किंत्वे न गरणा प्राप्ते रित्यर्थः । अत एवेति यद्येन्विषया
दन्यत्राप्याप्तत्वं भवेत्तदासमीप्यग्रहणे तत्र न कुर्यात् प्रमादाग्रहणे अविशेषादिति भावः । हलंतात्त्व इगिस्य नुवर्तते तदव्ययवत्वं हल्तोन संभव
तीति समीपवाचंतदाद्द्वयापदेशेनव्याच देइक्व मीपादिति सोतत्वादिशो यणस्यांतश द्दस्य परन्निधानः । निरुत्सलीति किंत्वे सत्यनि
दिताप्रिति न लोपः अन्नानगमात् गमः सामान्ये न ग्रहणे गम्लृगलावित्यस्मात्संनिगंसनेइत्यन्नातिमसेजस्यात् अतः सनिव इ
उभ्येति सन्नाभ्यां विहितस्य णिङो रादेशस्ये एव दिक इति इकः अदेशस्य च ग्रहणमित्याशयेनाह अज्ञादेशगमेरिति एतच्चस
त्रेः ग्रहणाल्लभ्यते तथा हि इहसनि इत्येव सत्त्वं कर्तव्यं दीर्घपुत्स्योपस्थितेनाच इत्येनेनांगगस्य विशेषणादजंतांगस्य दीर्घः । चि
चीषति ततो हनिगम्योरित्यपरं कर्तव्यमेवं चाज्ग्रहणमतिरिच्यमानं प्रत्तियेदेन गमेर्दीर्घोपलार्थं अजंतस्य दीर्घो भवति अज्ञारेण

किंत् इत्यनेन न वाभ्यासावयवस्याचो दीर्घ इति वैयधिकरण्यान्वये स्वीकृते । किंत्ग्रहणं प्रयोजनवदिति वाच्यं सम्भवति सामाना
धिकरण्ये वैयधिकरण्यान्याय्यत्वात् पेयन्नाप्राप्त्यायेन तु को दीर्घोपवादत्व स्वीकारात्तु तस्मादकितइतिव्यर्थमिति चेत् अत्राहुः
डो तौ क्यते इत्यत्राभ्यासहृस्वबाधित्वात्परत्वाद्दीर्घः । किंतइति दीर्घो तते डौ डक्यनइति स्यात् तस्मादभ्यासविकारे ष्वुत्सर्गविधीन्वा
धकाः न बाधन्त इति ज्ञापनार्थं किंत इति ग्रहणं कर्त्तव्यमिति तथाचोक्तज्ञापकानेर्वात्रय दीर्घः । किंत इत्यत्राभ्यासस्याच इति वैयधि
करण्यपक्षस्याश्रयणात्पदभ्यन्त इत्यादौ दीर्घो त्रागेव तु किंते विदीर्घ स्यात्तद्वारणार्थं मकिंत इत्यावश्यकमिति दिक् अत्राहुः इ
ति इहद्युण व्दस्यद्वित्वं यङिच इह गुणो न्निसंयोगाद्योरित्येतत्सर्वेम प्यनुवर्त्तते यकारपक्षे फलमेतिपदिभाष्योदाहरणं सामाना
धे तज्ज्ञापकं स्यात्तदाः ...र्थं दित्यादिसिध्यति नित्यं कौटिल्ये नित्यपाठोऽवधारणार्थके इत्याह कौटिल्य एवेति तत्रकौटिल्य
न्याये तैवेत्सिद्धे नित्यग्रहणं तस्यन्यायस्यानित्यताज्ञापनार्थं तेन मति बुद्धि पूजार्थेभ्यश्चेति वर्त्तमाने क्तेन बाधनात् पूजार्थेभ्यो भक्ते
क्तः। सिध्यतितत्रश्च क्तश्च वर्त्तमाने इति षष्ठी न प्रवर्त्तते इति एजितोयः सुरासुरैरिति तत्सीयासाधुरेव इत्याहीति जञ्जभ्यते दंदह्यते दं
दश्यते बंभज्यते पसधातुर्ईत्यातः सौत्रो गत्यर्थ इति स्पर्शबाधनस्पर्शनयो रित्यत्रमाधवः यंपस्यते काशिकायां तु तालव्यान्तः कवि
हप्यते एवं जंजपीति जंजभीति दंदहीति इत्यादियङ्लुकि उदाहर्त्तव्यं ग्रोयङिरूपो रोल इत्यतो रोल इति वर्त्तते तदाह रेफस्यल
त्वमिति चेक्रीयते इति परत्वाद्रीङि कृते द्विवचनं संचेस्क्रीयते इति रीङि द्वित्वे च सुटं न च संकृ इत्यस्य प्रवस्थायां द्वित्वात्परत्वात्सु
टि कृते संयोगाद्वित्वेनरीङ् प्रसक्तेः प्राक् गुणः स्यादिति वाच्यं अभ्यासव्यवायेपीत्यस्यारंभे णाभ्यासयोः कृतयो रेव सुट्न
तलः प्राप्नोति सिद्धांताद्दण्तेन सुटो बहिरंगत्वान्न संयोगादित्वेन गुण इति केषांचित् समाधाने परास्तं अभ्यासात्परस्य सुटि कृ
ते साभ्यासस्यांगस्य संयोगादित्वमदंतत्वं च नास्तीति गुणप्राप्तेरभावात् न न्वडभ्यासव्यवायेपिसुट्कात्पूर्वस्य इति वार्त्तिकप्रत्या
ख्यानाय पूर्वं धातुरुपसर्गेणयुज्यते इति पक्षं स्वीकृत्यभाष्यकृता संच स्कृतरित्यादावंतरंगत्वात्सुटि सस्कृ इत्यस्यैव द्वित्वाभ्युपगमा
त्संचास्क्रियते इति न सिध्येत्तत्राह सुटि कृते रीङ् बाधित्वा परत्वाद्वित्वे गुणे संचस्करे इत्यत्र नि त्यत्वपमसंगात् इयदितुइष्टा
नुरोधेन पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति मताश्रयेण रीङादेशं द्वित्वं च कृत्वा पश्चात्सुटि इष्टं सिध्यतीत्युच्य

भवतीति एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् उपदेश इत्यनुवर्तते। उपदेशोऽत्र धात्वादिरूपः इति व्याख्यानात् अत एवेट्त्वि नेत्युदाहरति। ऊर्णुनूषतीति ऊर्णोति

र्व्य अज्झनेति दीर्घः उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं रपरत्वं हलि चेति दीर्घः अभिषुषूः इति उकारानुबन्धग्रहणात् अजः प्रष्टुमिच्छतीत्यर्थे अनिग्रहे इति इणा निषे

धिस्तत्र ईषिष्णु इति सिष्ट्वे द्वैत्वे तस्य सने अस्यानित्वाद्विड्गमस्याप्राप्तिः स्तौतीति एकोचेवेति नियमात्षः अरिरिषतीति अस्यानित्वाद्विड्गम

स्याप्राप्तिः रिरक्षिष्वेति सन् इटि गुणे च कृते अरि स् इति स्थिते अजादेर्द्वितीयस्येति रिशब्दस्य द्वित्वमित्यर्थः अंजिजिषतीत्यादि

अंजुव्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु अनयोरुदित्वाद्विकल्पे प्राप्ते नित्यमिट्। अशभोजने इति क्र्यादिस्तु नित्यं सेडेव सन्नाभ्यामिति एकं हति

येऽपरं तु षष्ठे तत्राद्येन गाङादेशः परेण संप्रसारणं ज्ञासंप्रसारणं इदं च णिजन्तेषु व्याख्यानमिदं नु स्मारितम् जिज्ञापयिषतीति ज्ञः सो

ऽधातुः ज्ञु चेंकृक्ष्येत्वत्रोक्तः प्रस्वप्स्यतीति स्वप्स्य स्ह धातुसन्नत्यात्मने पदं स्तौतीत्येकोचेव एवं च विशायययिवेति प्रयोगस्य साधुत्वं ननु शिषा

धेस्यस्येत्येयत् उपसर्गात्सुनोतीति मध्येऽपवादन्यायात्स्तौतीत्येकोचेति नियमे नत्वादेशप्रत्ययोरिति षत्वमेव बाध्यतेन तु स्थादिष्वभ्यासेन चे

त्यनुत्तरेण विहितमिति भावः सुष्वषतीति रुदविदेति सनः कित्वाद्गुणः प्रतीषिषतीति इद उपसर्गेस्थनी एणगत्वाविति धातोः परस्य सस्य

षत्वमथ वेत्यर्थः नियमान्नेहेति न चात्र नियमादेव निषेधे सुनोतेः स्यसनोरिति सूत्रं सन्विषये निर्विषयं स्यादिति वाच्यं अभिसुसूषते

रभ्यस्य अभि सुस्वितिषत्वनिधायस्तस्याव ध्यकत्वात् एतद्वार्णिकार्यं स्पष्टं दोषिकेनिएतच्च श्लोकवार्त्तिकमिति केचित्भाष्ये

तिवदनःशेषेभवःशेषिकः अथालादित्वात् ठ्ञ् मनुवर्णभवोमतुवर्थीयः ग्रहादित्वाच्च मतुवर्थः स्यात्स्तीतिमतुवर्थैकः अनइति

वनाविति ठन् इति सन्नन्तप्रक्रिया धातोरेकाचो क्रियासमभिहारे स्यादि वा धातोरेव स्यान्नतु धातिपदिकादिति ए छति धातोरि

ति मिति गुपोतर्दाद्यादिति वा वचनाने वाख्या यत इत्यादि स्वप्रसिद्धिः प्रयोजनमित्यर्थः धातुग्रहणाभावे धिगिस्यपादपि सात्तस्य नि

धावादित्वादेकाच्त्वाच्चेति तदारणं धर्मप्रधानुग्रहणाभावचरकमित्याह। पृष्ठकूलाः संयोगग्रहणमिति नेनर्थक्ता अह्वी हित्यादौ

यलोपेन संयोगग्रहणेन चार्थीवद्ग्रहणपरिभाषोपस्थित्याथवा काम्येतादोनाविषयः वर्णग्रहणेनु उक्तपरिभाषाया अनुपस्थि

त्या स्यादेवायपलोपः इति भावः हलः कित्वोल्वणिता पोषणिता दीर्घोऽचिनः अजंताम्यासस्यदीर्घो भवतीत्यर्थात् पापच्यतेइत्या

दावेवदीर्घो न पंपम्यते अं पनीतीत्यादौ तत्र दीर्घत्वानुवृत्तिर्नेऽभ्यासस्याऽजंतत्वाभावाद्दीर्घस्य प्रसक्तिरेवनास्तीति किमनेना

द्वकुलंलुक्स्यादिति येतु छंदसीत्यनुकर्षंति तेषामतिप्रसंगः भाषायां यङ्लुगभवत्येव भूसुवोरिति गुणनिषेधे सिद्धे बोभूत्विति छंद
सि निपातनाज्ज्ञापकात् एतच्च मूलेऽस्फुटीभविष्यति अन्ये मिति कोयमिति आच् प्रत्यये विधीयमाने यङ्लुक्लुतान्निमित्तक एव तेन लो
लुवः योयुवः इत्यादौ न धातुलोप इति निषेधः सिध्यति यङंतत्वादिति तन्न डोरिति द्विषष्ठी न लुप्तसप्तमी अन्यथा प्रकृतो लुका लुमतेन
प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेर्द्वित्वं न स्यादिति भावः न चांगाधिकारविहितकार्यस्येन लभतेति निषेधात् द्वित्वमत्र स्यादेवेति सप्तमीपक्षो
पि निर्दुष्ट इति वाच्यं ननु मते त्वमंगाधिकारो न गृह्यते किंत्वांगमनांगं वा प्रत्यये परतः पूर्वस्य च विधीयमानं द्वित्वमिति सिद्धांतात्
अन्यथा राजपुरुष इत्यादौ नलोपो न स्यात् त्वड्कारीत्या प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तौ प्रत्वेन पदत्वं बाधात् यष्टव्यकाव इति विधीयमा
नं द्वित्वं श्रियाश्रयेत्यादिना निषिध्यते तथापि तस्यादेव गुणो यङ्लुकोः कङितीचौ चत्तु कि इत्याद्यभ्यासकार्यविधिभिर्द्वित्वानि
षेधस्य ज्ञापनात् प्रत्ययप्रत्यये ति पल्प्ये द्वित्वं हष्यते यङ् इत्यादि श्रुत्प्रत्यये पि हष्यते नितंडादिषु एवं च यङोलुकि प्रत्ययलक्षणेन
यङाश्रितद्वित्वमयुक्तकार्यमात्मनेपदमत्र न शंक्यमिति भावः ङित्व इत्यनुबंधनिर्देशादिति परिहरस्त्वनोक्तः शीङादीनामिव भूरित्या
दिधातूनामनुबंधेन अनिर्दिष्टत्वात् यङोङकारस्य प्रत्यानुबंधत्वेन समुदायानुबंधत्वात् यंडतोपि धातुरनुबंधेनानिर्दिष्ट इति बो
ध्यम् सुत्रयदिति बोभवीत्यत्र लेऽसिन्निति बहुव्रीहौ तद्ग्रहणे जसंतः दीर्घोनेति असिति प्रत्ययाप्रत्ययश्चास्तीति प्रत्ययस्या
साधारणरूपानाश्रयणात् प्रत्ययलक्षणेनासंतत्वाभावादिति भावः नेभ्योपीति येत्वनुदात्तेतः प्रत्ययलक्षणं विनैव ङित्वम्
तेभ्योपीत्यर्थः अदादेप्राबादिति तथा च अदिप्रभृतिभ्यः शप इत्यनेन यङ्लुगंतात्परस्य शपो लुगित्यर्थः यङोवानाभ्यास्त
स्यावीति सूत्रात्विति सार्वधातुक इति उतो वृद्धिरित्यतो हलीति चानुवर्तते ब्रुवई डित्यत ई इत्यनदेतदाह यङ्तादित्यादि यङो
लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेनात्र यङंतत्वे एतेन यङंतात् ङलादिपि त्सार्वधातुकं न संभवतीति यङ्ग्रहणेन यङ्लुगंतं लक्ष्यते इति
व्याख्यानं परास्तं उक्तरीत्या यङंतत्वानपायात् किंच यङंतात् ङलादिपिन्न संभवतीति यङ्शब्देन यङ्लुगंतलक्षितेपि सम्प्र
ङोरिति द्वित्वस्य यङंते चरितार्थतया यङ्लुगंतलक्षणायां बीजाभावात् यङ्लुकि द्वित्वाभावप्रसंगादिति दिक् छंदसि निपा

तर्हि अभ्याससंज्ञावाये षीति वचनं स्वीकर्त्तव्यमेव स्यादिति चेत् अत्राहुः अऽभ्यासे स्यादिवार्त्तिकं विनापि संचस्करनुरित्यादित्
पसिद्धये भाष्यकृता एवं धातुसर्गेण युज्यत इति पक्षस्याश्रितः संचेस्क्रियते समचेस्क्रियते स्यादिति सिद्धिस्तु वार्त्तिकायत्तैवेति
सिचो यङि अभ्याससकारस्योपसर्गात्सुनोतीति नतः परस्य तु स्यादिसुभ्यासेन चेति षत्वे प्राप्ते निषेधोऽयं यङि किं अभिषिषि
चति नवयतेर्यङि इह को विशेषे वचाचोकवते विनिशाया निर्देशात् कुङ् शब्दे इति भ्वादिरेव गृह्यते न तु कुङ् शब्द इति अदादिः कुङ् श
ब्द इति तुदादिश्चेत्याशयेनाह कोतिकुवत्योरिति ननु कोरित्युक्तेऽपि कुङ्प्रसंगो नास्ति दीर्घान्तत्वात्तत्र विकरणान्तरिभावयाच कोते
रपि प्रसंगो नास्तीति चेत् अत्राहुः कोरित्युक्ते तु निरनुबंधपरिभाषया अपि ज्ञापकं कृत्वा उभयोर्ग्रहणं स्यादिति कोतिव्याहृतत्वयं
श्यानिर्देशः कर्त्तव्यः कृते च तस्मिन् कुवतिमपि आवर्त्तयतीत्यत्र तात्पर्यमिति कुङ् इत्येवास्तु सूत्रं च इत्याहुरिति दनीधृत्यते वनीभस
ते चनीकसते पनीपत्यते पनीपद्यते चनीस्कद्यते एवं चनीवंचीति सनीस्रंसीति दनीध्वंसीतीत्यादि यङ्लुक्युदाहर्त्तव्यं धीभाव
इति ह्रीभावे कृतेऽपि अभ्यासाच्चेति कुत्वेन जेघीयते इति सिध्यति तथापि किं यालाघवाय धी इत्युक्तमिति मनोरमा अन्ये तु सेहिमेनि
रिति इकारोच्चारणसामर्थ्याद्यथा एतस्य कुत्वं न भवतीति ह्रीभावे हि कृते अभ्यासाच्चेति कुत्वं न स्यात् इत्याशयेन धीभावः कृतः इत्याहुः
अत्र वदिष्यादेशेनैव धीभावेन हित्वं न बाध्यते पुनः प्रसंगविज्ञानादिति केचित् वस्तुतस्तु यङ्लावयवस्य हितौ भ्याज्ञवर्धिकस्य हित्वं धी
भावस्तु प्रकृतिमात्रस्येति विषयभेदाद्धित्वे निर्बाधमेव रीगृदुपधस्य च ऋदिति किं चेकीर्त्यते निजभावपक्षे एकाच्त्वात् यङ् स्यपि
स्थानि यङि किम् स्वपकर्मणि यते इति स्वपुशब्दे ऽवयवं तज्जेसंपादिवाभावेनाबोपदेशत्वात् अयः वेवीयते इति हलः इति कृत्सार्वे तिवा
दीर्घः चायः कीयङि परे चायः कीस्यात् दीर्घोच्चारणं यङ्लुगर्थं अत एव न तु मतेति निषेधोऽपि न प्रवर्त्तते इति यङ्लुक्यपि चा
यः कीस्यादेव चेकीतः ई आ धोः दीर्घोच्चारणं प्राग्वत् जेघीतः अत्यन्तसाध्यविनाद्यर्थं दीर्घग्रहणमिति तु स्ववचं पाशपत्यते इति
परत्वादरलंगत्वाच्च यङादेशे कृते द्वित्वं इति यङन्तप्रक्रिया॥ मतोश्चिच यङ्सामाद्धुच यादश्चीति प्रत्ययोत्पत्ते नत्वमस्याहा
रः लुचराति यार्थेस्यतो गत्वं नुगनुवर्त्तते तदाह अनन्त्यस्येलुक् स्यादिति चकारेणव डुलेच्छं दसीत्यतो वडुलमित्यनुकृष्यत इत्या

त॰बो॰
उ॰ति॰
५८

अभ्यस्तस्याचो तिलघूपधगुणनिषेधः सोमोदिते ति न चाचन धातुलोप इति गुणनिषेधः शंका: बहुलग्रहणेन माम स्य यङ्लु
कोनेमित्तिकत्वात् लुङि गुणात् इति स्थिज्जिमिन्नकोयं गुणलेन नाभ्यस्तस्याचीति निषेधो न शंकनीय इति भावः चोरूरीति चंचुरतो
नित्यं यां लङि तिपि ईटपक्षे अचोरूरीत् अचोरवीत् अचोरुरीत् पक्षे अचोरुः रिति दश्चे नित्रुत्वपक्षे इत्यर्थः वनीवंचीतो तिचं
चुगतो नित्यं कौटिल्ये गताविति यङ् नीगंवचीत्यभ्यासस्य नीगागमः यङो लुकालुप्तत्वान्न तस्य श्रितोन नलोपः वनीवंक्त इति लसोङि
त्वादिह स्यादेवम्भनिदितामिति नलोपः लोदिवनीवंचीतु वनीवंक्तु वनीवक्ता लवनीवङ्क्तां वनीवचत् वनी वञ्चिधि वनीवंचानि जं
गमीनीति लुगतो ऽनुनासिकांतस्येति नुक् जंगमीति गमहनेत्युपधालोपः अजंगन्मिति ईटपक्षे त्वजंगमीत् अजंगतां अजं
ग्मनुः अजंगमीः अजंगतं अजंगत अजंगमम् अजंगन्व अजंगन्म सामान्यापेक्षेति अयं भावः एकाचो द्वे इत्यत्रैकाच् ग्रहणा
यङ्लुकि द्विर्वचनं न प्राप्नोति तथा च गुणो यङ्लुकोरित्यभ्यासस्य विधीयमानो गुणो द्विर्वचनं विना निवेशमलभमा
नः ज्ञापयतीति सर्वेषामपि निषेधानां क्वचिद्यङ्लुक्यप्रवृत्तिं ज्ञापयतीति तथा च प्रकृते राजा वृत्तेऽजपत् इत्यादि द्वित्वं भवति
वतीति वध्यात् अवधीदित्यत्र हन द्विर्वचनस्य हनो वध लिङि लुङि चेति वधादेशात् पुनर्द्वित्वं न भवतीत्यर्थः तत्र हेतुमाह स्था
निवत्त्वेनेति अत्र पूर्वादिति प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगंतस्यापि ग्रहणादिति भावः चंचूर्तीति चरतिर्गतौ भक्षणे च चरफलोः श्चत्वम् अभ्या
सस्य नुक् उत्परस्यात इत्युत्वं हलि चेति दीर्घः अचंचूरित्यत्र लुप्तदीर्घत्वविषयत्वात् वेरुपधाया इति दीर्घः चंखनीति खनु अवदारणे
चंखात इति यत्तुके चिणातु ग्रहणेन प्रकृतं कार्यं यङ्लुकि वेति जनसनेत्यात्वाभावे अनुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घोपि भवति क्वि
ए साहचर्यात् क्विझलादिरपि प्रकृदेव तत्र गृह्यते न तु लिङि त्यप्युपेत्य चंखेत इति रूपमाकुस्तदयुक्तं धातुग्रहणेन प्रकृतस्य यङ्लुक्य
प्रवृत्तौ मानाभावात् सत्स्वपि मानेण आत्वं चेति विकल्पो न्याय्यं खात इति रूपं केन वार्यतां पञ्चोक्तमनुनासिकस्येति सूत्रे क्विप्सा
हचर्यात् झलादिरपि कृदेव गृह्यते इति तदप्यप्रकृतमेव यदि हि कृदेव क्विस्यात्तदा साहचर्यो किं संगच्छेत किंतु कृक्तिनोस्त्येवाचा
रक्विप् अतएव एजावनति चर्मणेति त्यादौ भावयवादिभिः क्विप्निमित्तो दीर्घ उक्तः चंखाहीति हेरपित्त्वेन ङित्वाज्जनसनेत्या

राम॰
५८

58

तनादिति गुणनिषेधे कित्त्वे ऽपि पाठनमिदं छंदस्येव गुणनिषेधो नान्यत्रेति नियमार्थमित्यर्थः वोर्णुत्विति समुदायस्यापि ति
त्वाभ्युत्वो रिति गुणनिषेधो न प्राप्नोतीति निपातनमिदं न नियमार्थमित्याशंकायामाह नचेति ङित्प्रयोग इति तथाच मतनिय
हऐकदेशानुगं तस्यापि ग्रहणमित्येतन्न्यायसिद्धं नापूर्ववचनमिति भावः वोर्णुवतीति अदभ्यस्तादित्यत् अवोर्णुवीदिति केचिद्
हअवोर्णुवीति सूत्रे ओः सुपीत्यत्र ओरित्यनुवर्तने तत्याचउवर्णांतस्य सूत्रोऽयुगित्यर्थो भुऐहलेलुकः आर्द्धधातुकमित्यनिसोऽ
कुस्य च पराभ्यां गुणवृद्धिभ्यां बाध्यते तेनावोर्णुवीदिति न प्रमादः सार्वधातुकोनित्यत्वादिति भाष्ये विरोधात् तस्माद्धुको
नित्यसमाश्रितत्वं धिभवतिभ्यां चेति सूत्रं मत्वा वाधातवेतो भाष्यकृतः ओरित्यनुवर्तने न प्रमत्तमेवेत्याशय इति नियमाज्जुषभावमाद्यं
क्याद् आभ्यस्तात् अपत्य इति अयं भावः सिजभ्यस्तेति सूत्रेण सिचः परत्वमाश्रित्य जुषप्राप्तसूत्रेवायं नियमो न त्वभ्यस्ताश्रयस्य जुस्
इति जुस्सिचेति सूत्रेण गुणप्राप्तं कयाद् नित्यत्वाद्धुगिति अवोर्णुविरिति नचात्र परत्वादभ्यस्तादित्यादादेशः स्यादिति वाच्यं अ
भ्यस्ताश्रयगुणोऽन्तादेशापवादत्वात् पास्पर्धीतीति स्पर्ध संघर्षे दीर्घोऽकित इत्यभ्यासस्य दीर्घः यङो वेति ईड्विकल्पः ईडभावप
क्षे झषस्तथोर्धोऽध इति धत्वं झरो झरि सवर्णे इति वा धलोपः लटि पास्पर्धीति लिटि पास्पर्धाञ्चकार लुटि पास्पर्धिता लृटि पास्पर्धिष्यति लोटि पास्पर्धीतु
पास्पर्द्धु पास्पर्धीतात् पास्पर्द्धात् पास्पर्धीहि पास्पर्द्धीति हेर्धित्वे वा धलोपः लङि ईडागमपक्षे अपास्पर्धीत् हत्वपक्षे दोरत्वविपक्षे तु
अपास्पर्त् अपास्पर्द् लिङि पास्पर्ध्यात् पास्पर्ध्यातां पास्पर्ध्यासुः लुङि अस्ति सिचोऽपृक्त इति नित्यमीट् इट ईटीति
सलोपः अपास्पर्धीत् अपास्पर्धिष्टां अपास्पर्धिषुः लृङि अपास्पर्धिष्यत् जागाधीति गाधृ प्रतिष्ठादौ ईट्पक्षे तु जागाधीति
जागाद्धीति एकाच इति भष्भावः पक्षे चर्त्वे लोटि जागाधीतु जागाद्धु जागाधां जागाद्धां लङि अजागाधीत् अजागात् अजा
गाद्धां अजागाधुः लुङि अजागाधीत् अजागाधिष्टां नाधृ नाथृ याच्ञादौ नानाधीति ईट्पक्षे नानाधीति दध धारणे ईट्पक्षे
दाधधीति लुङि अनेहलादेरिति वा वृद्धिः चोस्कुन्दीति स्कुदि आप्रवणे इदित्वान्नुम् ईडभावे झरो झरि सवर्णे इति वा लोपः
लटि ईट्पक्षे चोस्कुन्दीत् लुङि तु अस्ति सिचोऽपृक्त इति नित्यमीट् अचोस्कुन्दीत् अचोस्कुन् दिवृ मोमुदीतीति मुद हर्षे ना

त·बो·
उ·सि·
५९९

रियरिष्यति अरर्त्तुः अरियर्त्तु अरितात् अरियतात् अर्र्तताम् अरियतां आरत्तु अरियतु अर्र्हि अरियहि अरराणि
अरियराणि अरराव अरियराव लङि आरः आरियः आररीत् आरियरीत् आर्र्ताम् आरियर्ताम् आररुः आरीयरुः आ
रः आरियः आररिः आरियरीः आर्र्तम् आरियर्तं आर्र्त आरियर्त आररं आरियरं आर्र्व आरियर्व विधिलिङि
अर्र्यात् अरियृयात् अर्र्याताम् अरियृयातां अर्र्युः अरियृयुः लिङीति आशीर्लिङीत्यर्थः अरियृयात् इति रिङो
कोः अरि एइ तिस्थिते लिङि रिङ् बहिरङ्गत्वेन रिङो सिद्धत्वाद्यलोपो न भवति अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वाच्च न च न पदान्ते
ति निषेधः यंक्वाः स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवदित्युक्तत्वात् न चाङ्गवृत्तपरिभाषया इङेति एवं लिङः
स्थानिवत्त्वेन निमित्तविनाशाभावात् उक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः अत एव आरि प्रतीत्यपि सिद्धं तत्रापि यणः स्थानिवत्त्वेन नि
मित्तविनाशाभावात् तत्परिभाषया अप्रवृत्तेरियङो निर्बाधत्वात् कश्चित्तु मूलवस्तु वैपरीत्याशिसत्वाच्च एवं रिङ्क्ते इयङोऽ
भ्रान्ति रित्यापाद्येन आरिरियादिति पठन्ति तदापातः अरियृतीति नपासिद्ध्याः प्रवृत्तौ अपयोर्विरोधापत्तेः लुङि आरारीत्
लृङि आररिष्यत् आरियरिष्यत् जर्गृहीतीति नाभ्यस्तस्याचीति गुणनिषेधो मध्यमोत्तमयोस्तु जर्गृहीषि २ जर्घृक्षि जर्गृढ ज
र्गृढ २ जरगृहीमि २ जर्गर्ह्मि २ जर्गृह्मः २ जर्गृह्वः २ जर्गर्हांचकार जर्गर्हिता जरिगर्हिता इडनुबन्धनिर्देशादृदित्त्वलक्षण इड्विक
ल्पो न जर्गृहीतु जर्गृढु जर्गृढात् जर्गृढाम् २ जर्गृहतु २ जर्गृढि मिपि जर्गृहाणि २ लङि अजर्गृहीत् २ ईडभावपक्षे इति भ
षभावः अजर्घट् २ यद्यपीह एकाच इति निषेधाद्भषभावो दुर्लभस्तथापि गुणो यङ्लुको रित्यनेन प्रतिपादयिष्यमाणस्यादिनि
षेधस्यानित्यत्वज्ञापनाद्भषभावोऽत्र प्रवर्तते अड् स्याद्। अजर्गृढां २ अजर्गृहुः अजर्गृहीः २ अजर्घट् २ अजर्गृढं २ अजर्गृढ २
अजर्गृहं २ अजर्गृह्म २ अजर्गृह्यात् २ अजर्गृहात् २ अजर्गर्हिषाम् अजर्गर्हिष्यत् २ जागर्तीति ग्रहउपासने यङो लुक्
लुमत्वान्निमित्तं ग्रहिज्येति संप्रसारणं निरसे द्विर्भावः जागर्ढ इति लुग्धातोः क्तिः तत्रैकाच इति ग्रहो लिटीत्यत्रैकाच इत्यनुवर्त्त
त इत्येकाचो इत्यस्मिन् सूत्रे हरदत्तेनोक्तत्वात् द्विर्भावः साधवास्त्विति अयं भावः ग्रहो लिटीति सूत्रे यङ्लोपे चोक्तमिति वार्त्ति

राम·
५९९

59

त्वं अचंत्वानीदिति अतो हलादेरिति वा वृद्धिः जाहेतीत्यादि हांडाहाको लुत्यानिवृत्त्या णित्त्वप्रयुक्तस्यात्मनेपदस्य यङ्लुक्यप्रवृ
त्तेः श्नाभ्यस्तयोरात इति हा जहीतः अभ्यस्तनिमित्ताभ्यासस्यैव विहितत्वाच्च न चाकितत्र इति निषेधेन हाको ऽभ्यासस्य दीर्घो उर्त्व भरतिकप्रमुभयो
स्तत्प्रत्यपते नितिश कोऽन्य चकितश्च स्थानि द्विर्वचन विघाते कियस्याभ्यासस्येति वक्तुं दीहि एवं श्नीयते तेन हिः प्रयोगे द्विर्वचने षाश्वमित्यत्र उपगमा
च्चानोः कित्वे अभ्यासस्य कित्वे पि वनीवंचीत्यादाविव कित्वाभावान्न दोषः किंच द्वित्वाभावे केवलस्यार्थवत्त्वे पि द्वित्वे सति समुदाय एव
वार्थवानिति द्विसर्वसंमतत्वस्याकित्वमपि समुदायस्यैवास्तु न तु प्रत्ययवयवमितिनास्त्येव दीर्घमिति चेधः जाहीयादिति इहल्यपोरिती
त्वे लुकाल्लुप्तश्चेति सर्वविधिभ्यो लुग्विधिर्बलीयस्त्वात्कृतस्त्वत्प्रपरिभाषया च लुकः पूर्वेण गंकामेवेति भावः अत्वंनेति फलितार्थकथ
नमिदं स्वपिस्यमीत्यादिना विधीयमानं यत् संप्रसारणं तन्नेत्यर्थः अस्वात्स्वापीदिति अतो हलादेरिति विकल्पेन वृद्धिः रुग्रिकौ च
चकारेण रीगृदुपधस्येत्यतो रीगनुकृष्यते रुक उकार उच्चारणार्थः अत एव अतो नुवर्णमात्रमंगं विशेष्यते अदंतस्यांगस्याभ्यो
भ्यासस्येत्यर्थः अदंतधातोरिति पाठस्तु फलितार्थकथनपरतया नेयः लोटि वचर्तेनीतु वर्चर्तु ३ वर्हेन्नात् ३ वर्हेन्नां ३ वर्हेसतु
वर्हेडि ३ अडुनेति प्वादित्यनेन चर्करीतीति ङुलजकरणे चर्कियात् इति सार्वधातुकत्वात्माविति न दीर्घः लुङि सिचि वृद्धिरिति
वृद्धिः अचर्करीत् ३ अचर्करिष्टां अर्करिषुः ३ अचर्करीः ३ चाकर्तीति ईटपक्षे चाकरीति लोटि चाकरीतु चाकर्तु चाकीर्तात्
चाकीर्तां चाकिरतु चाकीर्हि लङि अचाकरीत् अचाकः अचाकीर्त्तम् अचाकरुः लिङि चाकीर्यात् चाकीर्यातां आशिषि लु
चाकीर्यास्तां लुङि अचाकारीत् अचाकारिष्टां एवं नालरीतीत्यादि अत्रेनेति गोवादिकेजोहो त्वादिकयोर्ग्रहणं उदत्वमिति के
चित्तुणोयङ्लुको रित्यभ्यासस्य गुणमाहुः फलेतु न विशेषः रिकरीकोत्तिति एवं च अरियर्तीति तत्प्रमुभयोस्तत्य मिति भावः आ
र्त्तीति रोरीतिलोपे ढ्लोपे इति दीर्घः दीर्घो ऽकित इति दीर्घस्तु न भवति कित्वात् अरियर्तीति परत्वात् पूर्वं नियङ्लुकोभ्यारीरो
कोस्तुल्यमिदं मध्यमोत्तमस्तु अरर्षि अरियर्षि अररीषि अरियरीषि अर्षुपः अरर्मि अरियर्मि अररीमि अरियरीमि अ
र्हःवः अरियृवः लिटि अरांचकार अरीकोप्तु अरियरांचकार लुटि अररिता दियोस्तु अरियरिता अररिष्यति अ

ल॰बो॰
उ॰सि॰
९०

एम् अपाम ए अपाम एहं अपाम रुष्ठु अपाम रुम माव्येधनितामि च्छ्वोः शूडिति सूत्रे भाष्ये क्ङि ग्रहणमनुवर्त्तते न वेति विकल्पं कांक्षि
दोषानुद्धावपरिहृत्य चोक्तमेवाबाधे च विशेषः अनुवर्त्तमाने क्ङि ऊ दूठो ऊः पर्तव्ये कव्यमिति अननुवर्त्तमाने त्वनेन ऊः शत्वे कृते शांत
त्वादेव भविष्यतीति मूठ मूठमित्यादि सिद्ध्ये अष्टाध्यायिस्थे त्वयं ग्रहणमनकर्त्तव्यमिति भावः एवं द्वित्वदशाभाव्यकृताऊठ भाविष्योपद
लुङ्नास्ती समर्थितार्थं अन्यथा तिवेर्युड् लुङि ऐउठ आवपलेदेदे नि देदे वि इत्यादेः ऊठो भावाभावाभ्यां महान् विशेषः स्यात् तत्र क्ङि
ग्रहणानुवृत्ताबूठः प्रसक्त्यादेशोऽनिष्टो पीत्यादिरूपविशेषलाभात् तत्र श्लेषाबाने वेत्यवकारो विरुध्येत त्रिविमवामित्यिति स्रिवु
गतिशोषणयोः अव धंयने जाहयीति यद्यप्येते जाहयीति लोटि जाहयीतु जाहतु जाहतात् जाहतां जाहयतु जाहद्वि जाहतात्
जाहयानि जाहयाव जाहयाम लङि अजाहयीत् अजाहत् अजाहताम् अजाहयुः अजाहयीः अजाहः अजाहतम् अजाहत
अजाहयं अजाहाव अजाहाम जाहयात् स्यात् लक्षणे तङ्कि नि धो अजाहयीत् अजाहयिष्टां अजाहयिष्यत् ज्वरत्वर ज्वररो
गे त्रित्वरा संभ्रमे अवधात्रोहलादौ क्ङितोस्तुङ्ग तत्र क्ङितोस्थेत अतमेवास्यात् क्ङितोतिनानुवर्त्ततइति अवतेस्तुनीति ज्व
रज्वरेस्तुपधावकारयोरूठि गुणे च कृते ओनुरिति सिध्यति नान्यथा नेत्यत्र क्ङितीति नानुवर्त्तनीयमिति भावः अवतेरिति उपधा
वकारयोरूठि गुणेऽच कृते मत्वम्त्वयस्य टिलोपे ओमिति सिध्यतीत्यर्थः ज्वरादेरुदाहरणानि ज्वः जुरौ जुरः ऊठादौ तु जूर्तिः जूर्णः
जूर्णवान् त्वः तुरौ तुरः तूर्तिः तूर्णः तूर्णवान् स्रिव् स्रूः स्रुवौ स्रुवः स्रूतिः अव ऊः उवौ उवः ऊतिः मव मूः मुवौ मुवः मूतिः मू
तः मामो षोत्यादिः ईटपक्षे मामवीषि मामवीमि मामवीतु अमामवीत् अमामवीरिति वोध्यं राल्लोपः च्छ्वोः शूडित्यतः च्छ्वोरित्य
नुवर्त्तते क्रादुदाहरणं तूः तुरौ तुरः धुर्वी धूः धुरौ धुरः मूर्छा मूः मुरौ मुरः न धातुलोप आर्द्धधातुके धातुलोपोनास्तीति लक्षण
या व्याचष्टे धात्वंशलोपेति यद्यपि ऊठि लोलोप श्चेति ओ णो दिके र क प्रत्यये धातुलोपः प्रसिद्धः तथापि प्रयोजनं वाच्यं सिद्धः
इणो लुप्तत्वादेव गुणप्रसंगात् प्रत्ययसन्नियोगेन धातुलोपविधानात् आर्द्धधातुकस्य निमित्तत्वमपि नास्ति अत एव ह्यामि
त्यत्र रूलोपे इलि दीर्घे कर्त्तव्ये धातुलोपस्य स्थानिवत्त्वं नास्ति ग्रहधातोर्लोपसंस्मिन्निति तव कुर्वी हि विशेष्यं वा ईधातुकमिया

राम॰
६०

60

के तदीयभाष्ये यङादिपर्यालोचनया जरीगृहीते त्यादि गृहेर्यङ्लुक् तत्र च सासेवोयइ हलस्य दीर्घाभावे युक्तिरयं लभ्यते पूर्वस्मा
दपि विधौ स्थानिवद्भाव इत्येकाच्‌ हेर्विहितस्य यइट् तस्य दीर्घ इत्यर्थात्तत्रापि पक्षे भाष्यवार्त्तिककारयोरुभाभ्यां हि पूर्वत्रासिद्धेन स्थानि
वदित्यव सम्यक् दीर्घादिष्विहलस्य मन्यान्यात्तानान्ते पादिके दीर्घान्ते ति विकृदीर्घे स्मिन्नकर्त्तव्ये स्थानिवद्भावस्यानन्यसुवचनत्वात् द्वितीयस्तु
त्रीस्यानेन नु सामान्यतो दीर्घविधौ स्थानिवद्भावस्य निषिद्धत्वात्तन्मते स्थानिवद्भावस्य वक्तुमशक्यत्वात् एवं च यङ्लुकि दीर्घप्रसक्तौ न
किंचिद्बाधकं यङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वात् अस्मल्लादेशत्वाच्च स्थानिवद्भावायोगात् द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठमिति सिद्धान्ताद्यङ्लुगं
ताकृष्णाते विहितस्य हेर्विहितत्वाननयायाच्च तस्यारणादित्तिरुक्तमिति आदेशवेदने कैयटहरदत्तौ गृह्णाते विरोध स्यात् मनोरमायामुप
पादितः तथा हि एकाचो ऽवधारणस्येति तन्नेरंगादिति भाष्यमुपादायकैयटेनोक्तं तच्चो द्विजरीगृह्यंगं नतु गृहिः विशेषणसामर्थ्या
द्विपयाख्यान रूपाश्रयणमितियच्चापितन्नयङंतमकस्मेदमुक्तं तथापि युक्तिसाम्याद्यङ्लुगंतेपि न दीर्घः इति लक्षणे एकाज्ग्रहणं
मनुवर्त्यपदत्वहरदत्तोऽप्यतानुकूलः नचास्मिन्पक्षे यङ्लुकि दीर्घस्य प्रसक्तिरस्ति एवं च पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति गृहेर्वि
हितस्य यइट् तस्य दीर्घ इति चभागुक्तसमाधानमूपायस्योपायांतराश्रयकत्वादिति न्यायेन यङंतांशे उपायांतरत्यागे नयं न चग्र
हतियथा श्रुतमेत्र आपयोगैरुहलमित्यादाविटो दीर्घो न स्यादितिवाच्यं अंगसंज्ञाप्रसक्तिवेलायां यथाश्रुतरूपस्यैव सत्वात् यह
हितमित्यादौ तु नैवं एकाच इति समानाधिकरणं गृहिविषयकमेकविष्टयां सेदीतिणिलोपेस्याद्धितमित्यादावेकाच्त्वान
पायात् तदिदंयङ्लुगंतणिजंताद्यङंताच्च गृहेरिटः द्विधा निधात्तत्र धीयदीर्घो भाविः समाहितः अस्यार्थः यङ्लुगंताद्दीर्घ
प्राप्ते समाधानद्वयं गृहेरिति व्याख्यानमेकाच इत्यनुवृत्तिश्चेति णिजंतान्तु गृहिः स्वरूपाभावो विहितविशेषणं स्थानिवद्भावश्चे
ति समाधानत्रयं यङंतात्समाधानचतुष्टयं एकाच इत्यनुवृत्तिः पूर्वोक्तं समाधानत्रयं चेति अत्र यांत इति शब्दस्याभिकांक्षायां इह पदं
तस्यापि रेफस्य रो रीति लोपो भवत्येव नचमंडूकप्लुत्या पदस्येत्यनुवर्त्तनात् पापठीति पपठतोः पापठ्यांच वेतिषः पापठिता पापठिष्य
ति पापठ्‌ पापठ्यात् पापठ्यां पापठ्यासु पापठिढि पापठानि अपापठीत् अपापठां अपापठत् अपापठुः अपापठीः अपापठं अपापठ

ल०बो०
उ०ति०
६१

विस्थानिवद्भावो त्वेवमपदान्ते इति सूत्रे सवर्णग्रहणेन ज्ञापितं न द्विर्वचने अचि इत्यत्र स्थानिवत्पूर्वत्वेनानुस्वारो दृष्टः किंतु स्था
निवद्भावात् यथा अनुस्वारस्य परसवर्णे कर्त्तव्ये अमः अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन निषेधाय तत्र सवर्णग्रहणं कृतमिति द्विर्वचनाद्भावः कि
नो नावेत्यत्र लुलि दुत्वत्वेः प्रागेव बहुलग्रहणादकारविशिष्टयङो लुकि स्थानिवद्भावाप्रसक्त्यानङ्ध्याभावश्शकेतिन धातुलो
प इति सूत्रस्य न किंचित्प्रयोजनमिति चेत् सत्यम् अत एव भाष्ये प्रत्याख्यातमिदमिति संक्षेपः नोनोत्तीति यथा यत्र लोपो यो
स्तेन न लोपः सिध्यति तथापि लोलूनः इत्यादौ वलोपार्थं राल्लोपः इत्युपन्यस्तं अन्यथा अन्यलोपो यो रिति लोपं वा धित्वा वस्य
छ्वोः शूडिति ऊठ स्यात् नोच्यो मीत्यादि ध्रुर्वी हुर्वी धुर्वी हिंसायां मूर्छा मोहसमुच्छ्राययोः मोमूर्छीषि मोमोर्षि मोमूर्थः मोमूर्थ
मोमूर्छ्मि मोमोर्मि मोमूच्छुः मोमूर्मः मोमूर्छांचकार मोमूर्छिता मोमूर्छीत् मोमूर्छतु मोमूर्तु मोमूर्छन्तु मोमूर्छीत् मोमूर्दि अ
मोमोः अमोमूर्छुः मोमूर्छ्यात् अमोमूर्छीत् अमोमूर्छिषं अमोमूर्छिष्यत् इति यङ्लुगन्तप्रक्रिया सुप आत्मनः क्यच् यथा लोः
कर्मणः इति पूर्वसूत्रात्कर्मण इच्छायां वेत्यनुवर्त्तते तत्र श्रवणनिधानात् कर्मण एव भवतीत्याह इषिकर्मण इति परस्य तत्र मुच्छतीत्या
चाति प्रसंगवारणाय सूत्रे आत्मशब्द उपात्तः स्वतुस्वशब्दपर्यायः स्वच्छक इत्याकांक्षायां इच्छयासन्निधापितत्वादेवितेव गृह्य
ते तदाह एपित्संबंधिन इति सुबंतस्य उक्तविशेषणद्वयमर्थादारकं बोध्यं नःक्ये लोपे इत्यादिना ज्ज्यः क्यस्य वचनं स्यादि
स्य इति वक्ष्यमाणतया हलंतात्पर एव लुर्लभ इत्यभिप्रेत्याह क्वचित्क्वचिदिति एवं चेह क्यषीस्य पिचेरा श्चिदुक्तं तदुपेत्यायस्य
हल इति लोपमाशंक्याह सन्निपातपरिभाषये ति यकारे परे वाऽऽदेशविधानाद्धकारोऽलोपस्यनिमित्तं न भवतीति भावः
राजीयतीति क्वचिच्चेत्वर्णे इत्वे कर्त्तव्ये पूर्वत्रासिद्धमिति न लोपस्यासिद्धत्वं न भवति नलोपः सुप्स्वरे इति नियमात् यद्यपि नियम
सूत्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति नलोपः सुप्स्वरे इति ऋचे राजीयतीत्यादिषु पठनीयं राजभ्यामित्यादौ तु पूर्वत्रासिद्धमिति नलोप
स्यासिद्धत्वेन दीर्घादेभावसिद्धे तथापि विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षाश्रुपगमेन हलंते प्रराजभ्यां राजभिरिसूत्रे न पठितमिति
ज्ञेयं न च विधिमुखे प्रवृत्तिपक्षो निराल इव इति वाच्यं अनुपराभ्यां कृञ इति सूत्रस्थभाष्यग्रंथपर्यालोचनया तत्पक्षावगमात् यत्तु नलो

राम०
६१

श्यं यन्तहल्लोपनिमित्ते इति गुणः कृतस्त इति यद्यपि क्ङिति चेति सूत्रे लिगत्वात् न इत्यत्र गुणनिषेधो माभूदिति इग्लक्षणत्वेन गुणवृद्धि
नस्त इति व्याख्यातं तथापि इह प्रयोजनाभावादिग्लक्षणः इतिनोक्तं धात्विति किं लूञ् लविता प्रपविता नन्वत्रानुबन्धलोपनिमि
त्त आर्द्धधातुकं न भवतीति संज्ञाविकल्पमिति चेत् अनाद्यः धातुग्रहणे सतीति धातोर्लोपो यस्मिन्निति बहुव्रीहिलाभालोपनिमित
त्वस्यैव लभ्यते तदभावे तु लोपे सत्यार्द्धधातुक इत्यर्थो लभ्येतैव त्यादौ दोषः स्यादेवेति यदा तु लोपयतीति लोपस्तस्मिंल्लोपनिमि
त्त आर्द्धधातुके इको गुणवृद्धी न स्त इति व्याख्याये तदा धातुग्रहणं विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् उक्तश्चानुबन्धस्य धातुत्वमिति केचित्त
द्विमते नु धातुलोप इत्यत्र बहुव्रीह्याश्रयणं विनापि धात्ववयवलोपे सत्यार्द्धधातुक इति व्याख्याने लवितेत्यादौ नास्ति प्रसङ्ग इति
बोध्यं आर्द्धधातुके किं त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीतीति रुधादित्यस्य यङ्लुकि रेकाच इति यङ् तस्य लुक् यङन्तस्य धातुत्वे यङो
धात्ववयवत्वं लुकस्तज्ज्ञापकनिषेधस्यात्र माभूदिति नत्वत्र यङ्लुको निमित्तकत्वादिको लोपनिमित्तपरत्वं नास्तीति प्रश्न
विकल्पमिति चेत् अनाद्यः आर्द्धधातुकग्रहणे सति अन्यपदार्थलाभात् बहुव्रीहिर्लभ्यते तदभावे तु अवयवलोपे सतिगुणवृद्धी
न स्त इत्यर्थो रोरवीतीत्यत्र दोषः स्यादेवेति केचित्तु धातुलोपयतीति धातुलोपः लुलोपे इत्यत्रैव कर्मण्यण् इत्यण्युपपद्यत्व्यधिकर
णबहुव्रीह्याश्रयणं विनैव धात्ववयवलोपनिमित्ते गुणवृद्धी न स्त इति व्याचक्षते इकः इति किं रागः अभाजि यत्रिचभावकर
णयोरिति रञ्जेर्नलोपे कृते वृद्धिः अभीजी इत्यत्र तु भञ्जेर्ण्यन्तानि चिणीति नलोपे वृद्धिने द्वनिषेधः इति सत्त्वसो दाहरणं लुलोलुवा
पोपुवः मरीमृजः इत्यादि बोध्यं तत्र लोलूयपोपूयौ यङ्णन्तात् भावे पचाद्यच् यङोचि चेति यङो लुकि कृते अचस्तपमा
प्रित्यप्रयोगो गुणो निषिध्यते मरीमृज इत्यत्र तु वृद्धिः ननु लोलुवादिष्वोऽव्यत्यये अतो लोपः इत्यल्लोपे पकारस्य यङोऽचि चेति लु
कल्लोपस्य स्थानिवत्वाद्‌ बहुपत्ययनिमित्तः सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणो मृजेर्वृद्धिश्च न भविष्यतीति किमनेन निषेधसूत्रेण
नैवं यमपिलोलुव इत्यादावुवङ् कृते लघूपधगुणः स्थानिवत्ता रणाय निषेधोऽयमावश्यकः उवङ आदिष्टस्य पूर्ववत्त्वे रूप
त्वाल्लघूपधगुणे कर्तव्ये स्थानिवत्वाभावादिति वाच्यं स्थानिवद्भावे नादिष्टादचः पूर्वत्वेन उवङो दृष्टत्वात् स्थानिवद्भाव एव

यति अपंस्यादेवेति आचरतीति अवद्दतीत्यर्थः अधिकरणाच्चेति सप्तम्यंतलन्तात्सुबंतादित्यर्थः कर्तुः क्यङ् सलोपश्च धातोः क
र्मण इति सूत्रादेरनुवर्त्तनमित्याह क्यङ्वासादिति लुप्तषष्ठीकं कर्तृविशेषणमित्याह सांतस्येति चकारात् अन्वाचयेबोध्यः
तद्वतीति च यथा स ओजायत इत्यत्र ओजस्वीवाचरतीति विग्रहो बोध्य विकल्पत इति नांतस्येव परत्वात्सस्य कृत्वं न पुंवद्भावस्मार
यति किमानिनो ष्ठेति सपत्नीवेतिं त्रितयसाधारणं विग्रहवाक्यं सपत्नायत इति शत्रुपर्यायात् सपत्नशब्दाच्छाङ्करवादिङीनं
तात्क्योङि पुंवद्भावे अकृत्सार्वेति दीर्घे च रूपमिदं सपत्नीयत इति समानस्वामिकाभिधायिनो भासिन्नं उक्तस्यानित्यं सपत्न्यादि
ष्विति नादेशोनांतत्वान्ङीप्ततः क्यङि पुंवद्भावे च दीर्घः सपत्नीयत इति विवाहजन्यसंस्कारविशेषनिमित्तके नयतिशब्देन समा
सेपतिर्नित्यं स्त्रीत्वान्न पुंवत् युवायत इति न च युवा स्त्रे भाष्ये युवतितरे त्युदाहरणाद्योवनं जातिरिति जातेश्चेति निषेधे युवती
यत इत्युदाहरणमिहोचितमिति वाच्यं वयसोऽनित्यत्वेनाजातित्वात् अन्यथा युवजानिरित्यत्र च परस्मिन्निति सूत्रस्थ भाष्यप्रयो
विरुध्यते युवतितरेति भाष्यस्य तु स्काणतिरेतिचेत् अनाङः तसिलादिष्विति पुंवद्भावे प्राप्ते भाष्यनिर्देशादेव न पुंवदिति यु
वतीशब्दस्य तु तरपि यत्रूपेति ह्रस्वे युवतितरेति भवत्येव युवतीर्जायत इति पूर्वपदस्य तु क्यङ्परत्वाभावान्न पुंवत् पाचिकायत इ
ति पुंवद्भावे सति कान्तप्रत्ययस्येत्वं न स्यादिति भावः पंचमीयते सौधीयते पुंकोशायते ब्राह्मणीयत इत्यादि आचारेऽगल्भ गल्भ
धार्ष्ट्ये क्लीबृ अधार्ष्ट्ये होडृ अनादरे क्यङ्पीति अपिशब्दात् क्विप्लम्नुसर्वप्रातिपदिकेभ्यः इत्यत्र चार्थ इत्यत्र वक्ष्यते इत्याहुः क्वि
प्सन्नियोगे नेत्यादि तेन क्यङ्सन्नियोगे नानुदात्तत्वानुनासिकत्वयोरभावादित्संज्ञालोपौ न स्त इत्यर्थः कृत्सार्वेति दीर्घः सति अ
वगल्भायते क्लीबायत इत्यादि भवति तेन तङिति आत्मनेपदमित्यर्थः तस्याश्च अवगल्भमानः क्लीबमान इत्यादि सिध्यति
माथवाद्य इति केचित्तेषामाशयमाह आचारेऽवगल्भेत्यत्र सुप इत्यनुवर्त्तते तत्र चाव केवलादुपसर्गात्तरविशिष्टात् प्रगल्भा
दिसुबंतात्क्यङेव न तु क्विविति तदुन्मेति सूचितमिति अन्ये वार्त्तिकेन प्रातिपदिकमात्रात् क्विविधीयत इत्येतेभ्यो पि तेभ्यः क्विपि इ
ष्टे तत्सन्नियोगेनानुदात्तत्वानुनासिकत्वमात्रमस्तु प्रत्ययस्य आचारेऽवगल्भेति अवगल्भादिषु प्रतिज्ञायते लाघवात्स्पगल्भ

त्यत्र पर्यन्ततंत्यादितिवक्तव्ये सूत्रे ग्रहणवद्भुवी
ग्रहणमार्थं घुडो लुङीति २

यः । सुद्धरेति सूत्रे मनोरमायामुक्तं नियमसूत्राणां विधिमुखेन प्रवृत्तिः सामान्यशास्त्रतात्पर्यसंकोचकतेति पक्षस्य घुडो लुङी
ति सूत्रे भाष्यकृताध्वनितत्वादिति तच्चिंत्यं तत्सूत्रस्य भाष्यकारैरस्पष्टत्वात् केचित्तु घुडो लुङीति सूत्रं परस्मैपदग्रहणे नत्वघुडो
लुङीति परस्मैपदग्रहणमित्यर्थः तत्रस्थानुपराभ्यामिति सूत्रं वर्त्तते इतितत्रैव ध्वनितं तत्तु परस्मैपदग्रहणे ध्वनितं भवति यदात्र
नुपराभ्यां कृञ इत्यत्र हि भाष्यकृता घुडो लुङीति पराम्रष्टं तथा कृञो लुङीति सूत्रं यावन्न तत् कृञो लुङीति सूत्रं अनुपराभ्यां कृञः इ
ति सूत्रमित्यर्थः इत्येवं कुतः विक्रान्ति वक्तव्यं चिन्त्यम् स्थितस्य गतिस्समर्थनीयेत्याहुः प्रगिरोः साम्यादिति गृहात् वृयालनः रण्योरिया
म्यां किपिन्नरतः कालोः उदेश्य पूर्वं चेति पञ्चेतितिभावः मामादिकरणे वेति द्विधातोः किपित्तु घृति निस्यात् ततः कथं त्वित्तु घृयतीति भवति
किं पं विहाय वि चिकृते नयथा गुणोवलोपश्च स्यात् ततः कास्वित्तु देयतीति भवति तथा चहलि चेति सूत्रे वृतावपिधातोरिस्मेवनेह
देवमिच्छति दिव्यतिउतो चोक्तमिति भावः आपत्ययकारस्य लोपं स्मारयति क्यच्योश्चेति चंकोइ ति नियमेन पदत्वाभावात् कुत्वं ने
त्याह वाच्यतीति एवं सामिध्यतीत्यत्र जश्त्वं नेति वाच्यं मांतात्ययेभ्यः प्रतिषेध इति वार्त्तिकस्य यथा श्रुतव्याख्याने स्रुचमिच्छतीत्यत्रापि
न स्यात् भृञ्चो पञ्चम्याच इच्छतीत्यादावेव स्यादेतो क्यच्येमांत मकृतिकादिति आचार्या यो दत्तः कन्यंतात् इति उदकस्य उदभावन्न
न्ययो दीर्घः स्यादिति जेयं इह यः सह एव भोक्तुमिच्छति यथा उदकं पच्छयने सत्यपि अनर्थत्वं तत्तोदाहरणं नियमस्तु कालांत
रोपयोगार्थमशनमिच्छति यथा स्यात् उदकं पस्य दरिद्रः सन्धयनमिच्छति तत्र मत्तुदाहरणं तिनं नश्यापि पाशात् उ वि ति नि घं रोप
रस्य रसामानाधिकरण्यं न स्यात् उदन्या शब्दस्य उदक केकावा चित्वादिनिचेत् आचार्या अशनायतीत्यादिषु अविवक्षितम्र
त्यर्थं बुभुक्षा पिपासादिकमेवार्थे तथाचनोक्त दोष इति अश्वक्षीर आज्ञसदित्वतोः सुगिति वर्तते अश्वस्यतीति मैथुनार्थं
मश्वमिच्छतीत्यर्थः एवं वृषमिच्छति मैथुनार्थं वृषस्यति गौः नन्वि पतितरामोऽवश्यं तामिति तियोगो मनुष्यविषये रूपं संगच्छत इ
ति चेत् आहुः अश्वश्च अत्र पमत्स्य दीपरित्यागेन मैथुने च्छेवार्थे अत्र तएव वृषस्यंती तु कामुकीति कोशोपि सगच्छतः संगच्छत इति
लालसायामिति लउक्तेच्छायामित्यर्थः कामाच्च उच्चारणसामर्थ्यात् अक स्येतसंज्ञा मांतात्ययेभ्यः प्रतिषेध इत्यस्यानुवृत्त्यभावं सूच

सि.कौ.
उ.ति.
६३

63

बाधित्वा क्रमस्त्ययो यथा स्वविषये सर्वत्र प्रवर्तते तथैव लोपि प्रवर्तेत इति तदपवादेन समं ते गोदगोपादौ सर्वत्रालः । कस्य च मा भूदिति भ
वेदिति गमाना विरहात् तं बाधित्वा क्रमस्त्यय एव भवति प्रकल्पेत्वादर्दे त्यादौ हलादिशेषात्का कस्य लोगुणइत्यस्य प्राप्त्यभावादेव स्याम
स्तीति न त्वत आदेरित्यस्य परस्य पाठवादत्वमेधामासेत्यन प्रयुक्तं तत्कर्पं संगच्छते आनधतुरित्यादावाग्रहण इतिगुणस्याविप्रासः
न च यथा सवर्णे दीर्घो यणगुणयोरपवादस्तथा अयमप्युभयोरपवाद इति वाच्यं एवमप्यामर्हे त्यनेन हलादिशेषान्यागेव आसेत्यत्रा
पि अत आदेरित्यस्य प्रसङ्गो किं तेन परस्यापवादत्वकथनेनेति चेत् अनके विदाङ्कः ऊं कापवादयकोशेष इति केषांचित्प्रवादे यथा
ऽपवादशब्दो बाधकपरः सत्पाणामित्येकशेषानारंभे दिः हलादिशेषे परस्यप्रहृत्वावेधामासेतिस्यादारब्धे तु तत्सूत्रे परत्वाद्धला
दिशेषं बाधित्वा दीर्घप्रवृत्त्या [illegible] परस्यपत्थाप्रसङ्गे इति पद्यपर्यस्यादौ प्रथमस्य तस्यादेरिति दी[illegible]कारणेपि हलादि
शेषेपरस्पे च कृते तस्य पूर्वांतवद्भावे सति अभ्यासस्य ग्रहणेन ग्रहणादतआदेरिति दीर्घप्रवृत्त्या समीहे तद् सिद्धिस्त्वाप्यानर्हेत्या
दिनासि शोध लतादिः तस्मान्नुड् द्विहल इदीर्घीम्न तदकारान्नुटि नकारोपर्ध्या काराभ्यवलाभावे प्रसंगादिति दिक् प्रत्ययांतत्वेनाप्राप्ति
पदिकत्वात् क्रियोनुत्पत्तेर्मा शंकामाह लिंगविशिष्टेत्यादि सिविहद्विरनत्रेति सिवाथा तो रा लोपात् स्तउ हात्यैस्यतो धातोरित्य
नुवर्तनात् स्त्र धातुरेव यो धातुरिति व्याख्यानमपि इति ज्ञेयं विरिवेति विः पत्नी अनुनासिकस्य अंगस्येति विशेषणसंनिधानात्तदंत
लाभः हलोप इत्यत्र लोदीर्घे ग्रहणं नोपधाया इत्यत उपधाग्रहणं चानुवर्तते तदाह अनुनासिकांतस्येत्यादि मनाव्यविति एतच्च
यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे इति परिभाषया लभ्यते तदादौ किति शांतो दांत इत्यत्र हरणं हि तिहु यङ्लुकि सशिषशांतो
दृदांतः पंघीनतीति अंतसंगत्वाहीर्घस्ततो गुणइत्याद्युः इत्यह नित्यत्वेन णवेवेति नियमाद्दीर्घाभावे गुणे सति प्रत्येनतीत्सेवत्
पत्यत्वेये षामिन्नादीनां णत्वुपधादीर्घः क्रियते परमदंडिनीत्यादौ तेषामेवदं दिन् इन्न्हन्नादीनामिन्द्रान्तिति नियमो नतु पथ्यादी
नामेतेषां शोपरतः सुपं थानीत्यादावुपधादीर्घप्रवृत्तावपि इलोत्स्वनामस्थानइत्यत्वेकृते इन्हन्निति नियमाप्रसक्तेः अन्यथा
पंथानौ पंथानः इति न सिध्येत् तथा च पथीनतीत्यायेव साधिस्यरेदेवसीतिमाधवइति अयदंतत्वादिवउतत्र अत्रेति लयस्प

राम.
६३

प्रगल्भादिप्रातिपदिकेभ्यः क्विपि परस्मैपदमेव भवति न तु लङिति भावः नन्वेवमाचारेऽवगल्भेत्यत्र वाक्ये ग्रहणात् क्यङ्मनुवर्त्य
अवगल्भादिप्रातिपदिकेभ्यः क्यङ्विधानेप्यन्यत्र सर्वं तादेव क्यङिति क्यङो विषय एव नास्ति तथा च केवलादुपसर्गान्नरविशेष
णक्यङ्प्रयुक्तं चेत् आचक्षते प्रातिपदिकेभ्यः क्विप्सु वृत्तेभ्यः क्यङिति विषयभेदात् प्रगल्भते प्रगल्भायते प्रगल्भते प्रगल्भायते इ
त्यादि सिध्यत्येवेति स्यादेतत् गल्भ धार्ष्ट्ये इत्यादीनामनुदात्तत्वादवगल्भते इत्यादिप्रयोगसिद्धावप्यवगल्भादिष्वत्र वार्त्तिके
न क्विपि सत्यवगल्भतीत्याद्यनिष्टप्रयोगः स्याच्च वारणार्थमाचारेऽवगल्भ इति वार्त्तिकारंभः स्यात् व्यक्तस्य तथा सामर्थ्यस्योपदी
णत्वात् मूलपर्वादप्यनेकाच आमित्येतदयुक्तमिति चेत्सत्यं अनन्यथाभाष्याशयः सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति वार्त्तिके वा ग्रहणेन व्यव
स्थितविभाषाश्रीयते तथा चावगल्भक्लीवहोडेभ्यः क्विपोऽभावादनिष्टप्रयोगो न भविष्यतीति स्वीकृत्ते सामर्थ्योपदर्शनमिति
किं च पदकार्यं नेति सवर्णदीर्घो यद्यपि पदस्मात्तकार्यं न भवति तथापि पदस्य जायमानं कार्यं नेत्यत्र तात्पर्यं बोध्यं न नोति तत्सइवाच
रतितवीत्यनजंतं नलोपविधानाच्चरतीत्यचरतीत्यत्र कुत्वं नेत्याद्यपि बोध्यं द्विवचनमिति अणलितो अधिने द्विवचने चीति निषेधाद्दलोलो
पो न भवतीति भावः अतो गुण इति द्वित्वे कृते यातो लोपो न भवति अंतरंगेण तेनैव बाधितत्वादिति भावः यद्यप्यत्र फले विशेषो ना
स्ति तथापि शास्त्रप्रक्रियानुरोधोक्तं यद्येवं वार्णादांगं बलीय इति परिभाषया अतो लोप एवोचित इति चेन्मैवं तस्याः समानाश्रये का
र्याकारे त्यादेशे पर निरस्तकान्न तु व्याघ्रेऽपि न च परत्वान्नित्यत्वाच्चात आदेरित्येवमेव प्रथममाग्नमिति वाच्यं तस्य बहिरंगत्वे
नासिद्धत्वात् न चापवादत्वादत आदेरित्यस्य प्राबल्यमिति वाच्यं अपवादे यथान्यत्र चरितार्थस्तथैव अंतरंगेण बाध्यते इत्युक्तत्वा
त् आमर्हेत्यादौ तस्य चरितार्थत्वात् न च हलादिःशेषापवादत्वादत आदेरित्यस्य प्रबलत्वेन चरितत्वाद्धलादिशेष एव प्रथमस्या
दिति वाच्यं नित्यत्वस्य अत आदेरित्यत्रापि तुल्यत्वात् एतच्च मनोरमायां स्थितेऽवेणोक्तं केचिदत्र वदंति अतो गुण इति पररूपापवा
दस्यात आदेरित्यस्य आमर्हेत्यादौ चरितार्थत्वादंतरंगमेव भवतीति मनोरमोक्तं चिंत्यं स्वविषयमध्ये एकत्रोदाहरणे चरिता
र्थस्योदाहरणांतरे विप्रतिषेधानुपपत्तेः न हि गोदइत्यत्रातो गुणसंगेत इति चरितार्थमिति गोपइत्यादौ न प्रवर्त्तेते तस्मादत्र

त.बो.
उ.ति.
६४

तत्किं क्रोसे ति भाष्ये प्रयुक्तदाहृतं ओं कारोयदिति आमाङोश्चेति परत्वं प्राप्तं आडागमस्यानिपरे उदाहरणमाह ओऽह्यदिति यत्रादेशेन
अपहृतं तस्यापिपदिदृष्टत्वात्कृतेति तदा आडपरत्वाभावान्मित्याडागमस्यादिः परे पररूपनिषेधो व्यर्थः स्यात् तत्या वज्ञापकस्य विशेषविष
यत्वे प्रमाणमयमेव निषेध इति भावः चपाव्यात्यं ज्ञापकसाकारोपि विशेषविषयत्वे अनुकूलं इत्याह चपाद्देनेति मदे स्थितमिति भाष्य
कारोक्तत्वार्थे प्रमाणमस्तु इति भावः स्यादेतत् अवधीरयतीत्यादाव ऽवपाट्स्य पृथक्करणसत्त्वान्न वा आद्येलोपदेवेनाववपाट्याप्त
गाडागमं वक्तारद्वित्वं च कृत्वा चङि आववधीरदिस्त्रदाहृतं तत्र संगच्छेत इतीयेत इतीव धारा अवधीयं मंडली क्रियापश्चियामे हितु रंगे
मेमंही ति श्रीहर्षप्रयोगो न संगच्छेतेति चेत् अत्राहुः माधंधातुप्रपाठे पठितः किंतु बहुलमेतत् निदर्शनमिति वाहुल्लकाह दिति । ऊदस्य
धीरेत्यस्यापि संभवति अवधीरेत्यस्यापि प्रयोगद्वयप्रामाण्यान्मुनित्रयविरोधाभावाच्च यदा त्ववधीरेति विशिष्टस्यैव धातुत्वं तदा
ऽवधीरयिते ति साधुधीरेत्यस्य धातुत्वे तु अवधीर्येत्यस्य साधुत्वमिति तस्येति आदिशब्देस्येत्यर्थः तस्यापीति क्यपः ककारस्येत्य
र्थः एतेन नः कोइति क्यस्य विभाषेति सूत्रद्वये क्यपोपि ग्रहणं वदेतः परास्ताः लोहितोयतीति क्याङि सति लुङे वस्यात् क्यष्ऽसानिवो
श्चेति एवं वक्तव्यश्चेति कण्वाय कर्मणे क्यङे यानुवर्तते स्वरितत्वान्न लुक्यष् कथ्यते निर्देशादेव चकार्थं तल्लभ्यते कर्मणमुत्साहः
इति सर्गतापने श्चिति क्रमेरात्मनेपदविधायकसूत्रे सर्गे उत्साहः इति सर्वैर्व्याख्यातत्वात् कष्ठं कृच्छ्रगहनयोः कषा इति इड
भावः न च इः रुं कर्तुमुत्साहः संभवतीति तस्यायनं पापमिहगण्यते इत्याह पापं कर्तुमिति द्वितीयां तेभ्य इति चिकीर्षायां द्वितीया
तस्यैवान्वययोग्यत्वादेवमुक्तं कर्मणो रोमंथतपोभ्यामित्यनेन सामानाधिकरण्यात्कर्मण इति पंचमी प्रत्येकं संबंधादेकवचनमिता
ह कर्मभ्यामिति वर्त्तनायां चरण इति सूत्रे वर्तीति एवं तादृशे एवार्थ इति पुंवद्बाधित्वाऽस्यादेव निपातनात् किंन्चरते तु संपदादि
त्वाज्ञावे क्विपिति भावः केचित्तु वर्तिशब्दो वर्त्तयतेरिङ्न्धियाविति इकिन्प्रत्ययं तत्र यवाद्येलाभ इत्याह शब्दवैरकर्मे इत्यनुवर्त
ते इत्याह एभ्यः कर्मभ्यः इति सुखादिभ्यः कर्त्तृ इति इष्टत्वकृपदं तु प्रपष्टीकं विदचेतना व्यानविवासेष्विति चोरादिकाः चिदेवना
पादोज्ञानवाचीन्नदये तमेव कर्त्तृत्वं कर्मी च सुखादिभिरश्चेति तदेतदाह वेदनाकर्तृरेवेति परस्यसुखमिति इ प्रयन्निष्टसुखं

राम.
६४

64

धगुणं चाधित्वां लरेगत्वा इठियणलस्मिन्कर्त्तव्ये वहिरंगस्यापवादो नासिद्धत्वं नाजानंतर्य इति निषेधात् नचवार्णादांगस्य वलीयस्त्वं धणं वा
धित्वा लयप् धगुणः स्यादिति वाच्यं आभयत्वात् अत्र एव द्विदेरो णादिकेन मत्वये स्यान वाच्यः सिती तिभावः कइवेति को मस्पा चकारी ति
मन्येवमो अनुदित्यत्राप्यत आदेविनिर्दिष्टं धीवा धित्वा अतो लोपएव स्यादिति चेत् अनाड् एपद्धोपा वितिवचनेनजावमानो योऽन्त्वोलोपः स
लुमन्निदिति मेव अक्तत्वार्वतिरीर्घ वा यते अनंतरस्येति न्यायात् नस्यादिति मपि अतस्वादेरिति निर्देशे भिनिमाय वा परायान्नाभ्येन लङ्घ्य.
स्यविरोध इति अनाकरमेवेति अनेकाचत्वाभावादित्यर्थः अभेनुभावे प्रत्ययग्रहणमवनीये स्तनुकृत्वात् अत्यर्थानलया स्वासमासेत्या दे
न्तं पं पुक्रमेवे स्याड् अपगादिभ्यो कुर्वीतेत् आचष्टे भवत्यर्थं इति भृशाणो प्रमदये दिन उमन सत्सुमनस्य उन्मीनित्यादयो भृशादयः कृदिवे
त्यादिभाव्यकारीयं प्रत्युदाहरणं आचष्टे येनामाविन्यादिना मातिपदिकमिति नत्वयं धातुः अत एवराचे त्वौणादिकेन भन्यस्यायां तत्या निष्पा
दितत्वादेवं चवस्मा णज्ञापकं संगच्छत इति भावः अनुवंध इति संज्ञाभे निमशब्दाकारादिन्नो अकारोनुवंधः स्यार्थः तथा चानत्रानो गुणा इ
तिपरत्वं पं ज्ञेयं यदि तु मकारादकारोऽनुवंधः स्यात्तर्हि अकल संज्ञाम तत्र योन्वडीति उपधा हस्वः स्यात् णिचं निर्योगे नानुवंधकरणेन तु
अनुदात्तेत्व लक्षणस्य आत्मनेपदस्याप्रवृत्त्या णिच श्चेति कर्त्रगामिनि क्रियाफल एव आत्मनेपदं स्यान्नत्वन्यगामिनीति विवेकः सामर्थ्या
दिति केवलस्य आमशब्दस्य ग्रहणे प्रयोजनाभावादिति भावः क्रियायोगाभावादुपसर्गेतेत्याभिप्रेत्याह समानाकारमिति पूर्वपदमिति तत्र
समासे एव संभवतीतेन अंतोदात्तविलाधिप्रेत्वोलतिलि स्यादेर्न्यायमेत्याशीनां नवृकरणं अन्यथाऽनेकांतकापत्तायां नेन समासेसतित्वस्यादि
तिभाव। पृथक्करणस्य फलमाह नेने ति सुमिमना यिषति उभिमनायिषतीत्यादौ मनः शब्दस्य हिवचनं फलमपि वोधं अचागस्य तेति।
आचारेऽवगल्भेति क्विपोऽन्ते सत्स पृथक्करणात् गल्भ्रमनसा प्रागाह्विलित् माजात्वमित्यत आह नेने ति उत्वामिति मोहेऽभीसेरभे
यीनैर हस्वाभावात् चर्वंगि णौत्वमरः नैमासीर्यदिति वजंताद्वसोपाद्धलो दिन्नंगस्यादिच कतेउस्यपदांता वितिपरत्वं भावं न्वाभ्र
र्णुकोमसत्नग्रहोफलइति वाच्यं विपुर्भयुरित्यादावणसोनर्थकत्वाह्नाग्रमसदितसे वार्थवत्वात् तथा च अयुरत्र वित्यादावेव स्यात्
एवं चापमे वाडागमस्यासिपरेणतिषेधोऽर्थवक्त्रदूषणपरिभाषाया अनाम नहैतो ज्ञापक इति स्थितं अनएव वो स्य पदांतादिस्वन्नम्भयदंता

त.बो.
उ.लि.
६५

65

वद्भावेन प्रत्याहारवकारेणाग्रहणसामर्थ्याद्वा भाष्ये प्रकृतिभावं विनैव साधितत्वात् लाजिहइत्यादौ टिलोपो न भविष्यतिलोपापवाद
त्वविज्ञानोक्तिस्तत्र प्रवर्त्तनात् एवं चानेकाल्त्वपक्षस्त्वान्पयसिए: चंपकसजिहइत्यादिभिन्नगतिः नचैतावतामकृत्यैकाजितिसूत्रं प्रत्या
ख्यातमितिमंतव्यं स्थानिवद्भावादेशस्यावयवकत्वादितिभावः एवमाभाषामितिञ्जमानस्मान्इतिविग्रहे तिपश्चयतिञ्जसमयतीत्येव
रूपं न च हयोरल्को युवातिभवतः इतिन्यायेन वेशेषः वोक्तः विभक्तिपरत्वाभावान्न च प्रत्ययलक्षणं लुकालुप्तत्वात् न च प्रागेवादेशोऽत्वि
तिवाच्यं अंतरंगानपि विधीन् बहिरंगो लुग्बाधते इति न्यायात् अकलव्यूहपरिभाषायां ज्ञापकत्वाच्च येन नाप्राप्तीति यत्र प्राप्तसे
काव् इत्यस्य प्रवृत्तिस्तत्र टेरित्यस्य प्रवृत्तिर्न तु नस्तद्धित इत्यस्य सजिह इत्यादौ तस्याप्रवृत्तेरिति भावः अनंतरस्य विधिर्वा प्रति
षेधो वेति न्यायेनेत्यन्ये संप्रसारणामिति न च टिलोपे सत्यनंतत्वाभावात् स्वश्रुवमघोनामितिकथमिह संप्रसारणप्रवृत्तिरि
ति वाच्यं स्थानिवत्त्वादसिद्धवदत्रेत्यसिद्धत्वाद्वा टिलोपेप्यनंतत्वालाभात् अल्लोपिनस इति हि तत्र पर्युदासो न तु प्रतिषेधस्तेन तद्धिते
नविधेर्न निषेधः किंतु तद्धितभिन्ने विधिस्तद्धितभिन्नत्वं तु णिचोस्त्येवेति न संप्रसारणप्रतिबंधः नापि टविट इत्यादो इट इति अगु
णोहश इतिश्वापि हल्विधायित्वात् गुणः स्यादिति वाच्यं ज्ञानेपि गुणेनन्नर्हंरूपसिद्धेः अथवा टिलोपसंप्रसारणयोर्गुणं प्रत्यसिद्धव
द्रत्रेत्यसिद्धत्वादिष्टवद्भावेनास्ति गुणप्रसंगः प्रमुनयतीति इष्टवद्भावेन भत्वात् संप्रसारणं प्रकृत्यैकाजितिप्रकृतिभावः निमत्वा
दिति शब्दांतरत्वात्स्यात् टिलोपस्यानित्यत्वमितिभावः उदीचयतीति उपसर्गएवहल्त्वाच्च प्राग्वदेव णिजि तिप्रकृत्यैकाजिति
प्रकृतेष्टिलोपो न उदईचिति ईत्वं अनदितामिति किन्निमित्तो नलोपः उदैचिवदिति लुङि द्विर्वचनेऽचीति णिलोपस्यानि
षेधात् विशब्दस्य त्वं प्रतीचयतीति अचइत्यल्लोपे चाविति तव ण्यस्य दीर्घः प्रत्याचिवदिति इदंधात्वकारस्याचइति लोपे चिवाल्ला
त्वागदिश्वेस्थप एरनचास्ता भसन् इत्यादिवद्दलोपस्यासिद्धत्वादाट् स्यादिति वाच्यं व्याश्रयत्वात् णिनिमित्तो हिलोपः लुङि मि
नभ्वाट् आसन्निसादौ तु नच्येतिवैषम्यं निशाययतीति उपसर्गसमानाकारत्वाभावादिह तिरसः एथकरणं नास्तीति न प्रत्येकाजिस
प्रवृत्ते हिलोपस्तदाह चेरिति चिणो लुङ् न्यायेनेतियप्त्यावित्तरामित्यत्र चिणः परस्मैपदस्य लुकि उनस्त्र प्रत्ययं लुङ

राम:
६५

नच्छिन्नो देवमावर्त्तेति वाक्यमेव सुखादयः सुखदुःखतृप्रकृच्छ्रादयः नमोवरिवः चित्रङः कान्चिधानमीत्यार्थे इत्करणे तदर्थः वि
स्मापयत इत्यन्य इति तथा च भट्टिः तत्रास्त्रिश्चीयमाणोऽसाविति असो माया मजाश्चित्रीयमाणः विस्मयमुत्पादयन्नित्यर्थः ७ छभां
उ कवर्णं इत्यनुवृत्ते देत्रापि क्रियाविशेष णिङ् तमेव विशेषं दर्शयति पुच्छविस्तार इत्यादि कारोणेरनिटीति णिङ् णिचोः सामान्यग्रह
णार्थो निरसनमेवदार्थं पुच्छ उदस्यति पुच्छमुदस्यति तस्मार्थ इति कचित् क्रियासामान्यमात्रार्थेण क्रियाविशेषे चीतादिति पर्यो
नयति अश्वावीत्यर्थः पर्यस्तं [...] नयति वर्जयतीत्यर्थः वस्त्रादिति वस्त्रसमाच्छादने मौवस्त्रशब्दस्तस्मात्करोत्यर्थे णिजित्यर्थः संवस्त्र
यतीति वस्त्राच्छादनं करोतीत्यर्थः आदंतत्त्वमिति अयमेवानिपातो वको सत्यांटिलोपः इत्यस्य ज्ञापकः यदि इत्थं लोपो भवेत् तदाऽग्लो
पकार्यः सिद्धो किमनेन निपातनेन तथा च अवटदिति सिध्यतीत्यादिचुरादिः [...] पथादिते [...] भवतीति उपकारं सीकरोतीत्यर्थः प
ठितुं कृत्वा इति एकत्र सन्नेकरणेन लाघवमिति भावः सापेक्षो [...] पोपीति विधानबलाद् [...] दिति भावः अयन्नतु रमणीय पद्माच्छेदस्यैव
नतु परयतीति वृत्तिः सापेक्षत्वमेव दर्शयति मा [...] मित्यादिना अयं भावः द्वितीयांता द्विधीयमाणस्य णिचः पदविधित्वात्सापेक्ष्यो
नभवेत् यद्यपि करणादिनामा [...] तिज्ञापयेत्तदेवमुंडयतीति वृत्तिः स्यान्नतु माणवकादि प्रयोगे णिजंतस्य समनार्थत्वहनित्वा
द्विपोपण [...] निभावाद्वेति घ इति [...] ज्ञायामित्यनेनत्र [...] दयइति आदिशादेरभावात् टिलोपादयः टिलोपेन तयतीत्यादि
नपसिद्धे [...] सारयतीति सिध्यर्थेमिति [...] कं इरदोपसंहारः [...] गपेक्षएतस्यास्त्रियामत्वे
तिलुकि दरद्भामाच [...] दरदयतीह [...] भावे टिलोपे [...] त्व दरयतीति स्यात् प्रत्ययमतीति रक्तो ह्लादेरिति रथा
वः अप्रियमध्यादिति [...] सत्यां टिलोपे अनग्लोपे अनग्लोपित्वात् [...] न इति इत्वं [...] वृद्धिः पूर्वेटिलोपे तु अपप्रयत् औ
जढदिति [...] टिलोपे [...] णिचसादेस [...] द्वित्वेपश्चाद् [...] अकारोऽलमइत्यत आह ओः पुयणजीत्यादि त्वमा विति प्रत्ययोत्तरो
स्वेस्यनेन अलरंगत्वादितिनचवाणेदांगइति टिलोपस्यैव प्रवृत्तिकचिचेतिवाच्यं [...] त्वात् भाव्यमेवेति हलकारेरूपकृते
कानिति सन्नेप्रेयान् पे [...] स्यादयउदाहृतास्तेच [...] पाविधावक [...] स्थिरेत्यादिना [...] सिद्धवदत्राभादित्यसिद्ध

त॰ बो॰
उ॰ ति॰
६६

66

पिदमपन्यस्तमिति चेत् अत्राहुः आधान्यादिष्टवदिति कार्यातिदेशो न त्वयं शास्त्रातिदेशः तथा चेष्ठनि टेः भावं स एवादेशो विधत्ते इति
नात्र सं नियोगशिष्टपरिभाषायाः प्रवृत्तिः इत्थं च भावयतीत्येवं रूपं सम्यगिति स्रजयतीति इष्टवद्भावेन विन्मतोरिति लुक् न चाजादेशु
एवचनादेवेत्युक्तत्वादिष्ठन् प्रत्ययः स्रग्विन् शब्दात् दुर्लभ इति इष्टवद्भावोऽप्युक्त इति वाच्यमस्मादेव लुग्वचनाज्ज्ञापकाद्विन्मतोर्मतुवेता
त्र अजादी भवत इत्यभ्युपगमात् श्रीमतीमिति मतुपो लुक् श्रायति श्रियमाचष्ट इति णिचि टेः णिमि तगुरोस्तयादेशः एतेन समंच
दिसुर्भुवनान्तरेषु यां यदृच्छया श्रियमादाश्रयः श्रियामितिमाघश्लोके मध्ये रः पाठो व्याख्यातः श्रीमतीमकरोदित्यर्थो द्विति मनोरमायां स्थितं
अत्र केचित् सापेक्षाणां वृत्त्यभावात् अनोरमोक्तं यत्तदयुक्तं न हि कश्चिद्यं घटं करोतीति समानयेत्यर्थे घटयति समानयेति प्रयुक्ते अत एव तत्क
रोतीत्यनेनैव सिद्धे मुंडादिषु हणं सापेक्षेभ्योपि णिजर्थमिति सर्वोक्तं संगच्छते यथा यत्रापि सापेक्षेभ्यो णिच् स्यान्न हि तत्र संगच्छते तत्र चात्र
सापेक्षत्वं नेति विवदितव्यं यां दिशं श्रीमतीमकरोदिति स्वयमेव व्याख्यातत्वात् नापि विशेषणानां सम्भावेपि विशेष्ययोगे स्यादेव वृत्तिरिति
नानानुपपत्तिः श्रीमतीमित्यर्थं प्रति दिशो विशेष्यत्वादिति वाच्यं विशेष्यत्वे हि बहिर्भूते विशेषणानां वृत्तीनां सापेक्षत्वेन हि काश्चित् श्रीम
लोराज्ञे ददामित्यर्थे राज्ञः श्रीमलमिति तन्निमस्युयेति किं च माघश्लोके श्रियामित्यदित्येव पाठो बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते न त्वशिश्रयदित्यन
मश्रुद्धं ग्रन्थसमर्थानामितिविशेषेणेत्याहुः पयसयतीति इह विन्मतोर्लुकि अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादिकं न अग्लोपेपि सन्वद्भावात् ऐोच
डीति सत्त्वे अस्य रराजदिति भाष्यमिह प्रमाणं लुङि अपपयसत् एवं स्रग्विनमाख्यत् असस्रजदित्यत्रापि सन्वदित्वं न गोमन्तं गवयति
लुङि अजुगवत् इह ह्यग्लोपाद्दीर्घो लघोरिति दीर्घो न अशस्रजं पयः इति विग्रहे तु अजूगवत् असिस्रजत् अपपयत् टेर्लोपस्यावद्दिं
गत्वेनाभिर्न अग्लोपित्वान्न दीर्घसन्वद्भावौ लदयवाहयेति येन नाप्राप्तिन्यायेन टिलोपापवादो लुक् स्थापयतीति स्थूलदूरेतियण
दिलोपो गुणश्च न च गुणस्याचो ञ्णितीति वृद्धिः स्यादिति वाच्यं अंगकार्ये कृते पुनरंगकार्यस्याप्रवृत्तेः प्रातिपदिकात्वर्थे इति बहुलम
हणाल्लुङि अतुस्थवत् दवयति पवयतीत्यादि इहापि पूर्ववत् सन्नभावः लुङि अदुद्रवत् अपुपवत् अचीकनत् नेदयतीति
अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ टिलोपः लुङि अनिनेदत् असंसाधत् प्रशास्यं पाशस्यत् पृथयतेरिति तेन विशिष्टस्य स्यानितोऽन्

राम॰
६६

न भवति मध्यमलुकोऽसिद्धत्वेन यवथा नात इत्यस्यार्थः । अतिलोपो नेति निर्यादेशस्य ककारस्य लोपो नेत्यर्थः । अग्लोपित्वादिति अ
नग्लोपिनोऽप्यग्लोपित्वस्वीकारादिति भावः । देवयुं च मिति निरत्वाख्यानात् ऋतस्तरच इत्येतिकारकस्य ह्रस्वकरणादे वानं चयतीति प्रसज्येत व
लिवं धनमाच ऐच लिवं धयतीति वत् इत्यतेलुदे वाद्यायतीत्येतत् किंच कारकस्य ह्रस्वकरणे अदिदेवद्धायदित्यादाविन सिद्धेत् नच ह्र
स्वकरणमसिद्धत्वान एव वकारकस्य ह्रस्वकरणादिकमिति वाच्यं राजानमाचमयतीत्यस्य व्याख्येति चेत् अनादृतः यत्वात्व्याने क्रतू यते
तत्रैवेदं प्रवर्त्तते कात्स्न्यमिति सन्नियोगविशिष्टविधानात् किंच आख्यानस्य ह्रस्वसामर्थ्यान्न ह्राजनप्रवादविषयीभूतार्थविषयकमे
वतत्प्रभाष्यादौ स्त्राशयाना ये वोदाहृतत्वात् यदित्तु देवयुं चनमाच ऐ इत्यादौ प्रत्राजनमसिद्धिः स्त्रितदादादेवानं चयतीति भवत्येवेति अ
मुमुच्चाय दिति पूर्वोत्रासिद्धीयप्रद्विर्वचने इत्यसिद्धत्वनिषेधान्मुमुक्षस्य द्वित्वं अचीकरदिति ण्यो ऽभ्यरणचीत्यभ्यासोवर्णस्येत्वं दीर्घो
लघोरिति दीर्घः ननु परत्वात्सन्वद्भावदीर्घे कृते पश्चादेत्वं स्यात् न चैवं दीर्घो लघोरित्यस्यैवप्रवृत्तिरिति वाच्यं अजूहवदित्यादौ लस्य साव
काशत्वादिति चेत् अनादृतः चिण्पति पेधे परमित्यत्र परशब्दस्येष्टवाचित्वात्सन्वल्लघुनीत्येन दीर्घो लागित्वमेव भवति लस्य भेदास्सन्
विकारस्य दीर्घो बाधवनीति अचुष्मवदिति इत्याभ्यासात्परोयः पवर्गः सतु अवर्णपरो नय स्सवर्णपरो यण् नास्त्यभ्यासस्य इत्यभ्यासे
कारस्येत्त्वं न स्वस्मादिति योभनः अभ्यस्तः स्वनः योभनोऽभ्योयस्येति बहुव्रीहिः अशशासदिति उपसर्गेसमानाकारस्य ह्रस्वकरणादे
जादेशिति द्वितीयस्य द्वित्वमटागमश्च स्वयतीति प्रकृते काऽजेति प्रकृतिभावस्तु येन नाप्राप्तिन्यायादेरित्यस्यैव बाधको नत्वयथानां
प्रमात्रे विलोप इत्यस्येति भावः अससवदिति णौ च ऽयणजीति ज्ञापकेन द्वित्वे कार्ये ऽजादेशस्य स्थानिवत्वान्निषेधाद्यस्वरशब्दस्य
द्वित्वमिति मते नेदम् अजगन्ग्लोपिनग्लोपित्वाभ्युपगमे प्य ऋत्वादेशः अजादेशत्वव्यवहारो नास्तीति मते तु णिचस्स्द्वित्तस्येव
द्वित्वं तदाह अससिवदिति भावयतीति वहोर्लोपोभूच भवोरित्यस्य वृद्धिरिति भावः नचैवं इडागमोऽपि एरास्त्विति वाच्यं णावि
त्युपमेयसप्तमीनिर्देशादिष्टवदित्यत्र सप्तम्यंताद्वतिरित्यभ्युपगमात् एवं चेष्ठनिपरे पूर्वस्य यत्कार्यं तद्देवातिदिश्यते न द्वित्वेऽपि
कार्यमिति स्थितं वहयतीत्यन्यः इति यडभावे तन्मान्नियोगविशिष्टस्य भस्यावस्थाप्यभावइति भावः नन्वेव मन्यमतत्वेन किमर्थं

त॰बो॰
उ॰ति॰
६७

67

त्य इत्यर्थः। प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहुलम् इत्यमरः। संभूयस्यति आसंभूयसीत् नेह संघन्द्रस्य प्यक्तत्तिर्यत्र प्रातिपदिकाद्धातु
संज्ञाप्रयोजकप्रत्ययस्य विधानं तत्रैव पृथक्कृतिरित्याहुः। आज्ञालिंगए इति तेन दुवस्सं दीपन इत्यादि सिद्धं प्रयुज्यतेव समिधाग्निं दु
वस्यच इत्यादि इति कंड्वादयः। प्रथमस्येति अजादेस्तु द्वितीयस्य द्वित्वे प्राप्ते इत्यपि ज्ञेयं प्राचा तु यथेष्टं नामधातुष्विति प्राक् कंड्वादेस्तृ
तीयस्येत्युक्तमित्यवलावितं नामधातुत्वस्यानिराकृतत्वात् अत एव प्रत्ननामधातून् समाप्य कंड्वादयः पृथगेवोक्ताः। ईर्ष्यद्वियिषद्वयो
रिति नकारस्यत्वतः परत्वाद्द्वित्वं चेति भावः। यिसापयिषतीति णौ विषबङ्क्षवेन पियणौ स्थापियस्थिरित्यादिना पादेशस्ततो द्वित्व।
दि सिसाधयिषतीति इष्टवद्भावादिहांतिकबाढयोरिति साधादेशः साद्धिधयिषति साधयिषिषति षत्वं तु नास्तीति आदेशावयव
त्वादिति भावः। बोभूयिषयिषतीति इह यङ्निमित्तद्वित्वे कृतेपि सन्निमित्तद्वित्वं वाक्यस्य लिटि धातोरिति तस्त्वे अनभ्यासस्येत्येत
द्वयं कर्त्तव्यं एवं चलत्येव लक्षणं सकृदेव प्रवर्त्तत इत्यनभ्यासग्रहणं तत्र प्रमाणमस्त्विति भाष्यस्थं मत्वा व्यार्त्तपोटिवाद्मात्रमिति भा
वः। इति प्रत्ययमाला ॥ भावकर्मणोः। भावे कर्मणि च यो लकारस्तस्यात्मनेपदमित्यर्थः। कर्त्तरि कर्म। अन्यस्येति पदस्य योग्य
स्यादिति लवनं ब्राह्मणः करोतीत्यर्थः परस्परकरणमपि कर्मव्यतिहारः संप्रहरंते राजानः इत्यकृत्स्नारंभादेव सिद्धेः कर्तृग्रहणमुत्त
रार्थं व्यतिस्ते इति षत्वाभावान्नष व्यतिस्ते इति उपसर्गप्रादुर्भ्यामिति नेह षत्वं सकारस्यास्त्यवयवत्वाभावात् आदेशप्रत्यययो
रिति षत्वं सुसात्यदाघोरिति निषिद्धं एकदेशविकृतन्यायेन प्रत्ययमात्रस्य पदत्वात्। न गतिहिंसार्थेभ्यः। अर्थग्रहणात् प्रत्येकमभिसं
बध्यते कर्मव्यतिहारे यदात्मनेपदं तस्य निषेधः। अर्थग्रहणसामर्थ्यादेशशब्दांतरमनपेक्ष्य गतिहिंसयोर्वर्त्तते तत एवेह इत्युक्तं तेहृ
रतिस्तूपसर्गवशाद्धिंसायां वर्त्तत इति हरतेरप्रतिषेध इति वार्त्तिकमर्थग्रहणं लभ्यमेवेत्याहुः। इतरेतरा। नन्वितरेतरादिशब्दै
रेव कर्मव्यतिहारस्य द्योतितत्वात् तद्द्योतकमात्मनेपदं न प्राप्नोतीति किमर्थो निषेधः। अत्राहुः। लौकिके व्यवहारे लाघवाना
दरादात्मनेपदं प्रसज्येतेति निषेधोऽयमारभ्यते अत एव व्यतिलुनीत इत्यादौ कर्मव्यतिहारद्योतनाय व्यतीत्युपसर्गो वात्मने
पदं च समुच्चित्य प्रयुज्यत इति। नेर्विशः। नेः किं प्रविशति अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति परिभाषया निरुपसर्गस्य ग्रहणं ते

राम॰
६७

वान्तादेशा विभाषितो भवत इत्यर्थः ज्ञापयतीति ज्ञपच्चेति ज्यादेशः सच वियाख्यिरे तिवर्णादेशो न स ह्वविकल्पत इत्याह वर्णयतीति लुङि अ
जिज्ञपत् अववर्णत् मिथं अपिमथत् स्थिरं अतिष्ठिपत् सत्यादेशावयवत्वात्स्थत्वेन किरं अपिस्फरत् उरुं गिति वरादेशो कृते संज्ञा
पूर्वक विधेरनित्यत्वाद्बहुलकाद्वा माथवेन विकल्पेनोपधाह्रस्व इत्युदाहृतेति स्वयमपि न यो वाह् वरयति वारयतीति अवीवरत् वंहयतीति
अम्लोपित्वादववंहत् गरयतीति अजीगरत् नयतीति अतिनयत् दापयतीति अददापत् हृदयतीति अववृंदत् इतिनामधातुप्रक्रिया
॥ कंड्वादिभ्यो यक् धातोरेकाचइत्यस्मात्प्रातो निवर्तते विशिनिदृत्तं अन्यथा कंडवतीति स्यात्तदाह धातोर्नित्यमिति केचित्तुनिसंकोटिल्येन
लाविविलो नित्यमित्यनुवर्तनइत्याहुः तच्चिंत्यं तत्र हि नित्यग्रहणमेव कारार्थं चर्तते रकोट्टित्यन्यायस्यानित्यतां ज्ञापयितुमिति प्राग्व्या
तत्वात् किंच नित्य कौटिल्ये गता वित्यत्रापि नित्यत्व वर्तते अन्यथा गत्यर्थेभ्यो नित्यं यङ् स्यादिति सार्वे इति कङ्वादिभ्यो यक्स्यात् तत्र येर
तिप्राचोक्त मयुक्तमिति भावः कियाद्रति यक क्रित्वेन धातुत्व इति ज्ञापते कंडूञ् इति दीर्घपाठेन प्रातिपदिकान्यपीति मदितु धातव एव स्युस्तर्हि
स्वांते पठिते पियकि परे अस्यत् सार्वेति दीर्घेण कंडूयतीत्यादि सिद्धेः किंतेनदीर्घपाठेन हि विधेस्तु धातुभ्यो यकिगुण निषेधेन कित्वं
सार्थकं के द्रुरित्यादिप्रतिलक्षणसिध्यादीर्घपाठोपि सार्थकः अत एवो कंभाष्येधातुप्रकरणाद्धातुः कस्य चासंजनादपि आह चायमिमं
दीर्घमन्येधातुविभाषित इति एतेन कंडूकरोतिकंडूयतीति प्राचोक्त वियहोपि परास्तः कंड्वादयः प्रातिपदिकान्येवेत्यनभ्युपगमात् नच
द्वैविध्याभ्युपगमे पिप्रातिपदिका देवयक्स्यादिति वाच्यं तथाहि सति धातोर्लङ् कंडूयतीत्यादावप्यसंगात् सुखदुःखातिप्रातिप
दिकत्वं तोपासंभवे नसुखातीत्यादावृद्धिप्रसंगाच्च यत्तु कैश्चित् कत्ववैरकतेदैतिस्वात्कर्मण्यनुवर्तनात् कृत्यर्थीय मीति प्राचोक्त
व्याख्यायां न किंचित्कार्यं कंडूयकं तत्चिंत्यं अनुरोधेनानां भावात् अन्यथा णिङ्तेस्थिवपत्कृतिंपतस्वाभ्यां व्यापारनृपापत्ते रिति दिक् प
प्रभाव इति एवं त्वमित्यर्थः लोटिलेति यसहलइतियलोपः सुखातीति चुरादौ तु सुखदुःखतत्क्रियायां सुखयतीत्याद्युदाहृतं सपरप
गंत्वादपत्ययाद्गुरोश्चहलइत्यनेनवाप्रत्यये टापरस्य पर्या अररक्या वाम्यतोदप्रत्करणकं कर्मेत्याशकर्म अदंतेत्वमिति लेल्यातिना
दंतपचेतु लेलायतिमहीङ्मेत्यस्यस्वर्गेमहीयत इति रामायणम् मरुत्ताविति मस्तति। पतिमाखवि शेषः गृभ्नत्मावेइतिवाङ्

त॰बो॰
उ॰ति॰
६८

68

रुदाद्लत्वान्नयाचतिष्ठतेरर्थे ऽस्योद्वायं चः करणं लद्वालादि तिव्याख्यायं उपतिष्ठते इत्यस्य स्तुत्समीपावस्थानमेवार्थः न च यद्यपि दिवम्
नस्य करणत्वे संभवतीति वाच्यं उपस्थानस्य नृपेत स्याय योगाभावापत्त्या येस्तु तानुपयोग उपस्थानं करणत्वं मंत्रस्य न विरुध्यते आपो
भमिति दिती यानुकरणत्वान्यथानुपपत्तिलभ्येन स्तोतुमित्यनेनेत्येत्ति एवं चाग्नेय्या आग्नीध्रं स्तोतुं तत्समीपे वर्तितुं ततो यथैवं वाक्यार्थः
आदित्यमुपतिष्ठते इत्यत्र तु तत्समीपावस्थानस्यासंभवादादित्यं स्तोतुं तदभिमुखतया तिष्ठतीत्यर्थः इत्याहुः गंगा यमुनामिति ये
नेन वाचीन गंगा तु पश्चाद्यमुनया सह मिलिते ति पतीयते सांग कर्मका च्चेति चकारेण कर्मकस्य संग्रहः नत्वइवमिति अन्यथा वेदि
नो भेन स्येत्यादि व्वस्यमाणेन संगच्छेते ति भावः आडोयमहनः पाठ्ये तिलपाच हन्तेरकर्मकतया आङो भ्य आहन्मित्यत्रात्मनेपदं युक्त
मित्यर्थे नेनुमित्यादीति एवं व्यस्य तीयपं चम्याः प्रसक्तिरेव नास्तीति भावः समीयमेत्येति विषमविलोचनस्य समीपयेत्यवज्ञः आङो यमे
स्वायमेव वदन्ति महत्त्वं स्वयं तोया निधि घाटा ष्ठाल नंचक्रे अत्र यां स्वाङ्गकर्मकत्वमस्त्येवेति भावः आत्मनेपदेषिति तङ्गीस्व सुवर्चसमो
गमृच्छि स्वरत्यात्ति श्रुविदिभ्यः इतित्रतनिस्थ पाठस्तु ये त्वभाष्यस्यंपाठमनुसरन्ति समो गम्यृच्छिभ्यामिति संगच्छतइति संगानं भवतीत्यर्थः
याग मः आसंयो गाह्निरि कि दित्यतः किदनुवर्तते इकोऽझलित्यतो झल्ग्रहणं लिङ् सिचावित्यतो लिङ् सिचाविति चानुवर्तते कि
त्वप्रसंगे अनुदात्तोपदेशे ति मलोपः समृच्छिष्यतइतिलटः प्रयोगस्तु लोडादिकत्र च्छेत्रयग्रहणं न तु मृच्छादेशस्येति प्रवृत्तिर्ग्रामे
यामं संगच्छतीति लक्ष्यं संगच्छते अत्र लुप्तं कं नमित्यर्थाकर्मकत्वमेवेति लङ्एकमेवेकास्वार्थेष्वत्र विदिप्रछि परस्मैपदि
साहचर्याद्दाह वेत्तेरेवेति विद इति दृ स्वरितेन सत्ता विचारणार्थयोस्तु अनुदात्तेत्वादेव सिद्धं न चानिरनुबंधपरिभाषयैव वेत्तेर्ग्रहणं
स्यादिति वाच्यं लुग्विकरणालुग्विकरणयोरितिपरिभाषया लुविंदतेर्ग्रहणप्रसंगात् वेत्तेर्विभाषा पीडुग्रो रुदित्यतो रुडनुवर्तते अ
दभ्यस्तादित्यतो ऽदित्यनुवर्तमानषष्ठ्यंतत्वेन विपरिणम्यते इत्याह अतोरुडागम इति आडविधाविति सन्निपातस्येति लुम विकरणे
न णाविना साहचर्यादिति भावः मासमृतेति उभ्यासमितिकित्वं नो यौगाढभावः समार्तेति न तु सिज्लोप लोपस्यासिद्धत्वादार्श्चेति
वृद्धौ कृतायां हस्वासंगादितिसिज्लोपमन्तरा समा हे ति रूपे स्यात् न च कृत्वादि हितस्ये ति व्याख्यानादिर्दश सिद्धि इति वाच्यं वि

राम॰
६८

नेहनमस्यति विशांतिमम्बराः इत्युक्त्वा मैथिलीभर्त्रे रंके नि विपाली भयादिया दिल्यत्र तुल्यंगानि विशातीमिति पाठं न च संस्कारपक्षे तं कं (
नि विशतीमिति पाठेप्यदोष इति वाच्यं त्वं करोति भवान् करोतीत्यादिप्रयोगस्यापि दुष्करीत्या साधुत्वापत्तेः वालिस्याद्यामित्यादौ वैयर्थ्या
पत्तेश्च स्यादेतत् नवांत्तु दृश्यामलन्तु न्मि विक्तले लच्चात्मनेपदं न स्यात् अन्तरंगत्वबाधानात् न च सांग व्यवधापकमिति वाच्यं अंगभक्तस्यादो
विकरणविशिष्टस्यावयवत्वे पिधातोरनवयवत्वादिति चेत् अत्राहुः लावस्थायामडागम इति भाष्यमतेन कश्चिद्दोषः मतान्तरे तु
पसर्गनियमे अत्रउत्पाद्यउपसंख्यानमिति वार्त्तिकमस्तीति आङोदोऽनास्यविहरणे इदं तेन व्याददते विहगपतिर्मुखं स्वकीयमि
ति प्रयोग अस्यविहरणेपि सिद्धिः क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वविवक्षणात् पिपीलिका पतंगमादानमिति पिपीलिकोपादाने इत्यस्यापि नेह
त्यं अव्यवहितात्वादेवात्मनेपदं लिङ्गः किं तु शंकेः सन्नंतस्येति ध्वनयति धनुर्विपत्यादिना नियमार्थं इति नाघस्तेरनुदात्तेत्वं कुम्भ
नुदात्तेत्वं हलादेरिति युचि नायत इति रूपसिद्ध्यर्थमिति भावः मातुरनुहरति इति साहचर्यमनविवक्षितं न तु प्रकारता स्त्रीत्वं गजोपलि
रतीति अन्नदर्थे सत्याप्यालेखनाभावात् सुडोऽप्राप्तिः दानाय प्रायत इति न्यायकृदिति संप्रदानसंज्ञानी चीमते प्रणिहितलुकेरप्रियेण
सख्यः शपामियदि किं चिदपि स्मरामीत्य न तु स्वाशयं प्रकाशयामीत्यर्थे विवक्षितो न तु शपथ इति तत्र डित्याहुः प्रकाशनं ज्ञापनं स्थे
यो विवादपदं निर्णेता तेन अस्मिन् विवादपदनिर्णायार्थमिति व्युत्पत्तेः वाकुलकादधिकरणे अचोपनृत्ये यो विवादस्थानस्यनि
र्णेता स पुरोहितेत इति मेदिनी कर्णादिषि अधिकरणे समभी लिंगस्थेयत्वं लिङ्गले इत्यात्मनेपदेन यो सशेलमेवार्थमाह कर्णादो निप्रका
शने त्यादि किं चेन्नेति प्रलिलनुकोऽनर्थकमित्यस्यानुवर्त्तते उद्देपसंयोगानुकूलं यत्नमेतद्ध्यर्थकमुदो नूर्ध्वे इत्यस्य नृत्यक्रि
याने त्यादि किंचेन्नेति प्रलिलत्यात्मनेपदमित्यर्थो लभ्यते एवं लक्षणाविषये स्वदर्शितप्रायकमिपदमित्यमिप्रेत्याह ईलयाग्नि
मायां वर्त्तमानादुल्स्व्यानिजलते लीत्यात्मनेपदमित्यर्थो लभ्यते एव लक्षणविषये स्वयंदार्थे ज्ञापकमेपदमित्यमिप्रेत्याह इत्यादि
वेति इच्छार्थे वेत्यादेहास्यचव्याम चक्षलमित्यत्र नास्ति उपान्मन्त्रकरणे मंत्रः करणं यत्र मंत्रकरणं स्तु तिस्तत्र वर्त्तमानादुपपूर्वा
तिष्ठतेरात्मनेपदं स्यात् आग्नेय्यादिभ्यो देवताकया ऋचा आग्नीध्रमग्निविशेषं स्तौतीत्यर्थः अनके चिल् म्लोकेः राजानं
स्तौतीत्यर्थे म्लोके स्यात् तिष्ठत इति प्रयोगो नेष्यते ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते ... आग्नेय्या आग्नीध्रमिति वैदिक विषय एव सर्वं

त.बो.
उ.सि.
९९

ति निमित्तत्वात् अकर्मकाच्च अनुपसर्गाद् ज्ञः इत्यनेनैव सिद्धे सर्पिषोऽनुजानीते इत्यादि सोपसर्गार्थमिदं भासमानोपसंभाषा ऐ वुकिं
यत् किं चित् वदति अनुवदते कठ इति अनुः सादृश्ये तेन कलापं ऐ तिनुल्यार्थयोगे शेषलक्षणा षष्ठी विभाषा विप्रलापे अमाप्रविभागे
यं स्वकरणं स्वीकार इति स्वकरणमित्यत्र स्वं निजं भवति समर्थानां प्रथमाद् इति विकल्पात् स्वकरणशब्देन भार्यास्वीकारो गृह्यते इतरत्तु न
हि स्त्रु स्वीकारमात्रे पिपाणिं कुरुते उपायंस्त महास्त्राणीति गंधनांगे इति पूर्वं विप्रतिषेधात्परत्वे नेति विभाषा सूत्रे भाष्ये उक्तः । नित्यं कित्त्वमिति यमो
गंधने इति पूर्वसूत्रेणेत्यर्थः । ज्ञाश्रुस्मृदृशः । अपन्हुवे ज्ञः सत्यादिना ज्ञाधातोरात्मनेपदं स्यात् शिभ्यध्येति पुद्दशिभ्यां चेत्यात्मनेपदे कृते तस्मिन्विषये पूर्व
त्सनः इत्यनेन सिद्धे पि विधेयांतरेसन्नंताद नेन विधीयत इति ज्ञेयं नविवदतेः इति नेर्विशः इत्यात्मनेपदविधानात्सन्नंतादप्यात्मनेपदे
सनो नेत्यनुवर्तते ति नोनोर्दः पूर्ववत्सनः इतिसूत्राभ्यामिति पोषः सम: दणव । समो गम्यृच्छि इत्यत्र इति पठनीये इत्याशयात्स्य कर्मका
दपि विधानार्थे इतिध्वनयन्नुदाहरति संचरते वापनुर्मिति भुजोऽनवने अवनं पालनं अदने इति वक्तव्ये अनवने इति पर्युदासस्य प्रयोज
नद्वयं संयोगवद्धिप्रयोगस्यापि विशेषावधारणद्देतुत्वाद्योधादिकस्येवभुजेर्ग्रहणमित्येकं अनादर्था तरे उपभोगादावात्मनेपदं भवती
ति द्वितीयं तदाह बुभुजे पृथिवीपाल इति इहेति उपभोग इत्युपलक्षणमात्मप्रात्करणस्यापि पृथिवीं बुभुजे स्वाधीनां चकारेत्यर्थः भु
जपालनाभ्यवहारयोरित्यस्य रुधादेरेव ग्रहणमिति भुजो कौटिल्ये इत्यस्मान्नुदादेः परस्मैपदमेव पाणिं विभुजति मूलानि विभुजति तस्यै
यत्कर्म आत्मनेपदमित्यधिक्रियत इहाधांतरवाक्यानि चत्वारि मतीयं ते णरात्मनेपदमित्येकं वाक्यं तत्स्यादित्यं तेन न्याय्यात्तमणोय
त्कर्म तो वेद इति द्वितीयं कर्मशब्दः क्रियापरः कर्तृविकर्मव्यतिहार इतिवत्स्थाच अणौ या क्रियासैव एयंते चेदित्यर्थः एवं स्थिते फलित
माह सैवचेणयंतेनोच्यतेति सकर्मकेति तृतीयं वाक्यं अणावित्यादि चेत्तर्द्धांतमिहानुवर्त्ततेकर्मशब्द स्थात्र कारक विशेषपरः घटा
धिकाराश्रयणात्तदेव चाच्छे अणौ यदित्यादिनास्यादित्यं तेन अनाध्यान इति वाक्यांतरं च छे नाविति आध्यानमुत्कंठापूर्वकं स
रणं वस्तुतस्तु पर्युदासएव लाघवादाश्रयणीयस्तथा चान्व वाक्यत्रयमेवेतिबोध्यं विकल्प इति परत्वात्प्राप्ते इत्युत्तरेणान्वयः पूर्वविप्र
तिषेधेनेति विभाषोपपदेनेत्यस्यावकाशः स्वयत्नं यजति स्वं यत्नं यजत इत्यादि तेरणावित्यस्यतु दर्शयते राजेत्यादि तथा अणावक

राम:
९९

हिल विशेषणे प्रमाणाभावात् उदाहरणं आट्टते आयसेध्यापनेऽश्वे अन्नवेवित् सिज्लोपएकादेशे सिद्धो वाच्य इत्यनेन पूर्वं सिज्लो
पे पश्चाद्वृद्धिर्भवति एकादेश इति विषयसप्तम्याश्रयणात् नचैवमप्यदेवीत् न लिप्यैश्नाश्रुकीत्या पूर्वं सिज्लोपे वहेरः सत्यामध्ये
लिति अपसमसंगादिति वाच्यं वार्णादांगं बलीय इति पूर्वमेव गुणे कृते सिज्लोपो न प्रवर्तते इति आटश्चेति वृद्धौ कृतायामध्येति
रूपस्य निर्बाधत्वात् समानेत्यत्र उश्चेति किंत्वे न गुणप्रसक्त्या पूर्वमेव सिज्लोपे पश्चादाटश्चेति वृद्धिरिति वैषम्यमित्याहुः अन्ये तु
सिज्लोपानंतरं यत्रैकादेशः प्रसज्येत तत्रैव सिज्लोपः सिद्धो यथा अमहीदिति न चात्र तादृशो विषयोऽस्ति किंच वार्णादांगं बलीय
इति पूर्वमेव गुणे कृते इत्यादि यदुक्तं तदसत् समानाश्रये हि वार्णादांगं बलीयः अन्यथा द्योदिवाचरति पयस्वतीत्यत्र यणभावः स्यात् किं
त्वयुगं नेति गुण एव स्यात् तथा च समाश्रये सेवकस्य समानेति लक्षणप्रमाद इत्याहुः गंधनंहिंसेति गंध अर्दने अर्द हिंसायामि
त्यस्य धोश्चादेरौ पाठादिति भावः सहसा वर्तते साहसिकः ओजः सहोंऽभसेति ठक् तस्य कर्म साहसिकं नाम लाहित्वा त्यजन् पर
दारानित्यादि त्वान्वयीकरोतीत्यर्थः साहसिकं नयात्वर्थः तथा हि सति परदारानिति कर्मणोऽन्वयः स्यात् किंतु प्रयोगोपाधिरि
त्यभिप्रेत्याह लेपुसदसेति एयोदकसेति एषणाद्धेऽकारांतः अवो धेधोरमेति निपातितः एधाश्च उदकं च तेषां समाहारः यद्वाय
धः शब्दः सकारांतः तथा च एधांसि उदकं चेति विग्रहः दकशब्दो ह्युदकवाचीवेत्यर्थोऽप्यत्र नियते उक्तं च हलायुधे मोक्षमा
ज्ञे भुवनममृतं जीवनीयं दकं चेति संमानने उपनयनपूर्वे केरोति उपनयनवटुसंस्कारस्तस्य मरणमित्यात्मरस्थे पदे माप्येऽने
नात्मनेपदे विधीयते नत्वुपनयनमानेनाचार्यत्वं भवति किंतु तत्पूर्वकाध्यापनेनेत्याचार्यकरणस्य प्रयोगोपाधित्वपरेपरया
ज्ञेयं उपनीय ददद्वेदमाचार्यः स उदाहृत इति स्मृतेः कर्तृस्थे कर्मणीति आत्मगामिनि क्रियाफले इत्यर्थः ज्ञानि मर्गतायः संतान
पालनयोः तापनं स्फीततानदाह स्फीतानीति पदज्ञानीत्यर्थः वेतनादध्यापिकमेः पादविक्षेप यवार्थस्तत्र धातोः पिधातु नामनेकार्थ
त्वादेवमुक्तं यो पाभ्यां शो पाभ्यामारंभेऽश्लेषे एवमुक्तं उपक्रामतीति तत्र तात्पर्ये उपपराभ्यामिति मपरतेनं ज्ञात्मनेपदे शक्यमितिभा
वः तत्यादेोत्विति नचतत्यादिसूत्रं सोपसर्गे च इति तात्पर्यमित्यनुपसर्गात्क्रमे इत्यत्र यत्पि विभाषेवास्तित्विति वाच्यं उपपराभ्यामि

ल.शे.
उ.ति.
७०

70

स्तीति भावः क्रियासाम्येपीति प्रथमकक्षायामित्यर्थः द्वितीयायामाहयेति आरोपासेवचेत्यंते इत्यस्यान्याधिभावच्छेदपरत्वमभ्यु
पेत्येदमुक्तं यद्वात्वाधिकरणावच्छेद आत्मनेपदत्वमभ्युपगम्यते तदा प्रथमामप्याश्रयतत्त्वं भवति इदमीकर्तृस्य क्रियाकमुदाहरति एवमित्या
दिना आरोहन्ति हस्तीति प्रेरणांशत्यागे उदाहरणमिदं तलोपिजितिनिवृत्तप्रेषणत्वात्तः प्रेरणांशाविवक्षायां णिजित्यर्थः अनर्थ
र्थस्याविवक्षायामुदाहरणमाह आरोहयते इति एवं निवृत्तप्रेषणपक्षमुपपाद्येदानीमध्यारोपितप्रेषणपक्षमाह यदेति हेतुत्वारोपा
दिति प्रयोजककर्तृत्वारोपादित्यर्थः अत्रापि सौकर्यविवक्षैव बीजं पश्यन्तीति पश्यतो भक्तानारोहतो हस्तिपकानिति क्रमेणार्थः आ
धिक्यादिति अस्मिन्पक्षे णौ चेत्सा क्रियेत्यनेन आधिक्यमात्रं व्यवच्छिद्यते न तु न्यूनत्वमपि अन्यथा तल्लोपकक्षायामपि तङ् न स्यात्
महस्तु पाक्षमेषणांशस्य त्यागे न न्यूनताया सत्वादिति भावः णेरिति किं पश्यन्त्यारोहन्तीत्यादाविति निवृत्तप्रेषणात्साभूत् न च णौ चेदि
लिंगुलत्वाण्यंतादेवस्यादिति वाच्यं अणौ विवक्षायामपि स्थूलत्वात् अणि प्रयोगार्थस्य एवकर्त्रा स्वस्य शत्रुत्रीमेहे वृक्षं तु मो चित्याव्रअणौ
या क्रिया सैव चेण्यंते इति किं दर्शयति भावः आरोहयति हस्ती स्वध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायामाभूत्तवपंत द्विकरेणुरारो
हयते निषादिनमिति माघप्रयोगः स संततं दर्शयते गतस्मयः कृताधिपत्यामिव साधुबंधुतामिति भाष्यविप्रयोगस्य संगच्छत इति चे
त् अत्राहुः णिचश्चेत्यनेन क्रियाफले कर्तृगामिनि तङ् न तु प्रकृतसूत्रेणेति अणौ यत्कर्म कारकं णौ चेत्स कर्त्तेति किं दर्शयन्तिभ
वमिति निवृत्तप्रेषणपक्षे तल्लोपकक्षायामाभूत् स्मरति वनगुल्ममिति पक्षद्वयेपीयं प्रथमकक्षा स्मरयति वनगुल्म इति निवृत्तप्रे
षणपक्षे चतुर्थकक्षेयमध्यारोपितपक्षे तु तल्लोपकक्षे नित्यं केचित्तु तत्सूत्रस्थभाष्ये दर्शयते भृत्यान्राजेत्युदाहरणं स्मरय
त्येनं वनगुल्म इति प्रत्युदाहरणं च दृश्यते तत्र चाध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायामेवात्मनेपदं भवति न तु तल्लो
पकक्षायामिति तृतीयपक्षे तथा च कर्मघासमाकर्तृत्वं तस्य क्रियावाचित्वं स्वीकृत्याणौ या क्रिया सैव चेण्यंते नो चेत्तस्येति वाक्यांतरा
भ्युपगमेपि एवकारेणाधिक्यं न व्यवच्छिद्यते किंतु न्यूनतैव तस्मादेव भाष्यादवगम्यते एवं चादर्शयते भवः आरोहयते हस्तीति
कर्मप्रयोगराहित्ये अलंकं यस्योदाहरणं स्मरयति वनगुल्म इति प्रत्युदाहरणं च भाष्यविरुद्धमेवेत्याहुः अन्ये त्वविवादितमि

राम.
७०

र्मकाद्दित्यस्य योगे हंसस्संयोगोपी प्याययतीत्यत्र का या : णेरणावित्यस्य तु लावयते केदारः स्वयमेवेत्यत्र हिल्यते केदार इति द्वितीयकक्षा
याम् अणावकर्मकत्वादिति भावः न च पश्यति भवतीति वत् द्वितीयकक्षायां लुनाति केदार इत्येव प्रयोग इति भ्रमितव्यं लवनस्य कर्मस्थक्रियात्वे
न कर्मवत्कर्मणेति यगात्मनेपदप्रसंगेन अणावकर्मकादित्यर्थस्य बाधे दर्शयते राजेति भाष्यप्रयोगो मानं तत्र हि णिजन्त्यपेम
णपदेनेरणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकत्वाच्च परस्मैपदप्राप्तेः विभाषोपपदेनेति विकल्पबाधे तु न किंचिन्मानं किंच अणावकर्म
कादित्यस्य बाधे विनास्यैव प्रमाणं पूर्वोक्तभाष्यस्य परगामिनि क्रियाफले चरितार्थत्वात् तथा च कर्तृगामिनि क्रियाफले परत्वादणा
वकर्मकादित्यस्य प्रवृत्तौ न किंचिद्बाधकमस्तीति पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेष्यत इत्येतच्चिंत्यमित्याहुः वस्तुतस्तु णेरणाविति सूत्रस्यावि
त्तवत्कर्तृके लावयते केदार इत्यादौ चरितार्थत्वादणावकर्मकादित्यनेन परगामिनि क्रियाफलेपि परत्वात्परस्मैपदे प्राप्ते दर्शयते राजे
ति भाष्यप्रयोगात् विभाषोपपदेत्यस्य प्रवृत्तौ न किंचिद्बाधकमस्ति ननु तेनापरस्माद् अणावकर्मकादिति परस्मैपदमेव स्यादिति न बाधे
न पूर्वविप्रतिषेधस्वीकारे विभाषोपपदेनेत्यस्याप्राप्त्या तद्विप्रतिषेधेन बाधे जात एवेति चेदेवं तर्हि दर्शयते राजेति भाष्यप्रयोगस्यैके
वलेचरितार्थत्वात्सोपपदप्रयोगे अणावकर्मकादिति परस्मैपदमेवास्तु तन्नापि पूर्वविप्रतिषेधेन णेरणाविति सूत्रस्य प्रवृत्तौ मानाभावादि
ति दिक् कर्मवत्कर्मणेत्यनेन गतार्थत्वं शंकां निरस्यति कर्तृस्थभावका इति अयमिति स्पंदनसाधनस्तोयोगात्वर्थो भावः स च परिस्पंदनसा
धनसाध्यस्तु क्रियासाधनं कारकं तन्नाध्यत्वात्वर्थ एव न तु तत्र तेन भवं पश्यतीत्यत्र च [illegible] कर्तृस्थभावकता न स्यात्किंतु कर्तृस्थक्रि
याकत्वेव स्यात् न च साधनप्रत्येन कारकाणां कारकं क्षिवहितं मिति वाच्यं न तत्प्रभवः पश्यतीत्यत्र तद्दोषतादवस्थ्यादिति चेत् अत्राहुः
आरोहणादौ स्पंदरूपत्वेव द्वद्वार्थसाधनं तथा दर्शन श्रवणादौ न भवति किंतु स्पंदनरहितोपीति नोक्तदोष इति कर्तृस्थभाव
कमुदाहरति पश्यतीति येरलांश्रोतिप्रौ कर्मविवक्षेति भावः तनुते स्वकृपेरलां यकाकाज्ञोरित्यर्थः अनर्थक्ये कोत्यादि न चैवं णिज
पिगच्छतीति दर्शयते भव इति न सिद्धेदिति वाच्यं उपायमिति तत्तावदप्युपेया निवर्तन्ता दिति कैयटोक्तेः एवं च स्वार्थ एव णिजिति पर्यवसा
नादाह द्वितीयावत्तु ध्योनिरिति वृत्त्योऽर्थ इति न्यूनाधिकभावरहितः तमस्तीयेति प्रथमाद्वितीययोस्तु एवं तत्वाभावात् अतः प्रसक्तिरेवना

त॰ बो॰
उ॰ लि॰
७१

करोतिरुच्चारणार्थत्वादकर्मकः। उच्चारणं निस्सारणं एवं तस्योच्चारणं हन्तिः सकर्मकः। उच्चारयतीति निस्सारयतीत्यर्थः। असहदुच्चार
णे तु धातोर्लक्षणा आत्मनेपदं तु द्योतकं तेनैव द्योतितत्वान्निःशब्दो प्रयोगे इति न द्विर्वचनं ऋत्विजो यजन्ते इति दक्षिणादिकं तु न याज्ञफ
लं स्वर्गकामो यजेतेत्यादिना स्वर्गाद्युद्देशेन यागादिविधानात् स्वर्गादिरेव फलमिति भावः। समुदाङ्भ्यो। आङो यमहन इत्येव सिद्धे
आङ्पूर्वकस्य वचनं सकर्मकार्थमिति निष्कर्षयन्नुदाहरति वस्त्रमायच्छत इति। अनुपसर्गाज्ज्ञः। अकर्मकाच्चेत्येव सिद्धे सकर्मकार्थमा
रंभः। विभाषोपपदेन। उपपदेन फलस्य कर्तृगामित्वे द्योतिते तद्द्योतनाभावप्राप्तविभाषेयं कर्तृगामिनि क्रियाफले नित्यमात्मनेप्राप्त वि
भाषेयमित्यन्ये। स्वं यज्ञमिति। स्वमित्युपलक्षणं स्वार्थं यज्ञं यजति आत्मार्थं यज्ञं यजतीत्याद्यपि बोध्यं। इत्यात्मनेपदं। शेषात्कर्तरि
अनुदात्तङित इत्यादिष्वात्मनेपदमेवेति नियमान्न तत्र भविष्यतीति परस्मैपदस्य हरणस्य प्रतिपत्त्यर्थमित्याहुः। अनुदात्तङि
त इत्यादिष्वेवात्मनेपदमिति नियमाच्छेषात् कर्तरीत्यनेन परस्मैपदमेव तत्र भविष्यतीति पक्षे ग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिति केचित्
अस्य बाधाविति। अनुपराभ्यामित्यस्येत्यर्थः। अत एव मर्कवत्कर्मणोति सूत्रे कायातिदेशोयमिति वक्ष्यति यास्त्वादिदेशाय देशमेव
त्कर्मणेत्यनेनात्मनेपदं न विधीयते किंतु तद्विधायकं भावकर्मणोरिति यास्त्वमतिदिश्यते तस्य च पूर्वत्वात्परेणानुपराभ्यामित्यने
न बाधमानं क्वाह यास्त्वातिदेश इत्यादि। स्वरितेति। तथा च कर्तृगामिनि क्रियाफलेपि परस्मैपदार्थः। सूत्रारंभ इति भावः। परेर्मृ
षः। स्वरितत्वात्पक्षद्वये प्राप्ते। व्याङ्परिभ्यो रमः। परिरमतीति। आङ्त्रान्तिवैकल्पिकत्वान्निजभावः। उपाच्च। व्याङ्पर्युपेभ्य इति नोक्तं उत्त
रसूत्रे उपेत्यस्यैवानुवृत्तिर्यथा स्यादिति। निगरणचलनार्थेभ्यश्च। निगरणं भक्षणं प्रभुञ्जनं चलनार्थानामने नात्मनेपदे सिद्धे
प्यचलनार्थानां तु सिद्धये पूर्वसूत्रे ग्रहणं अतएव तत्र विहितं पाययतीत्यर्थ इत्यादिना कण्ठतो हीयमाना किमाचामयसे नचक्षुषीति
श्रीहर्षः आङ्पूर्वाच्चमेरनेन परस्मैपदो वित्यादि चेत्। अत्राहुः आचामयमेव प्रयुक्तपदो हेलक्ष्मी स्तत्पयासनिनादेस्तस्याः संबोध
ने हे स इति सा त्वं इनेव चक्षुषी अक्षे चक्षुषी आचामय किमिति व्याचक्षते। अणावकर्मकात्। क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वविवक्षा
यामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदार्थमिदं। अणाविति किं। दे तुमत्यल्लादकर्मकात्परस्मैपदमिति नियमो मा भूत्। आरोहयमाणं प्र

राम॰
७१

हकर्मत्वत्कान्न तत्पत्स्यमल्पये पाविरोधेनैवभाष्ये यसमर्थितः तेषामयमाशयः गभीरायां नद्यां घोष इत्यत्र गंभीराभिन्न नद्यामिति ग
भीरनदीपदार्थयोरभेदे बोधानंतरं तीरलक्षणायां तीरस्य गभीरत्वाभावान्न घोषस्तु गभीरत्वेपि एकदेशान्वयासंभवाच्चानर्थकमपि गभी
रायामितिपदं साध्यमिति केचित्तमादाय यत्पार्थिकं तद्दिह्वाप्यधारोपितमेवेणपरत्वे द्वितीयकं स्तायां कर्मण्येवेति तन्नो णिजर्थस्यैव कर्मणोपि
त्यागेणि वा [illegible] पदस्य च मा यमिकबोधमाह्यमार्थिकांस्व बोध्य संबंधालक्षणे त्वप्रभुपगमात् विविक्षवाकार्थ स च इह बोध्यत्वेन तत्संबं
धस्य बोधकतास्य स्वबाधे सत्त्वात् एवेवार्थ वादैः पाशस्य लक्षणायां गतिरन्यथा [illegible] नमालनेनैतम्भूतिकामरस्यादि [illegible] स्य वि
भक्तिभेदेन प्रयोगस्यैव यथार्थ स्यादिति नन्वेतत्सूत्रेस्योदाहरणं मन्मुदाहरणं च यथा [illegible] कर्मकमेवास्तु किमनेन विद्यमान
कर्मणोः विवक्षितत्वोपपादनक्लेशेनेति चेत् मैवम् निरुक्तप्रयोगे [illegible] दर्शयितुमेव इत्याद्युदाहरणस्य च कर्मरहितस्य स्वीकर्त्तव्यत्वात्तदे
कत्वापायाः [illegible] कर्मीकोदाहरणं [illegible] उदाहरणयोः सिद्धये कर्मणोः विवक्षितत्व [illegible] उचितत्वात् किंच कर्मवत्कर्मणे
ति सूत्रे तुल्यपदेनापि कर्मस्थक्रियालोन्यत्रैव [illegible] तेन [illegible] मिति स्वीकृते [illegible] भाष्यथे [illegible] इति वाच्यं तथाहि
सतिकर्मवत्कर्मस्थक्रियत्वेपि कर्मस्था [illegible] कर्मवदित्यर्थलाभात् [illegible] कर्मणा तुल्यक्रियस्य
यथार्थापत्तेः द्वितीयकक्षायां भवेहत्ति [illegible] विषयतापादन [illegible] विषयत्व
पत्तिरूपायाः [illegible] कर्मस्थक्रियायाः [illegible] तुल्यक्रियत्वेन [illegible] नाधिकव्य
वच्छेदः [illegible] कर्मवत्कर्मणेति [illegible] द्वितीयकक्षायां [illegible] कर्मवत्कर्मणेत्यनेनैव [illegible] इत्यादि भाष्य [illegible] पसार
स्यभंगो [illegible] द्वितीयकक्षायामेवोदाहरणं [illegible] द्वितीयकक्षायामिति [illegible] एतेनाध्यारोपि
तमेवेणपदे [illegible] कर्मवत्त्वं [illegible] अवच्छेद एव स्वीकृते द्वितीये
कक्षायां [illegible] इति [illegible] दर्शयति [illegible]
ज्ञेति भाष्योदाहरणबलेनाध्यारोपितपक्षस्यैव प्रबलत्वादिति दिक् [illegible] अकर्त्तृमिमायाघं [illegible] आरंभः [illegible] इह

कल्पत्वेऽधात्वर्थः केवलः सुप्तो भावः स्यात्सिध्यत इति विकल्पस्यापि भावकस्य लक्षकत्वापत्तेः । लिङ्स्यादेवेति केषांचिद्व्याख्यानं
पदार्थसंभावनावाचकादेवभावे लिङः स्यात् विकल्पस्य तु भावनाभिन्नत्वात् अन्यथा क्रियावाचिन इति विशेषणे दत्तेऽपि तद्दोष
तादवस्थ्यात् विकल्पवाचकात् लिङभावे विहाय पक्षे स्थिति लिङुन पचेत्कनीयमेव वर्तमानक्रियाप्रश्ने ततरे वलडादीनां विधानात् किमर्थं
तर्हि क्रियावाचिनो भ्वादय इति सर्वैरचलनव्याख्यानं यः पश्यसीत्यत्रापि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया शब्दस्य धातुत्वासंभवा
दातो धातोरिति तत्रकाश्राल्लोपापत्तेरिति चेन्न अत आहुः कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति पक्षे आतो लोप इटि चेति कार्यप्रदेशे भ्वादयो धात
व इत्युपतिष्ठते भ्वादिषु याधातुमात्रपठनाद् त्वबाचकोऽपि याधातुस्तत्रोपतिष्ठते वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाः अप्र
वृत्तेः आलोपो धातोरित्यत्रात् इति वर्णग्रहणात् तस्मात्सत्त्ववाचकस्य याशब्दस्य धातुसंज्ञा माभूत् क्रियावाचिन इति विशेषणमवश्यव
क्तव्यमेवेति उत्पादनाक्रियेत्यनेन तु क्रियावाची धातुः धात्वर्थः क्रियेत्यन्योन्याश्रयोऽन्दुष्पॄ इति इति केषांचिदाक्षेपो निरस्तः उत्प
त्त्यनुकूलव्यापारस्य क्रियात्वात् तदुक्तं व्यापारभावनासैवोत्पादनासैव च क्रियेति धातुत्वेनेति सकलधातुषु धातुत्वं जातिरखंडो
पाधिर्वेत्यन्यदेतत् लडवाचकानां तावच्छेदकं क्रियात्वं तु वाच्यतावच्छेदकमिति भावः धातुवाच्ये नन्वेवं पचतीत्यादावेककर्तृकाव
र्तमाना पचिक्रियेति क्रियाविशेष्यको बोधो न स्यात् प्रत्ययार्थं प्रति प्रकृत्यर्थस्य विशेषणतायाः उपगमादिना द्रव्यत्वाद्रतयाचभा
वनानिष्ठ प्रत्ययवाच्येति मीमांसकमतमेव रमणीयमिति चेन्न अत आहुः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति ह्युत्सर्गः सचेह त्यज्यते क्रियाप्र
धानमाख्यातमिति स्मरणात् टावाद्यर्थत्वेन मीमांसकैरभ्युपगतस्य स्त्रीत्वस्य पाचिकादौ विशेषणत्वाभ्युपगमात् प्रत्ययार्थः
(प्रधानमिति स्मरणात् टावाद्यर्थत्वेन मीमांसकैरभ्युपगतस्य स्त्रीत्वस्य पाचिकादौ विशेषणे प्रधानमिति नियमस्य त्यक्तत्वाच्च
किंच भोक्तव्यमित्यादौ लिङो विनापि भावनाप्रतीयते कार्यकार्ये त्वा चद्रष्टव्ये आक्षिचकारितिसमानाधिकरण्यं किं तव्यंमो क्त
व्यं किं कृतत्वात् भुक्तवान् इति न च कृतामपि तद्धादीनां भावनावाचकत्वमस्त्विति शंक्यं नामार्थयोरभेदान्वयानुरोधेन कर्तरि
तेः तव्यादयः कर्मादाविति परैरभ्युपगतान् अन्यथा पाचको देवदत्तः षष्ठ्यः औदनस्येत्यत्राभेदबोधो स्यात् तथाचया

पुंस्के आरोहयते न्यग्भवंतं प्रेरयतीत्यर्थः। णेरणाविति सूत्रे उदाहरणत्वेन य आरोहयति स कर्मको निर्णीतस्तस्मात् द्वितीये णि
चि प्रत्युदाहरणमिदं केचित् अणाविति किं चुरादिण्यंतात्परस्मैपदनियमो मा भूत् तद्यथा सुखदुःखस्त्वीभावे चुदयति चुदयतित्र
त्मीभवतीत्यर्थः अकर्मकाविमौ ततो हेतुमण्णि चि चुदयते चुदयते इति प्रत्युदाहरंति तज्ज्ञाप्यादिविरुद्धं तथा हि वुधादिसूत्रादिह णेरणावि
ति वर्त्तते वुधादिभ्य एव हेतुमण्णिरेव संभवतीति तदेतादेवार्थे विधिः अणाविति स हि यो पि प्रयासस्तेस्तस्येत्याद्यः तेन चुरादेर्ण्यंताद्धेतु
मण्णौ परस्मैपदं भवत्येवेति भाष्यादौ स्थितं तत्र चाहेतुमण्णेः प्राक्ययोः कर्मको हेतुमण्ण्यंतमिन्नस्तस्मात् हेतुमण्णावात्मनेपदं नेति फलितोऽर्थः
अवकर्मका त्विकर्तोयः करोतीति तं प्रयुंक्ते कटं कारयते चित्तवत्कर्तृकादिति किं प्युष्यंतिं नीदृयस्तान् पोषयते नपाद्यचित्तवत्कर्तृका
कर्मका इति द्विविधोऽपि सकर्मकश्च तत्रापि द्वित्वं कर्मक इति श्वौत्तविरोधो व्यपक्षस्तत्र व्यापिकर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां दमिरत्राकर्मके
त्याहुः पाययतेइति पाठः का छे लिति आयामयत इति यमोऽपरिवेषण इति मित्त्वनिषेधः वाययत इति वसन्निवास इत्यस्य ग्रहणं
वसआच्छादन इत्यस्य तु निषेधः सकर्मकत्वे न तस्य प्राप्तिभावात् कर्मकर्तृत्वविवक्षायामकर्मत्वेपि लुग्विकरणपरिभाषया नात्र यद्
णमित्याहुः समीचीन इति प्रथमा द्विवचनं वा छंदस्सीति पूर्वसवर्णदीर्घः परस्मैपदं स्यादेवेति अनंतरस्येति न्यायेन योगद्वयेन प्रा
प्तस्यैव परस्मैपदस्य प्रतिषेध इति भावः इत्थं पदव्यवस्था सार्वधातुके यक् धातोरेकाचश्चत्वारो रिति चिण्भावकर्मणोरित्यतो भा
वकर्मणोरिति चानुवर्त्तते भावो भावनेति उत्पत्त्यपरपर्यायः सेति णिजंतादिति भावः एरज् अंतत्वमारिति त्वनार्षमित्यभिप्रेत्येव
सूत्रे वैयर्थ्यं भवते तत्पदार्थत्वं एवं तस्य भवतेः प्रकृतेन करोतिना तुल्यार्थत्वं दर्शयति उत्पादनात्मिकेयं तिष्ठत्यथा करोति घटमित्यादि
उत्पत्त्यनुकूलो व्यापारः कुलालनिष्ठस्तत्र भावयति घटमित्यादावपि भवति घटस्य सत्तापि घटनिष्ठ उत्पत्त्यनुकूलो व्यापारोऽस्ये
व पर्यवसानफलसमानाधिकरणः स कुलालनिष्ठफलव्याधिकरण इति स्यात् भेदः अत एव फलव्यापारयोः सामानाधिकरण्या
भवत्यादिरकर्मकस्तयोस्तु वैयधिकरण्यात्करोत्यादिः सकर्मक इत्याहुः एतेन भावो भावनेत्यादि ग्रंथेन भूवादयो धातवः स्यत्र
क्रियावाचिनः किं विवक्षार्थं क वा शब्दाख्या वेलिए न मम मत अन्यथाख्यादि ग एव त्वाचा पचनादिक्रियावाचिनोपि किं वि

चे ते इति । णिङादेशा अंगात्तदेतद्वाह अंगकार्यं वा स्यादिति सीयुट इत्यत्र यावत्सीयुट् स्यादेन तद्विशिष्टं लक्ष्यत इति भावः । आ
र्द्धधातुक इत्यनेन व्यावर्त्यं स्तु विधिलिङ् तेन भ्येतेत्यत्र न भवति न चात्र लिङः सलोपो ऽनंतस्येति सलोपा हलादित्वं नास्तीति वा
च्यं न स्येष्टा न पेक्षणात् यदाङः चिण्वद्वृद्धिर्युक् च हंते घत्वं दीर्घश्चान्तोयो मितां वा चिण्णीति इड्डासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिनिस
ष्वायं वल्निमित्तो विघातीति अस्यार्थः चिण्वल् चिण्वदित्यतिदेशस्य हत्यादिकं प्रयोजनं तथाहि भाविता भाविताष्यते इत्यादे
वृद्धिः दायिता दायिषीष्टेत्यादौ युक् घानिता घानिष्यते इत्यादौ घत्वं हेतुमण्णिलात्कर्मणि लकारे शामिता शामिता शामिष्य
ते शामिष्यते इत्यादौ चिण्णमुलोरिति मितां ह्रस्वोपधाया वा दीर्घः अत्रैव शामितेत्यादौ स्यसिच्सीयुट् इत्यनेन कृत इट् आभीयत्वेनासि
द्धत्वान्नानितीति निषेधो न प्रवर्त्तते इति णेर्लोपो भवति भविष्यते इत्यादौ भू स्य इति स्थिते परमपि वलादिलक्षणमिटं बाधित्वा चिण्व
दिडेव भवति यतो ऽयं नित्यो वल्निमित्तो विघातीत्वनित्यः सामान्यमिकेतस्मिन् कृते अयं चिण्वदिड् भवति अस्मिन् कृते तु स न भ
वति वलादिनिमित्तस्य विहितत्वादेवं नित्यत्वात्स्यैडभ्यो ऽप्ययमेवेड् भवति एतदभावपक्षे तु सेडभ्यो वलादिलक्षण इट् भवतीति
बोध्यं चिण्भावकर्मणोः च्लेः सिजित्यतश्च्लेरिति चिण्ते पदः इत्यत लस्त इति चानुवर्त्तते तत्रसंततु चिणः अग्रहणं न रुधः इति निषेधेनैति
रोहितमिलिङमत्र चिण्ग्रहणे कृतं तथा च किं अभाविषातां चिण्वदिट् इति णिपं तस्य धातोरुपदेशाभावे ऽप्युपदेशो ऽयोऽजिति
व्याख्यानात्त्वि चिण्वदिड् हृमवर्त्तत एवेति भावः परत्वादिति चिण्वदिडपेक्षया नित्यत्वाद्दितिनच कृते चिण्वदिटि वृद्धिप्रसक्त्या
गुणस्य नित्यत्वं नेति णौ कं अचो ञ्णिति इति वृद्धिं बाधित्वा परत्वात् पुगन्तलघूपधस्य च पश्चाद् लघूपधाया इति वृद्धिप्रसक्त्या गुणस्यानि
त्यत्वान्नयाथात् उपदेशग्रहणादिति तत्सामर्थ्याडुपदेशो ऽयो ऽजन्तत्वं न धातोर्ये यदेशिवज्ञावेन यत्स्थितं तद्दाय
णपदप्यारितेत्यादौ चिण्वदिट् प्रवर्त्त इति भावः नन्वेवंस्मारितेत्यादि न सिद्धेस्तृ इत्यस्योपदेशे ऽयोऽच्च तदंतत्वाभावात् उप
देशे ऽजंतानामिति व्याख्याने तु णपंतस्य नस्याद् दित्युक्तत्वादिति चेत् सत्यं अत एवापरितोषात्मनोरमायामुक्तमस्तु वा उपदेशे य
दजंतं तस्येति व्याख्यानमंगस्येति व्यधिकरणषष्ठी अंगावयवस्याजंतस्येत्यर्थ इति एवं च णिजंतेपि शामितेत्यादौ चिण्वदिट्सि

नु वाच्यत्वं भावनाया अस्त्येवं भंतव्यमणी यत्वरमिति लकारैः समानाधिकरणं कर्तृकर्माभिधायित्व एव संभवति न भावनाभिधायि
त्वइत्याप्येत व्याचष्टे सामानाधिकरण्याभावादिति न चैवं युष्मदस्मदोर्निरुपपदे समानाधिकरणे देवदत्तः पचतीत्यादावेव प्रथमपुरु
षेण भाव्यमिति प्रथमपुरुषोऽप्यत्र न स्यादिति वाच्यं शेषे प्रथम इत्यत्र मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यादिति व्याख्यानात् तिङ्वाच्ये ति
घञादिवाच्यायास्तु सत्त्वरूपत्वमिष्यत एवेति पाकं पाकेनेत्यादौ यथा यथं द्वितीयादयः प्रवर्तन्ते एवमत्र तिङ एव भाष्यकृतोक्तं कृदभिहितो
भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इति द्रव्यधर्मान् लिंगसंख्याकारकादीन् गृह्णातीत्यर्थः एकवचनमेवेति भावो वाच्योयं अन्यथा उष्ट्रासिका
आस्यन्ते हतशायिकाः शय्यन्ते इति भाष्योदाहरणं न स्यात् तदेवं लिङादिभिः तोभावो द्रव्यवत् प्रकाशत इत्यासिकाः शायिका इत्यत्र बहु
वचनस्य सिद्धावपि आस्यन्ते शय्यन्ते इत्यत्र नानात्वासिद्धेर्न च कर्मणि वा लकारो भवितेति चेत् कोपानुपपत्त्या पाकमेकत्वेन तदसंभवा
त् न्यायासंगतेश्च अत एव शुद्धाः पाकाः पाकानामनिहतानं याहशा निपायनानितान् हशानि देवदत्तादि कर्तृकान्यासनादीनीत्यर्थः
साहचर्याद् गमादिह आस्यासिकाद्यासनाद्यभावस्य भेदावभासाद् बहुवचनं न चैवं संख्यान्वयित्वेऽपि रूपत्वान्न स्यादिति वाच्यं लिंग
क्रियानाधारकारकयोगाक्रमानेन सत्त्वरूपत्वमुपपद्यते इति कारके पूर्वत्वात् केचिदिह उष्ट्रासिका हतशायिका शब्दयोस्तत्सह
योलक्षणं स्त्रीकत्वमासंते इत्यादिना रभिधान्वयमाह मनोरमायां आसिकाः शायिकाः इति च द्वितीयाबहुवचनं क्रियाविशेष
णत्वेन कर्मत्वात् न चैवं क्लीवत्वमेकवचनान्तत्वं च स्यादिति वाच्यं स्त्रियां क्तिन्नित्यधिकारात् स्त्रीत्वावधारणेन सामान्ये नपुंस
कमिति स्याप्रवृत्तेः बहुत्वावधारणेनैकवचनाप्रवृत्तेश्चेत्यकं स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च इति सूत्रमुप
पदे शास्त्रस्वरवर्णविशेषणं न हनादीनामच्यादेशासत्त्वाद्ग उपदेशेऽचः इति उपदेशेऽजन्तानामिति न व्याख्यानं तथा हि सति
णिजन्तस्य तस्यान्तस्योपदेशाभावात् उपदेशोऽहि तत्त्वाडुच्चारणं भवणंतस्य नहयाश्लिष्टत्वादिति वत्तमंतादृतिः स्यसिच् सीयुट्
तासि इति प्रतियोगिनि सप्तमीनिर्देशादतोऽप्याचष्टे तिङ्वाचेति ननु चिण्णिद्वद्भावस्य वृद्ध्यादिकार्यं स्यातिदेशो घानिष्यते अ
प्राप्तिप्यते इत्यत्र हनो वधादेशः इणो गादेश इङो गाङ्देशो वि स्यादिति चेत् मैवं अंगाधिकारस्थलेन स्यांगस्यैव कार्यस्यातिदेशात्

अमुलोपः । नामिलादौ जनी जृष् धित्या दिनामित्येव मितामुपधाया नित्यं जस्येषामे दीर्घो नेने विकल्प्यते एवं ताभाविति णिलोपस्य स्थानिव
त्वेन स्यवधाना दिति भावः दीर्घः सिध्यतीति न पदान्ते ते ति निषेधादित्यर्थः ननु निपादीस्थे दीर्घे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावः पूर्वत्रासिद्
मित्यनेनैव सिद्ध इति दीर्घग्रहणस्योपयोगाभावे पि एवं ताऐऐ चि णमुलो रिति दीर्घे कर्तव्ये स्थानिवद्भाव निवारणाय दीर्घग्रहणमावश्य
कमित्यत आह ज्ञातिएव निर्देशाति इदं मास्त्विति ह्रस्वविकल्पेना पो हं सिध्यतीति भावः वस्तुतस्तु चिणमुलोः ह्रस्वो ह्रस्वविकल्प
माने अहि हि अहीति स्यादीर्घे तु अहिहि अहीडीति भवति एतत्रापि [illegible] यटेस्य एवं पापामित्यादि चिणि अपंरामि [illegible]
पंशामि णमुलि पंशमं पंशमं पंणामं पंशाममित्यादि द एवं दीर्घोनास्तीति यदोष्ठ [illegible] लोपस्य स्थानिवत्त्वेन णिच्यरत्वाभावा
न्नुपधादीर्घस्योपधाह्रस्वप्रवृत्तेः लभाच फलभेदादीर्घग्रहणमत्यावश्यकं न तु ज्ञापनार्थ इति भावः [illegible] मुनिनेति अकर्मकत्वाज्ञा
वेलः नोदात्तोपदेशस्य [illegible] तिलुङि पामः दमः [illegible] तिलुङि पामः [illegible] शमकः [illegible] उपदेश इति किं शमीदमी इह घिनुणि कृते व
[illegible] न स्वरेणोदात्तत्वाभावान्निषेधो न स्यात् [illegible] इति चेत् अत्राहुः निरुक्त
मेषणं [illegible] तथाचाणिचोः कृत्वा [illegible] इति प्रयोगः संज्ञा
एवं कविरनित्यत्वाहृष्यभावशेषं अथवा उद्यमो परमोपरम शब्दो [illegible] विधानाद्बोध्यौ णिङुणि वो [illegible] णिङन्ता णिजन्ता
[illegible] णिलोपे सति [illegible] मिति भावः विभाषा लभेश्चेत्यतो लभे रिति वर्त्तते णमुलि लभं लभं लाभं
लाभं [illegible] द्विकर्मका [illegible] किं [illegible] कर्मणि उक्तं गौणे किं वा नयोरि
ति संदेहव्यवस्थामाह द्विकर्मकाणां त्विति दुह्याचेति [illegible] श्लोके [illegible] प्रदर्शिताः [illegible]
[illegible] यस्य कर्मसंज्ञा [illegible] द्विकर्मकास्तत्र व्यवस्थामाह बुद्धि
[illegible] निजेच्छयेति [illegible] कर्मणीत्यर्थः [illegible] यस्य कर्मसंज्ञा [illegible] प्रयोज्ये [illegible]
[illegible] कर्मसंज्ञा यस्य [illegible] कर्म [illegible] इति गत्यर्था कर्मकर्तृकरो [illegible] इति गतीत्यर्थे [illegible]

ध्यति व्यपदेशिवद्भावेन णिजेवाणिजन्तस्तदवयवकं शास्त्रीयं गमित्यादि अयणोत् आर्धितास्या रितेस्याद्यपि सिध्यति अधातुः तथा
तु ण्योपदेशोऽजन्तस्तदवयवकं भवत्यारस्मारित्युंगमिति दिक् नित्यग्रहणानुवृत्तेरिति नित्यं छंदसीति सूत्रात् काशिकायां तु सुशेवहि
रंगलक्षणस्यासिद्धत्वादभक्तत्वात्संयोगादित्वमंगस्य नास्तीति गुणोऽत्र न प्रवर्तते इत्युक्तं सुदृकाः सर्वे इति विधीयमानः कर्मक्तोन त्वेग(
स्तेनासंयोगादेव अगमित्यभक्तत्वादित्याशयः तनौतेर्यकि किदत्वोरिति मत्वा दादित्तिये विभाषेति कर्मग्रहणं उदाहरणमिति ध्वनयति
आत्मनेपदलक्षणार्थ इति भावे पीत्युदाहरणमित्याह पायेनपंते इति अविचार्यैव कर्मकृत्वा पश्चादर्शोऽचीत्यर्थः कर्मकर्तरि तु तत्र क्रिया
यामुदाहरिष्यति आलोचते अचो ञ्णितीत्यतो ञ्णितीत्यनुवर्तनेन चकृते विशेषणं न तु चिणस्तस्याणित्वेन व्यभिचारात् चिण्कृ
तोः किं चौरिः वालाकिः वा का दित्वादिन् दर्शे। ञ्णितीति किं पानीयं दानीयं आतो युक्चिण्कृतोरिति स्यापि वृद्धेः तेन बाधित्वा चिरव दि
दिकृते पुनस्यैतोत्वान भवत्यजादित्वात् तस्या पोरिद्धेत्यपि न भवति अकृत्लादित्वादित्यादुः तेवामयमाशयः इकोऽपि ति सूत्रा
कृत्लनुवर्तते तथा च कृत्लादित्वे सति वृकिन्नेत्य यंद्वादि स्तिच् एवं च न तत्र नियोगादेशत्वादित्वमप्यत्र न भवतीति वस्तुतस्तु सूत्रापि
तासि ने हकाचित् क्षतिः सिचः कितो वा नित्य लक्षणयोग्या निषेधाद्यचो ञ्णितीति उकार् नेष्यते आशीर्लिङीति न तु लुदित्न
चिण्वद्भावप्रदात्मनेपदं स्वत्यनरस्यामिति न धाव्देशस्यापि के रूपसिद्धत्वादिनाप्रा प्रिणायाभावादितिभावः आर्धधातुके सीयु
टोत्यादिप्यपि हनो वध लिङीत्यस्यापि आर्धधातुकाधिकारादार्धधातुके हीत्यपिसमानेत्यापिङीति पदद्वयसाधारणं सीयु
टवनु आत्मनेपदमेवेति विशेषविधिश्चमसीतिभावः आहमानामिति चिण्वदिटोऽभावे हनः सिजिति कित्वादनुदात्तोपदेशेत्यनु
नासिकलोपः चिणिवधादेशस्य रत्वाच्चिण्वद्भावेन स्यादिष्वाप्तिभापंकमपविहरति न वेत्यादिना आदर्शिषानामिति नरण
इति क्तस्य निषेधादिह सिचि चिण्वदिट् सिद्धाकित्वादिति लिङ्सिचावात्मनेपदेषित्यनेन लत्वमिति अविभावेति गिरते रेफस
लत्वेषट् लत्वमिति विभाषेद्दत्यनेनवलांत्वे पदयाक्षितंवयंवेति अवचिचेति पादयानां प्रश्चेपसांडस्यप्रणांधस्यचद्वित्वेच
तुर्विंशतिः मध्य इति पंचमी यण इति षष्ठीति पक्षेवकारस्य द्वित्वेप श्वत्वारिंशत् अवचिचेति मकारस्याद्वित्वेषप्रवति ठवमाना

न॰ बो॰
उ॰ ति॰
७५

75

कर्मवदित्यर्थः लाभाद्यागादिकमेव भवति ननु द्वितीयेन भिन्नं सिद्धिः यत्र लकारवाच्यः कर्त्ता तत्रैव कर्मवत्त्वमिति व्युत्पाद
नफलमाह अत एवेति न भवतीति लकारेणैव कर्मकर्त्तुरुपस्थानात् कृत्यादीनां भवत्किनास्त्युक्तार्थनामप्रयोगात् तल्लविधेः
पूर्वं तु सुतसंज्ञास्ति लकारोपस्थापकत्वाभावेन कर्मकर्तृताभावादिति भावः अनेनेत्यंशेऽयं कृत्यक्तखलर्था इत्यत्र कृत्यग्रहणं स
नुमुचितं तस्य कर्मकर्तरि इष्टत्वात् कुसूलः स्वयमेव भिद्यते इति च स्वयमपि भिन्नो भेत्ता सकर्मकस्येति वार्त्तिके भिन्नो ग्रासः
स्वयमेवेति न तु गत्यर्थाकर्मकेत्यत्रापि वर्त्तिनकर्माणः कर्मका इति नष्टप्रकृते न प्राप्नुवन्त्यकर्मत्वान्नित्यत्वादत्तः पक्व इत्यत्र यत्ते इति
च आत्मकुः सिनाति ग्रासं सकर्मककर्तृकस्येति निष्ठातकारस्य नकारविधानसामर्थ्याद्विवक्षितकर्मणो कृत्विग्रहं हन्ते ऋष्यप्या
निष्ठातकारस्त्रनलभ्यते तेन सिनो ग्रासस्त्वयमेव भिन्नः कुसूलः स्वयमेवेत्यादि दृष्टान्तः इति अत्रेदं चिन्त्यं दुवृंति लकारवाच्यस्यैव क
र्तुः कर्मवत्कर्मणेत्यत्र वक्तृग्रहणं व्यर्थं न च कर्तुः कर्मसंज्ञायांभावे लकारो न स्यादित्युक्तमिति वाच्यं कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां
धातुरकर्मक इत्यकर्मकात्कर्तरीव भावे लकारस्यानिर्बाधत्वात् लकारवाच्यत्वस्य कर्मसंज्ञायामपि केवलकर्तुस्तदनभ्युपगमा
त् न हि भावे लकारः कर्त्तारं वक्ति न वाच्य लकारणाभावे कर्तुः कर्मसंज्ञायां कर्तृत्वपदे भावान्नमसे देड इत्यत्र नडहस्तु नमामि
ति यक्चिण्निषेधोपि एपनस्यादुक्तारणे कृते तु कर्तृकार्यमपि स्यादिति वाच्यं एकसंज्ञाधिकारास्यत्र संज्ञाद्वय समावेश्य इति
सिद्धेरिति ननु तुल्यतुल्यत्वं हि सादृश्यं तच्च भेदनिबन्धनं न च प्रकृते भेदोऽस्ति कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां कर्मस्य फलरूपक्रिया
या एव कर्तृकस्थत्वात् तयाच तत्र प्रदमसमञ्जसमिति भावः वास्तविकभेदाभावेप्यौपाधिभेदोस्तीत्याह कर्मत्वेति कर्मत्वक
र्तृत्वयोर्भेदस्ततो पाधिकं तदवस्थाभेदसमानाधिकरणं क्रियाभेदमाश्रित्येत्यर्थः एवं चावस्थाभेदेन क्रियाभेदात् क
र्मस्थक्रियातुल्यक्रियत्वं कर्तुरस्तीति भावः करणाधिकरणाभ्यामिति तुल्यक्रियः कर्त्रेत्येवानुच्यमाने असिनाछिनत्तीत्या
दावपचतीत्यादौ करणाधिकरणयोर्व्यापारस्य एव इदानीमसिः छिनत्ति स्थाली पचतीत्यादौ कर्तृस्थ इत्यतिप्रसंगः स्या
त्तन्माभूदित्यर्थः न च कर्मस्थावस्थायां विलंब्यादि रिवकरणत्वावस्थायामसिस्थाल्योर्वोयोवस्तुतः स च पि धातुनाने

राम॰
७५

नयाद्याः गोर्दुह्यते इति देवदत्तेनेति शेषः कृत्यादिषु गौर्दोग्ध्या दोहनीया पयः गोस्सुदोहा सुदोहा पयः। अजा ग्राममनेन
आनयनीया दुर्ला आहरणीया अजा ग्राममनेनायुपायः [illegible] ग्रामं गमयत इति यत् देवदत्तेनेत्यध्याहारः माणवक इति अयं प्रयोज्यः
कर्ता देवदत्तेनेति प्रयोजकस्याध्याहार्यत्वम् इति भावकर्मप्रक्रिया कर्मणा त्विति [illegible] मित्यनुषंगः प्राये
णेति एभिर्द्विर्द्वि दिग्भ्रमतयः एककर्मकास्ते अकर्मिकाः ये तु द्विकर्मिकास्ते सकर्मका इति भावः अकर्मकत्वस्य फलमाह भा
वे कर्तरि चेति भावे कर्मणे [illegible] त्याद्युक्तत्वादिति भावः द्विकर्मकेषु कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामुदाहरणं [illegible] माग्रो ऽमृतं स्वयं
प्रदुग्धे [illegible] इति प्रदुग्धे इत्यत्र कर्मवत्कर्मणेति [illegible] निषेधे
उद्दिष्ट [illegible] निषेधः उक्तप्रयोगानुरोधात् [illegible] कर्मणः कर्तृत्वविवक्षानमु [illegible]
हः अवेदमवधेयं अधिकरणत्वाविवक्षायां व्रजो गौणकर्मेति [illegible] व्रजो गां स्वयमेवेति भवति यदा तु व्रजस्य न कर्मत्वं तदा
मुख्यकर्मणो ऽपि कर्तृत्वविवक्षा भवति रुध्यते व्रजे गौः स्वयमेवेति तथा गोरपादानत्वविवक्षायां गोर्दुह्यते पयः स्वयमेवेत्यादि
कर्मवत्कर्मणा वत्करणं किमर्थं यथा [illegible] प्रयुज्यमाने [illegible] कर्मस्थक्रियमाणेऽपि
कर्मवदित्यर्थलाभात् सत्यं कर्मणा तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत् [illegible] अकर्मकव्यपदेशा
भावाद्भावे लकारो न स्यात् किं तु कर्मणि स्यात् पच्यते ओदनः [illegible] अयं प्रयोगः सिद्धान्ते इष्ट एव तत्
[illegible] पच्यते ओदनेन [illegible] इति [illegible] कर्मशब्देनात्र कर्मस्था क्रियालक्ष्यत इत्याह कर्म
स्थयेति कर्मकारकस्थयेत्यर्थः कर्त्रेति [illegible] कर्त्रीत्यनुवर्त्य प्रथमया विपरिणम्यते [illegible] तुल्य
क्रियः कर्त्रेति [illegible]
[illegible] भावे लकार इति [illegible] हितत्वादिति भावः [illegible]
[illegible] लकारवाच्यः कर्ता

त॰बो॰
उ॰ति॰
७६

76

तुल्यतया कर्त्रादिभिन्नास्यैवेयमवधिरयाद मिति नाकर्मकत्वप्रसक्तिरित्युदाहरणान्तरमाह । अजेति । ग्रामं नयतीति इह प्रति
बन्धाभावे । अकर्मकः स्यात् क्रियाफलस्याकर्तृगामित्वे व्यात्मनेपदं स्यादिति भावः । अजेति । ग्रामं नयतीति इह प्रतिबन्धाभावेऽकर्मकः स्यात्
क्रियाफलस्याकर्तृगामित्वे व्यात्मनेपदं [illegible] ननु तिष्ठाऽपि कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो नोपलभ्यते इत्यकर्मकः स्यात् क्रियत्वं दुरूपादिति चे
न् । अत्राहुः क्रियाकृतविशेषोपलम्भानुपलम्भवदुद्देश्यतापि नियामिका सकर्मकत्वा [illegible] स्यादुद्देश्यता सा कर्मस्य क्रियाप्रयुक्तव्या
पारांश्रयस्य कर्तृस्थेति तथा हि दर्शनादेर्ग्रामादौ विषये व्यापारस्य विशेषानुपलम्भात्कर्तृत्व [illegible] अनुद्देश्यानुरोधात्तु अहं पश्यामि
मुद्देशेन त्वयं विषयो भवत्विति एवमहमपरिच्छिन्नमित्युद्देशेन तु [illegible] ऊर्ध्वदेशसंयोगानुकूलव्यापारवि
शेषउपरिगमनं तद्देवदत्तस्यैव न तु [illegible] सोपानादिभूमिः [illegible] आरोहतीत्यप्रयोगात्
अत एव हि यद्विदुपरं [illegible] इत्यर्थः । इति अत एव चारोहन्ति [illegible] कास्तानारोहयति महामात्रा इत्यादि
प्रयोगेषु [illegible] अकर्मत्वं सं [illegible] विक्लित्तिः क्रियाभवनस्य विशेषः कर्मणि [illegible] उद्देशेनैव कारकव्यापार इति क
र्मत्वात् [illegible] पच्यत ओदनः स्वयमेवेत्यकर्मवद्भावो भवत्येव [illegible] ग्रामं नयतीत्यत्रापि कर्मस्थो [illegible] संयोगस्योद्देश्य
ता नन्वत्र [illegible] कर्मवद्भावे प्राप्ते प्रतिषेधो यमाचष्टाक इति [illegible] दुहिपच्योरिति द्विकर्मकत्वादनयोरेकस्य कर्मणः कर्तृ
त्वविवक्षायामपि सकर्मकत्वान्निषेधे प्राप्ते यमारम्भः । गौः पयो दुग्धे इति कर्मवद्भावेनात्मनेपदं नित्यं गौणकर्मणि दुह्यादे
रित्युक्तत्वान्मुख्यकर्मणः कर्तृत्वे त्वविवक्षायां पयो गां दुग्धे इति नोदाहृतमपि साधु । एवं च प्रधानेनीहृकृषवहामित्युक्तत्वात्तुल्य
न्यायेन न्यादीनां मुख्यकर्मण एव कर्तृत्वविवक्षेति फलितं । [illegible] कर्म [illegible] इत्यत एते [illegible] अनुवर्तते दीपजने ।
ततोऽन्यतरस्यामिति तदाह अजं नादित्यादि [illegible] अभेदि काष्ठमित्यत्र नित्यं चिण् अकर्मकर्तरि किं अकारि घटः कुलाले
नाऽपि नित्यमेव दुहश्च कर्मकर्तरि स्येव अदोहि गौर्गोपालेनेत्यत्र तु नित्यं उदुम्बरः फलमिति कालः उदुम्बरं फलं पचती
ति स्थिते गौणकर्मणः उदुम्बरस्य कर्तृत्वविवक्षायामिहाकर्मवद्भावः ननु द्विकर्मकेषु पचेरपाठात्कथमिति यद्वदन्ति ते

राम॰
७६

पात्तः इति कथमतिप्रसंग। इति वाच्यं स्पादस्य प्रतियोगिक्रियाया धात्वात्त्वेनाविशेषितत्वात् नस्येतस्मिन्स्तत्रेयात्यात्तक्रितुल्य
क्रियश्चत्के मात्सिये नातिप्रसंगो न भवेत् न तु तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मवद्भवतीत्युक्ते केनेत्याकांक्षायामनेककारकोपस्थितावपि क
र्मवदिति मत्या सत्या कर्मणेति लभ्य एवेत्यत आह किंचेति आधिगच्छतीत्यादिश्लोकस्यार्थो नुयात्तूपावपातस्तस्मैनमोस्तु गुरवे सद
नत्तुफलं व्यापारश्च धात्वर्थः स एव क्रियापदवाच्यस्तत्र व्यापाराश्रयः कर्त्ता फलाश्रयस्तु कर्म एवं च पचिभिदिप्रभृतीनां च सक
र्मत्वे फलस्य कर्मविशिष्टत्वे च तुल्ये कर्त्तुस्य भावका गम्यादय इति कथं ज्ञातव्या इत्यत आह यत्र कर्मणीति आत्मनेपदीति आह हागा
त्रद्ह स्त्रिषु आधिगता न धिगतपा स्वार्थे धित्यादा चापि वे लक्षणेनोपलभ्यत इति बोध्यं करिष्यत इति स्पासिच् सीयुडि तिवैकल्पि
कश्चि एवदिट्पदे त्र... नोस्य इति इट् करिष्यते एवेत्यादि अकरिष्यत् अकरिष्यत सिच् अश्चि एवदिटि अकारि एषक्तेत्र तसी
युटश्चि एवदिट् कारि षीष्ट पदे हनीष्ट लामितु कारिता कर्त्तापह्निणोस्तु क्रियते घरः स्वयमेव अकारीत्यादि गेतत्तिष्ठादिति क
र्मवत्कर्मणेति कर्मवत्त्वं न सिध्येदित्यर्थः एतेन पचति पाकं करोतीति विकरणदानात् स्यात्ते पाकिरिति नैयायिकोक्तिः परा
स्ता करोतेर्यत्नार्थत्वे कयतत इति वत्सकर्मता पि न स्यादिति एतेनेति तत्र स्यकर्तृस्य त्वाभ्युपगमेनेत्यर्थः यगभावादि
ति एतिलुप्य त्वनु त्वं सोयमनाइति स्यादि तिभावः ओलोपेति ओ तः स्यतीत्यनेन तु कर्मवत्त्वाभावेकयमिद्वानजित्सतआ
ह तात्यादीत्यादाविति नत्वेति एवं नच नभवतीत्यर्थः देवदत्त यज्ञदत्ताव नोन्यं स्पृशत इत्यत्र तयोरेव कर्मत्वं कर्तृत्वं चास्तीति कर्मस्थक्रि
यायाः कर्तृस्थत्वात् कर्मवद्भाव मा प्रसंगकात् सकर्मकाणामिति नन्वत्र देवदत्तो यज्ञदत्तं स्पृशति यज्ञदत्तस्तु देवदत्तमिति क्रियाभे
दोऽवगम्यमानत्वात् तथाच स्वनिष्ठां क्रियां प्रति कर्तृत्वं भिन्नक्रियां प्रति तु कर्मत्वं भवति अथ द्वयोरपि कर्तृत्वमेव स्यादिमो
गोगांस्पृश इत्यत्र यथा एवंच कर्मस्थाक्रियायाः कर्तृस्थत्वाभावात् कर्मवद्भावो नप्राप्नोति नच संयोगस्याद्विष्ठत्वात् कर्मस्य फलस्य
कर्तृस्थत्वमस्त्येवेति वाच्यं तत्र निरुपितसंयोगस्याभिमतत्वात् अन्यथा फलव्यापारयोरैकाश्रयत्वे सकर्मकत्वेन न लभ्येत किंचकर्मा
गयोः कर्तृस्थ नियतत्वात्तारोहति हस्तीगच्छति ग्राममित्यत्र कर्मवद्भावो नेति भाष्यकैयटादिसंमतं तथाच संयोगरूपफलस्य सर्वत्र

लं°बो°
उ°लि°
७७

तस्मिन्नेव विषये इति भावः । न गिरा गिर इति ॥ इत्यादेरं कृतोऽयमित्यत्र गिरा वंदं प्रति विधेय एव पदं विधीयमानं गिरा पदस्यान एव यन्ने
भवत्येव मिहापि यकः प्रतिषेधं कृत्वा विधीयमानः स्यन् लटो येष्वा न एव भवति अतो व्याचष्टे । गम् वियेतु नास्येति स्यन्नासन्निये
गापि हं परस्मैपदं स्यन भाविन भवतीत्यात्मनेपदमेवोदाहरति कोविधीयेति कोविद्युत्कुषे अकोधि अकोविधास्त्र स्मते र रंजे
अरंजि अरंस्यतेत्याद्यपि शेषं स्यन्स्त्रो कल्पंतीत्यत्र नित्यं नुम् यकस्तोतु आख्यीन घो रिति विकल्पः स्वरे विषये बोध्यास्तेव रहमक
रणेषि घते काएं स्वयमेवेति हस्यादो इति कर्मकर्मकर्तृप्रक्रिया ॥ अभिज्ञावचने ऌट् ॥ स्मापिक्रियते अनद्यतने लङ् इत्यतोऽनद्यतन इति
वर्तते ऽभिज्ञास्मृति साउच्यते बोध्यते नेनेति विग्रहः तदाह स्मृतिबोधिनेत्यादि । वत्स्याम इति अवसामेत्यर्थः पदप्रयोगो थोव सौ
त्रवाक्यार्थस्तु पमगकर्तृत्वकथा वनमिव स्मरसीत्यत्र गोकुलाधिवासकर्मकं कृष्णसंबोध्यकस्मरणमिति फलितोऽर्थः । न यदि ऌटः
प्रतिषेधेऽत्सर्गो लङ् वासो लक्षणमिति प्रसिद्धत्वाज्ज्ञापकमित्यर्थः । चारणं लक्ष्यमिति सह साधुष्प नारीह्याह्याष्पं पचेल ऌति वने
वसाम गा अचारयाम यच्छब्दयोगे पीति अतएव न यदीतियोगात्पूर्वं विभाषा सांकांक्ष इति न कृतमिति भावः । आत्यंतापन्न इति
आपन्नबोपलाभस्तत्र आसंकत्वं नामेयं यदभियुक्तः स्तकेलोप्प पङ्क्तिः नाहमित्यादि कलिंगो नाम निषिद्धो देशः अंगवंगकलिं
गेषु सौराष्ट्र मगधेषु च तीर्थयात्रां विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हतीति स्मरणात् तस्मिन्देशे त्वमागत्वा चिरं स्थितमिति केन चित्कथि
उतृउक्तः सन्नाह नाहं कलिंगान् जगामेति न केवलं स्थानमेव निषिध्यते किं तर्हि तदेतुभूतगमनमपीति भवत्यंतापन्नवः य
दालु कलिंगे षगम इत्युक्तः सन्नलमनमेवापलपति न तदाः त्यंतापन्न व इति लङेव भवति न कलिंगे षगच्छमिति प्रश्नेच भू
तानद्यतनपरोक्षे इति वर्तते प्रश्न इत्यत्र कर्मणि नङ् त्याह प्रष्टव्य इति आसन्नेति पंचवर्षाभ्यंतरमासन्नकालं पंचवर्षातीतं
तु विप्रकृष्टकालमित्याहु प्रष्टुमानइति आसन्नकालिके भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तिधातवर्थे ऌट् वये संतीत्यर्थः प्रश्ने किं भूता
नद्यतनपरोक्षे लिडेव जगाम चैत्रः लड्स्मे स्मेतयोयंभूतकालद्योतकं ननौप्रश्न स्यप्रतिवचनमिति विग्रहः समाहारद्वंद्वे तु उभ
यत्रास्यादित्यते च प्रतिवचनएवलट् तदाह ननु करोमीति न च पृष्ट इत्यहणं व्यर्थं यावता प्रश्नपूर्वकमेव प्रतिवचनं भवती

राम°
७७

यामयं ग्रन्थः कं पचेत्संगच्छत इति चेत् अत्राहुः उदुम्बरः फलं पचतीत्यत्र कर्मवत्कर्मणेत्यस्य प्राप्तौ दुहिपच्योरित्यनेन कर्मवद्भावो
बहुलं तिपि यले सकर्मकयोरिति वेति न काप्यनुपपत्तिरिति सकर्मकयोः पचं तु पचनो नित्यमाद्युदात्तो धयं यकि तु लास्वनुदात्तेत्वा
दिना लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते यक उदात्तत्वं प्रयुज्यते प्रमोप्यन्न इति अभ्यायक्ते कर्तरि तु पगेव भवा कर्मेति कर्मे पादः क्रिया
वाचीत्याह भवा वाक्यवाचीति अन्यत्रेति आत्मनेपदादन्यस्य निषेध आत्मनेपदमेव भवतीत्यर्थस्तदेतदाह यक्चिणोरिति
अवाकीष्टेति लिङ् सिचोरितिटेत् आदित्यन इति लुङादित्वात्केङि राय लिङ् त्विति रिङियङ् आदन्तेति उर्श्वेति कि
त्वं ह्रस्वादंगात्क्षितिसि चोलोपः न रुधः चिण्मपदं इत्यत्र अच्चि अनुवर्तते अचः कर्मकर्तरीत्यतोऽनुवर्तनादाह कर्मकर्तर्येवे
ति अत्र नेति तपस्तापस इत्यनु व्यज्यते नदुहस्नुनोः पिपयमिति न स्रोते तपिक्रिकर्मकत्वात्तेनाकर्मणः कर्तृत्वविवक्षा
यामपि पयोऽन्यकर्मणो विद्यमानत्वात्सकर्मकत्वं पातिषेधइतिनिषेधेन यक्चिणोः प्राप्तिरेव नास्तीति चेत् अत्राहुः तस्या
दियोगेन दीप्यमवणानुकूलाउक्तं कास्तु पातोऽर्थः सावमोनि दास्तु मश्रवण इत्यत्रापि करले त्युरपस्य पतेऽन्ने नेति
प्रश्यद्यणं सा चोक्तं कास्तयं मदुग्धे अस्यगुणे रूपश्यतात्तथयमानस्याह निमेदिनीति प्रयोगेउपत्तुनाउक्तं द्विलेत्यर्थः
वस्रोगं मस्रोतिउक्तंऽय ति अंलभोविलगणपोः नस्रोतेः गोः कर्तृत्वविवक्षायां प्रस्नुते गौरिति पास्नाविरेति चिण
वदिट् न चा चिणिनिषेधे चिण्वदिड्विकल्पस्याप्रसक्तिरिति णंकच्चिण्वदित्यनेन हिंचिणीव कायम तिदित्यतेनचविणनेयुक्ता
लोतिदेशोनिषेधंयाक्राते येनचिण्वदिटो निषेधः स्यात् पास्नोऽहेति स्नुकर्मभेरयात्मनेपदम् निमित्त इति नियमा फलादि
लक्षण इत्यत्र नमलेदंड इति इह नमितान नमितयोर्विशेषदर्शनादुदृग्य तु रोधे अकर्मस्यनिकियत्त्वमस्ति कर्मस्थां णस्यनमु
नस्य दुहेर्य्यलात्र तुरहनुकूलव्यापारस्येति कर्मवद्भावस्य प्राप्तिरस्तीति भावः अचीकरतेति चिणमति चिङे णिश्री
तिचङ्णि अंधीनि तेः सामान्य ग्रहणस्य फलमाह उपमुदस्यतीत्यादिषु अंडेतिलिङ्आत्मनेपदविधेयोः कर्म
कस्तमुदाहरति विकुर्वते सैंधवा इति कुपिरतोः नदुहस्नुनमामित्यतो नेति वर्त्तते तदाह नयणीति किं तु स्यन्निति

म. को.
उ. ति
७८

78

ऽद्यतनभूते यत्स्थलीपुलस्ताप्रस्थेदादि उक्तं तत्रातिनिर्दिश्यते एवं कदागमिष्यतीति भविष्यत् कालेन प्रश्नवाक्यं गच्छामीत्युदा
हरणे भविष्यत्कालाभिव्यक्तये एष इति प्रयोगस्तु इदमीमे वगमिष्यामीति वर्त्तमानसमीपभविष्यत्कालद्योतनाय तेन द्वित
मा नाविनाभूतमदूपरिकरबंधादि उक्तं तत्रातिनिर्दिश्यते तेन च कदेति प्रश्नोत्तरवाक्ययोः कालाउपादानादसंगतिः शं
क्या उत्तरत्राय मेव पाल्हाप्यामिदानीमिति कालावगमात् सामीप्ये किं कदा आगतो भवान् अयमासापूर्वस्मिन्मासे आगतं
एतच्च सूत्रमाकरे प्रत्याख्यातं गंगासमीपे गंगात्वारोपवद्वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानत्वारोपसंभवात् आशंसायां आशंसनमाशं
साऽप्राप्तस्य प्राप्तुमिच्छा आशंसायां वर्त्तमानत्वेपि तद्विषयस्य वर्षादेर्भविष्यत्कालसंबंधाद्भविष्यतीत्युक्तं आशंसायां किं
गमिष्यति क्षिप्रवचने वचनग्रहणं स्वरूपग्रहणनिरासार्थं तद्वाद् क्षिप्रपर्यायइति पूर्वविषयेइति आशंसायामित्यर्थः तेन पूर्व
लक्षणापवादोऽयं आशंसावचने भूतवद्वर्त्तमानवत्प्रत्ययोरपवादः नभूतवदिति नवर्त्तमानवदित्यपि बोध्यं आशंसे अध्य
यीयेति एवं प्रार्थये अधीयीय इच्छामो वयमधीमहीत्यादि ज्ञेयं क्षिप्रमिति क्षिप्रयोगेपि परत्वाल्लिङ् इति भावः नानद्यतनभू
तानद्यतने लङ् द्विः भूते भविष्यत्यनद्यतने लुङ्लुटौ चानयोरर्थयोर्निषेधेनेतदाह लङ्लुटौ नेति एवं च भूते लङ् भविष्यति लु
ट् इत्याशयेनोदाहरति अरात्सीत्यादि अभिनिति आहवनीयादीन् भविष्यति मर्यादायामिति क्रियाप्रबंधार्थमसामी
प्यार्थे चेदं वचनं नानद्यतनवदित्यनुवर्त्तते इत्याह अनद्यतनवन्नेति लुडन्नेत्यर्थः इह सूत्रे देशकृता मर्यादा उत्तरत्र काल
कृता तत्र विषयं वक्ष्यति तस्य परवस्मिन्निति पाटलिपुत्राद् अवधेर्मार्गस्य यदवरं कौशांब्याः सकाशादित्यर्थः कौशांब्याः पूर्वस्मि
न्यावत् भविष्यति किं योऽध्वाऽतिक्रांत आपाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं कौशांब्यास्तत्र सक्तून्पिबाम मर्यादावचने इति किं यो
ऽध्वायं गंतव्यो निरवधिकस्तस्य यदवरं कौशांब्यास्तत्र सक्तून्पातास्मः अवरस्मिन्निति किं योध्वा गंतव्य आपाटलिपुत्रा
त्तस्य यत्परं कौशांब्यास्तत्र सक्तून्पातास्मः कालविभागे च कालविभागः कालविशेषः अनहोरात्राणामिति संबंधे षष्ठी
पूर्वसूत्रमिति तदयमर्थः मर्यादोक्तौ कालविभागे कालविशेषाद्यदवरं तस्मिन्विभागे भविष्यत्यनद्यतनवन्नास्ति चेत्का

राम
७८

तिवाच्यं विरुद्धमिति वचनं प्रतिवचनं वचनाभिमुख्यमापि प्रतिवचनमिति तस्य ग्रहणं कर्त्तव्यमिति किं यदेष्यित्तत्वात् नन्वोः भू
त इत्येव पदे लुङ् अनद्यतने तु लङ् पक्षे यथा प्राप्तमिति लुङ्लङोरभावपक्षे लङ्परोक्षे तु लिडित्यर्थः भविष्यतीति भविष्यति ग
म्योदय इति सूत्रात् यावत्पुरा लक्षणयति पदोरूपविभाषाः निपातेति निपातस्य ग्रहणे नञा प्रयुक्ते यावद्भुंक्ते इति निर्देशेन भोक्ष्यते इत्य
र्थः यावद्दास्यते इति अनद्यतनभविष्यति लुटा यावद्दाता तावद्भोक्तेति प्रत्युदाहर्त्तव्यं विभाषा न नन्वनद्यतने हि लट्स्य स्यामि
ति नद्यतने विभाषा हि लिङ्हि लट्स्यस्य कर्हियोगे तु अनद्यतनावगतिर्लक्षणमेवेति भोक्ता वेति ननु भविष्यत्सामान्ये ऽदयं लङ् हि
हि लट्स्य लुङासद्वत्वेवं विकल्पो विषयमेवादिति चेत् अत्राहुः अनद्यतने लुङ् त्यत्र विभाषा कदेत्यादीनि कानिचित् सूत्रा
णि इष्टानुरोधेनानुवर्त्तिन लुटविषयेपि लड्भवति नत्वनद्यतने लुटा लङ्बाध्यात इति किं तर्हि किमा हर्त्तं किं वर्त्तं किं वर्त्तं के
चित्तु यद्यपि कदा कुत्वेत्यादयपि किंवृत्तं लप्यापि तन्लग्रहणे ते अनभिधानात् तेन कदा भोजयिष्यसीत्यादौ भविष्यतीत्यण् नेत्या
लिप्सायाम् लिप्स्यमानसिद्धौ लिप्सायाः सत्वात्पूर्वेण सिद्धे यत्किंवृत्तार्थमिदमिति निष्प्रयत्नंदाहरति योऽन्नमिति लोडर्थो लो
डर्थस्य लक्षणमिति यद्यपि लस्य रूपः रूपं भोजनं लोडर्थस्य गोचारणे प्रयस्य लक्षणं भोजनकाले गोचारणं त्वया कर्त्तव्यमित्यर्थः
पदेशे ति लस्वेडो तस्येवं प्रेत्यं गाप्यारयेत्यर्थः लिंगो बो कालादुक्त्र तदिति तार्थे स्तरपदस्य दिक्छे त्वेत्यनुवर्त्त
नादिह समासो इदुर्लभ इत्याशंकायामाह निमित्तवादिति वर्त्तमानसामीप्ये प्राप्तेति तस्मादेसामीप्य इति निर्देशात् प्राप्ति सिद्धे
चल्तर्वर्णादिष्य इनिवार्मितं प्रपंचार्थमित्याहुः नचात्र प्र णगुणे निषेधात् सर्वसमासो नप्राप्नोतीति वाच्यं अनेनेव निर्देश
नतन्निषेधस्यानित्यत्वाद्भागमात्लेन बुद्धिमात्रमिकादिसिद्धं येनोपाधिनेति धातुविशेषापुत्राधिना तद्यथादिं षडुपजोः प्रानन्त्रि
द्धितस्य तामामेव धातुपभवति ननु धात्वंतरात् तद्धो लादिवि पि एकर्त्तविचलं नित्या रम्भआज भासेति याबदि मुजाद
यद्वकालेपि कृत्वा दिश्यो धातुभ्य स्तासिंस्त सिंनुपापोभत्येवमवं दि कदाऽगतोसीति भूतकालेन प्रश्नवाक्ये आगच्छामीत्यु
दाहरणे भूतकालाभिव्यक्तये अयमिति प्रयोगस्त्विदानीमेवागतमिति वर्त्तमानसमीप भूतकाल द्योतनाय तेन स्यागमनाः

न.बो.
उ.नि.
७९

79

भावः प्राग्वदिति क्रियातिपत्तौ भविष्यति नित्यं लृङ् भूते वेत्यर्थः अनवक्लृप्त्यमर्षयोः लिङ्लृटावनुवर्त्तेते तौ च कालत्रयेऽभवन्तस्तेन
सर्वलकाराणामपवादौ किंवृत्तस्यानधिकाराद्द्वाविह योगावुभयोर्भिन्नार्थत्वात् किंवृत्ते योगे नित्यं कर्त्तव्यं एवं निपाता ईष्यात्याच: परनि
पातो यथासंख्यमित्यर्थः लङ् प्राग्वदिति भूते वा भविष्यति नित्यमित्यर्थः न संभावयामि न श्रद्दधे त्वं हरिं निन्द्यादित्यादुदाहर्त्तव्यं
किंकिलास्त्यर्थेषु लृट् लिङ्लृटोः प्राप्तयोरिह लृडेव लिङ्निवर्त्तते इत्याशये नाह लिङोऽपवाद इति अस्ति भवतीति त्वत्कर्त्तृकं
स्वर्गगमनमस्तीत्यादिरर्थः लृडनेति लिङो निरस्तत्वेन तन्निमित्तत्वाभावात् जातुयदोर्लिङ् अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति निवृत्ते
तथा च अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति लिङ्लृटोः प्राप्तयोर्वचनमिदं लृटो बाधे बाधे तदाह लृटोऽपवाद इति अयं कालत्रये लङ् प्राग्व
दिति क्रियातिपत्तौ भूते वा भविष्यति नित्यमित्यर्थः जातु भवान् हरिं निन्द्यादित्यादुदाहर्त्तव्यं गर्हायामिदं गर्हायां च जातु
योगे लङ् यच्चयत्रयोः अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति निवृत्ते यथासंख्यमिह नेष्यते अयमपि लिङ्लृटोऽपवादः योगविभागस्तु
उत्तरसूत्रद्वये [illegible] यच्चयत्रयोरेवानुवृत्तिर्यथा स्यादित्यर्थः क्रियातिपत्तौ लृङ् प्राग्वत् यच्च यत्र वा त्वमेवं कुर्याः नमर्षयामि इत्यादि गर्हायां च कालत्रयेऽभवतीति सर्वलकारापवादः लिङेव स्यादिति गर्हायां विभाषां कथमीति लट् प्राप्तस्तं बाधित्वा
इति लृट् च प्राप्तयोरपवादोऽयं यच्चयत्रयोर्योगे विहितो यं लिङ् विभाषः लृङ् प्राग्वत् यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयिष्यसि त्वदन्याय्य
मित्यादि चित्रीकरणे च अयमपि कालत्रये लृङ् प्राग्वत् यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयिष्यसि आश्चर्यमेतत् एषोऽपि सर्वलकारापवादः
शेषेऽपि योगेनेति यच्चयत्रयोरुपसंख्यानाज्जातुयदोरिति लिङ् लङ् निमित्ताभावादिह लृङ् न उताप्योः समर्थयोर्लिङ् स्यात् कालत्रये भूते
पि नित्यमनिवात्र ग्रहणस्यानिवृत्तत्वाद्भविष्यतीव भूतेऽपि नित्यं लृङ् उत अप्याहन्यादुत राजा नहनिष्यतीति गम्यते कामप्रवेद
ने लिङ् स्यादिति कालत्रये सर्वलकारापवादः कच्चिज्जीवति ति कामो मे इत्यनुषंजनीयम् वर्त्तमानसामीप्य इति लट् संभावने
लमिति शिष्टे पर्याप्तमित्यर्थः प्रथमयासप्तम्याचेति संभावनेऽलमिति सप्तम्यर्थं प्रथमयाविपरिणमते अलमिति प्रयमं सं
सप्तमेति संबंधः संभावनेऽर्थे इति न च प्रथमया विपरिणामितत्वात्कथमन्तरसप्तम्यर्थलाभ इति चेत् आत्राङ् संभावनेऽलमि

राम.
७९

लविभागस्याहोरात्रसंबंधीनचेदित्यर्थः इह कालविभागे सत्यवरस्मिन् अनद्यतनवच्चेत्युक्तेः कस्मादित्यपेक्षायामर्थात् का
लविशेषादिति लभ्यत इत्येके केचित्तु कालविभाग इति पंचम्यर्थे सप्तमीत्याहुः उत्तरार्थमिति परस्मिन्विभाषेति सूत्रे कालमर्यादा
या एवानुवृत्तिर्यथा स्यात् भविष्यतीति यः संवत्सरोऽतीतस्तस्य यदवरं मासास्तत्र पयोपि वा मर्यादायामिति किं यो निरवधिस्समय
स्तस्य यदवरं मासास्तत्र पयः पातास्मः पंचदशरात्र इति नन्वत्र संख्यापूर्वं रात्रमिति क्लीबत्वेन भाव्यं न च पंचदशरात्रो यस्मिन्
पक्ष इति बहुव्रीह्याश्रयणात् पुंल्लिंगः सिद्ध इति वाच्यं अहःसर्वैकदेशेत्यच्प्रत्ययस्यासंभवप्रसंगादिति चेत् सत्यं अत
एव हि भाष्यप्रयोगात् क्लीबत्वं नेत्याहुः परस्मिन्भविष्यत्यनद्यतनवच्चेति विकल्पेन निषिध्यते वर्जमिति णिजंतादचोयदिति कर्म
णि यत् वर्ज्यमिति पाठे तु द्वितीयायां चेति णमुल् अनहोरात्राणामित्येव योयं वत्सर आगामी तस्य यदवरं पंचदशरात्रात् तत्र पयः
पातास्मः इत्यादि लिङ्निमित्ते अतिपत्तिरनिष्पत्तिः भूते च लिङ्निमित्ते लुङ् स्यात् भूते भविष्यति च क्रियातिपत्तौ यद्यनेनाप
तनसाधारणं भूतसामान्यमिह ज्ञेयं अस्योदाहरणानि ताभ्यामन्यत्रोण्लिङ इत्यारभ्य समानकर्तृकेषु तुमुनिति विहाय सप्त
स्वपि बोध्यानि ततः प्राचीनेषु चोताप्योरित्यनेन विकल्पोक्तेः लङ्चेति लङ्निमित्ते भूत एवायं विकल्पो भविष्यति तु नित्यमेव ल
ङ् गर्हायां अत्रवोताप्योरिति निवृत्ते वर्तमाने लट् केः कालत्रयेऽनुवर्तमाने इति विधिरयं कालत्रय इति कालविशेषानुपा
दानादिति भावः परत्वादिति निरवकाशत्वादित्यपि बोध्यं अपिजायापामिति स स सि अत्याक्षीदित्यादिविषयेपि त्यजसीत्या
दिलङो न प्रयुज्यत इति भावः एवं योजापां तत्याज त्यजत् अत्याक्षीत् त्यक्ता त्यक्ष्यतीत्यादिविषयेपि योजापामपि त्यजति
जातु गर्हिकामाधत्ते इति लङ्देवकालत्रयलकारापवादः तथा प्रयोजकः लिङ्निमित्ताभावादिह क्रियातिपत्तौ लङ् न भव
ति कालत्रयलकारा इति परोक्षानद्यतनभूते लिट् कथं धर्मं तत्याज भूतानद्यतने लङ् कथं धर्ममत्यजः भूतसामान्ये लुङ् अत्या
क्षीः भविष्यत्यनद्यतने लुट् त्यक्तासि भविष्यत्सामान्ये लृट् कथं धर्मं त्यक्ष्यसीत्यादि अत्रैति क्रियातिपत्तावितिज्ञेयं किंवृत्ते
लिङ्लोटौ कालत्रयेऽस्तः नानुवर्तत इति एवं चास्मिन्विषये निंदति निंदिष्यत्यनिंदद्विति कालत्रये लकाराः पक्षे न भवंतीति

ल.बो.
उ.लि.
८०

80

देशेषु उपदेशु धातोरेतौ स्तः अर्वे लकाराणामपवादः। लिङ्चेत्यनेन समानकर्तृकेषु लिङो विधानादिह लिङ्लोटाव समान
कर्तृकेषु भवतः इति बोध्यं। इच्छन् करोतीति। आचानभिधानात् समानकर्तृकेष्विति तुमुन् न तु काममवेदने कच्चितीस ने
ने व लिङ् सिद्धत्वादिह लिङ्ग्रहणं मास्तु लोडेव विधीयतां इति चेन्न लोटो लिङो बाधा माभूदिति लिङ्ग्रहणं स्यादनुकर्षणाय
सत्याल्लकारां लरमपि स्यादिति न चैवमपि काममवेदने इत्युपसंख्यानेनैव सिद्धकाममवेदने कच्चितीति सूत्रं मास्त्विति वा
च्यं यच्चार्थ्यं प्रकरणादिना काममवेदनं गम्यते इच्छार्थमुपपदं नास्ति तदर्थं तदारंभात्। लिङ्च समानकर्तृकेषु तुमुन्नित्यनेन इ
च्छार्थेषु लिङ्लोटाविति विहितयो लिङ्लोटोर्बाधे प्राप्ते लिङ्। भसिभसवार्थे स्यं न चात्र वासरूपविधिना लिङ्लोटोर्नित्यं बा
धा नेति वाच्यं तत्प्रत्ययुतुमुन्वदलर्थेषु तदभावात्। अथापि वासरूपविधिः स्यादेवमपि लिङेव मध्यास्यात् लोण्माभूत् इत्येवम
र्थो लदारंभं व्यर्थमेवान्यियातिपत्तौ लृङ्प्राग्वत्। इच्छार्थेभ्यो इच्छार्थेभ्यः किंपचतिगच्छति प्रैषातिसर्गप्रैषो विधिरिति विधिग्रहणं
कर्तव्ये प्रैषग्रहणं शिष्टव्यवहारार्थमित्याहुः। लोडनुकर्षणमिति लोट् इति योगस्येदमेव प्रयोजनमेकयोगत्वे तु लिङोप्यनु
कर्षणं स्यात् प्राप्तकालार्थमिति प्रैषातिसर्गयोः पूर्वेणैव सिद्धत्वादितिभावः। लिङ्चोर्ध्वे प्राप्तकालविशेषे प्राप्ते लिङो विधाना
र्थमिदं सूत्रं प्रैषातिसर्गयोस्तु पूर्वेण प्राप्तएव लिङ्लोटकृत्यानां कालविशेषेऽस्मिन् लिङा बाधा माभूदिति चकारः पूर्वसूत्र
विषये इति प्रैषादय ऊर्ध्वमौहूर्तिके इति वानुवर्त्तत इति अधीष्टे लिङोऽपवादः योगविभागस्तु ऊर्ध्वमौहूर्तिकानन्तु
वृत्त्यर्थः। लिङ्यदि कालसमयवेलासु चेति उपपदाष्विति वचनविपरिणामेन स्पष्टार्थं लतुमुनोपवादः यजनीते नियत्का
लः पचतीत्यत्र तु न प्रैषादीनामनुवृत्तेः। अर्हे योग्ये कर्तरि गम्यमाने कृत्यचतृचो भवति त्वया कन्या वोढव्याः वहनीया
त्वं कन्यां वोढा कन्यां वहेरिति कन्यावहने योग्यस्त्वमित्यर्थः। नन्वर्हे किमर्थं कृत्यतृचो विधीयते यावता सामान्येनैव विहितत्वा
दर्हेपि भविष्यतीति चेत्। अत्राहुः। अर्हतायां योत्यायाम प्राप्ताल्लिङ् विधीयते तेन तु लिङा बाधा माभूदिति कृत्यतृचो वि
धानं न च वासरूपविधिना समावहीत सिद्धिः स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं तदप्रवृत्तेरिति धातुसंबंधे इह धातो विशेषणविशेष्यभा

राम।
८०

त्यावस्यै द्वितीयस्यैव विपरिणामात् सर्वेषु स्मिन्निति संभावनं क्रियासु योग्यताऽध्यवसायः। अलमितीति तत्त्व संभावनं समर्थ इ
ति चेत् भवति तदा लिङ् स्यादित्यर्थः। सिद्धेति सिद्धः अप्रयोगो यस्य तत्र सिद्धे अलमिति सति प्रयोगो न हि शब्दो न प्रयुज्यते तदर्थस्तु गम्यते तत्रेति
फलितोर्थः। मनोरमायां त्वलमिति संभावने सिद्धाप्रयोगश्चेदिति सूत्रयित्वा मुचितमिति स्फुटं तत्र सिद्धस्याप्रयोग इति विग्रहः। कस्याप्र
योग इत्याकांक्षायामिष्टादलं पदस्येति बोध्यं। अपि गिरिं शिरसा भिन्द्यादिति संभावनोदीलकोपिशाचः गिरिं विदारणे पर्याप्त इति संभावनात्र गम्यते
कालसामान्ये यं लिङ् लट् भावलट् अपि गिरिं शिरसाऽभेत्स्यत् अलमिति चेत् किं पायेण गमिष्यति विभाषा धातौ संभावनमुच्यते
येन तत्संभावनवचनं तस्मिन् धातौ संभावनार्थकधातावित्यर्थः। भुंजीत भवानिति अत्र पूर्वेण नित्यो लिङ्। धातौ किं संभावनवच
नस्वरूपग्रहणं माभूत् अलं तु संभावनवचने तकाचक धातोरप्रयोगादिह विभाषा न भवति भुंजीत भवान् पूर्वेणात्र नित्यो लिङ्। हेतु
हेतु विभाषेत्यस्यानुवर्तनादाह वाक्यादिति न मेच्चेदिति कृष्णनतिः सुखप्राप्तेर्हेतुः भविष्यत्येवेति लिङित्यनुवर्तमाने पुन
लिङ्ग्रहणं विधिपपतिपत्त्यर्थमिति भावः। हंतीत्यादिनलक्षणहेतोः क्रियाया इति हेतोः शतृप्रत्ययः स्यात् हननस्य पलाय
नहेतुत्वात् मेवं देवत्रातो गतो गत्याह। इति योगे वस्फुरितिः मिथ तेन विभाषेत्यने गवात्र सा शिलं चलइति पा छोरन्यतरस्यामि
ति सूत्रे भाष्ये व्यवस्थापितत्वात् त्सात्याच कैयटेन तत्रैव सूत्रे देवत्रात इति संज्ञात तत्र नुद्गतिं दो द्रा प्राहीयो अन्यतरस्यामि
तित्वं न भवति देवत्राण इति किं तु देवत्रात इत्येवा शोयदि अन्वि दिभाष्येति पातप गेलत्वं गतुः विषवाचके गर इत्यत्र न
भवति विभाषा गहण इति मत्वयो जलचरे भवतीत्याह: ज्योतिष्विन ग्रहः लक्षणहेत्वोरिति सूत्रे न चो विभाषेत्यतो विभाषे
त्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाः आयता दितिणत् प्रयोगेभ्र दिधिः शतृशानचौ न भवतः हंतीति पलायते चालवने गवा
तः अनात्र न त्वचद न भवति गोत्रः संपितं चलत इति बहुव्रीहि तथा छोरन्यतरस्यामिति संज्ञात्र इति दत्त विकल्पो न भवति
अन्यत्र तु मातापितरः लोपश्चैतन्नत्वादिविधयो मिथः परस्परमेकविषये न विकल्पं मेलतः क्रियाय कसूत्रे व्यवस्थितविभा
षाश्रयणादिति भावः। क्रियातिपत्तौ तु भूते भविष्यति च नित्यं लङ् यद्यवधि २ — लभस मुस्यत्स्यत इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ

नुनडुक्तरीत्यालभ्यत इति दिक् ननु लक्तद्धि यिवाकेरेव स्वविषये भत्यथाः किं श्रा: किमनेन सूत्रेणेत्यत आह यत्र काल इति वर्त्तमान
सामीप्य इत्यारभ्य कालान्यत्वं प्राप्येण प्रति पाद्यते तदेव चेद्भूत्वत इति भावः वर्त्तमाने एवाह्यन् यथा विद्यादौ वर्त्तमानभूतकालान्यत्वं
भत्य ये भुक्तो वा स्वकालात् प्रच्युतो भवतीति शंकां ज्ञायामाह लिङ् तत्रापीति यथा नानुतेये न गुणस्य न यन सुचितं न तु विपरीतमि
ति भावः भत्य या इति कालांतरभोजी भवतीत्यर्थः भूते लडिति एवं उपवादादर्थः अतीतेति अतीतवासकर्तायस्य दर्शनस्ये
ति वहुव्रीहिः सोमयाजीति करणे यज इति भविष्यति णिनिः अत एवाह सोमेन यक्ष्यमाण इति एवं च यद्यन् यथा विचरह शोभ्रते लट्
● इष्टा यथावित्यर्थः इत्यादावपि स्यादेतत् भाविकृत्यमासीदित्यत्र सूत्रशेषाभावविशब्दस्य भूतकालत्वे स्वीकृते सत्यतीतं भवनमि
त्यर्थो नासीद्भूतस्याप्येककर्तृकमतीतं भवनमित्यर्थोऽज्ञाया च्छा दयोर्गयत् भावि शब्दार्थस्य आसीच्छब्दे नैतत् तथ्ये
नावेतं कालोभाविनयाभवदतं तद्विशब्दार्थमसीदित्यप्योः नावश्यकर्त्तव्यः स्वीकृते तु गोमानासीदित्यत्रापि गोमानिति व्यवहारविष
यमासीदित्यर्थः स्तुवस्यनदर्थीत्यादौ भूतलक्षणया यथा यथं लडादिः स्वीकर्त्तव्यः सोमयाजी त्वन्न तु भूत एवं णिनिप्रत्यये जा
तेपि भविष्यति लुङ्लसमभिहारे सति सोमयाजीति व्यवहरिष्यमाण इत्यध्याहारेण णिनेर्भविष्यदर्थे लक्षणया वा प्रयोगो भवेदि
ति किमनेन सूत्रेणेति चेत् अत्राहुः अध्याहारलक्षणाप्रभुक्तं क्लेशं विनैव साध्यप्रयोगनिर्वाहार्थं सूत्रारंभः न हि भाविकृत्यमासी
दित्यादौ क्वचिदध्याहारादिकमपत्याभवतीति तत्र वैचनत्वीकर्तुमुचितमिति क्रियासमभिहारे लोट् इति क्रियासमभिहारे द्योत्ये वा
र्थः लोट् तु योतक इति भावः तस्य च हिस्वौ स्तः इति ननु लोट इत्यनेन तिङो लक्षयित्वा तिङामेव हिस्वौ विधीयेतां तथा सति तिङ्त
त्वात्पदत्वं लभ्यत इति गुरोप्यनृत इत्याचलध्वमो विविवाक्यशेषो पि स्वरसतः संगच्छते अन्यथा येननाप्राप्तिन्यायेन हिस्वयोस्ति
ङपवादत्वे सति लध्वमोः स्थाने तयोर्विकल्पेन विधान संभवाद्रूतवाक्यशेषो रूपवाद इति चेत् अत्राहुः लोट् शब्दस्य तिङ्
लक्षणानमाप्या असंज्ञानविरोधित्वेनोपक्रमस्य प्राबल्यात् विषयस्य तस्माश्रयेण नवाक्यशेषस्योपपन्नत्वाच्च किं च तिङामा
देशत्वे तिपृतिसृमिपां स्थाने विहितस्य हेरस्थानिवद्भावेनपित्वात् ङित्वाभावे न तु नीहीत्यत्र इहल्यघोरितीत्वं न स्यात् इह

वादिसंबंधोऽनुपपन्नः स्वार्थस्मारणेनोपक्षीणत्वात्पदार्थसंसर्गो वाक्यार्थः कारकविशिष्टाक्रियाचेति स्वीकारात् शाब्दानुगमा
दतेन णात्वोऽस्ति प्रत्ययइत्यत्र रूपपाणात्वोपदेशद्योपि भाव्यस्तेइत्यभ्युपगमेपि शब्दस्य स्वार्थप्रत्ययकारणत्वेन तु शाब्दांतरं प्रति
तथा च धातुसंबंधो वाक्ये न न तु धातोः इति तस्य वाक्यार्थत्वासंभवात् शाब्दानुशाब्दे न धात्वर्थोऽलक्ष्यते न तु धातोः कर्मणः समानकर्तृ
कादिति सन्विधौ कर्मत्वं समानकर्तृकत्वं च धात्वर्थे कारकं विशेषणमाश्रितं तथा हि पिधात्वोरर्थकारकः संबंधोऽस्ति
ति चेन्मैवं तथा हि सति परस्परसंबंधार्थबोधकानेकधातुप्रयोग एव प्रत्ययास्युस्तत्र गोमान् आसीत् गोमान् भवितेत्यादि
न सिध्येत् न ह्यत्र सन्दर्शितस्य वर्तमानंकालो वा सि वर्तमानकालोऽस्ति प्रयुज्यते न चाप्रयुज्यमानस्य धात्वंतरेण संबंधो
ऽस्ति अर्थयोः संबंधात्स्युपगमेन तु धातुद्वयाभावेपि धात्वर्थद्वयस्य सत्त्वात् गोमानासीदित्यादेनानुपपत्तिस्तदेतदभिप्रेत्याह यथा
त्वर्थानामिति विषयवद्भूपेतं वद्वचनं एकैकविषयापेक्षायां तु धात्वर्थयोरिति बोध्यः एतच्च मनोरमानुसारेण व्याख्यानं के
चित्तु धात्वोरर्थकारकसंबंधेऽभ्युपगते गोमानासीद्भवितेत्यादिन सिध्येदिति मनोरमोक्तं चिंत्यमेवात्रतत्कारणं तदा च एतस्य
वलदस्यास्त्यस्मिन्निति सत्ताया एकत्वविवर्तमानत्वयोरविवक्षितत्वात्कृत्स्नानपेक्षत्वेन शक्तिभेदः न ह्यत्र तत्र तु विधौ वर्तमाने
लडित्यादावित्र कालविशेषपरिग्रहोऽस्तीत्याह तच्चाप्यकेयत्यादि अनुगुणं तथा हि आख्येमत्य इत्यनुवर्तमाने पुनरत्र प्र
त्ययग्रहणं किमर्थमिति यात्रितिप्यम् धातुप्रत्ययानामपि संबंधेसाधुत्वं यथास्यात् गोमानासीद्भविता वेति समाहितस्केपदे
न तु तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्प्रत्ययो वर्तमानसत्ताविशिष्टप्रचंडपत्र एवातीयते नान्यस्तथा च आसीद्भवितेति ति
ङंतपदानुरोधेन गोमानित्यत्र गावोऽस्यासन् भवितार इत्यतीताभावि सत्ताविशिष्टप्रकृत्यर्थयुक्तो विहितइत्युक्तं तथा
च मतुब्विधावस्तीत्यत्र एकत्वस्याविवक्षितत्वेपि वर्तमानत्वं विवक्षितमेवेति लब्धं वगम्यते किंच दृष्टिनमान्य
युक्ते वर्तमानसत्ताविशिष्टे एव आनीयते नान्यस्तथा च आसीद्भवितेति तिङंतपदानुरोधेन गोमानित्यत्र गा
वोऽस्यासन् गावोऽस्य भवितार इत्यतीतानागतसत्ताविशिष्टप्रकृत्यर्थयुक्तो मतुप्प्रत्ययः प्रकृतसूत्रेणैव विधीयते न

ल॰को॰
उ॰ति॰
८२

82

धीयते यदि तु हिस्वौ लोटस्तर्हि पि लोडाश्रयेणालोडं लकार्यं हंतचेति तत्पर्यविकल्पः सिध्यतीति न्वेत तर्हि स्यानिज्ञावलब्लोट
धर्मकौ स्वादिस्थर्यस्यानाश्रयणात् लोडादेशकार्यात् परस्मैपदात्मनेपदतिङ्संज्ञास्तु न सिध्यंति तथा च ह्रस्वौ कृते पुनस्तद्वत्स्यता
त् लोड्डे तो हि सादिरुच्यते तु स्थानिवद्भावेन हिस्वयोर्लोडं लकार्यं स्वरविकल्पः सिध्यति क्रियासमभिहारे लोडिति वाक्याल्लोडि
त्वं तु वर्त्स्य हिस्वौ लोडिति प्रागेव व्याख्यातत्वात् लोडादेशत्वज्ञावेन परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञादेरप्यसिद्धं तीति समुच्चयेति वि
न्तोतेर्भावे एजित्यन्तु प्राग्[illegible]मिति धातोर्लोड् लोटो हि स्वौ त ध्वमोरिति विषयेत्यर्थः यथाविध्यनुप्रयोगः सर्वस्मिन् क्रियासमभिहारविष
ये श्रममसंख्याकारकादीनां हिस्वांताद्यप्रतीतेस्तद्बोधनायानुप्रयोगो न्याय्यत एव सा प्रसक्तदनुवादेन यथाविधीति नियम्यते तथा
च पत्ते मा प्रस्था नियमनाय याहि याहीति गच्छतीत्यादि न भवति यद्यप्यन्यतरस्यां सर्वार्थं प्राप्ता विस्तारो नियमशब्देन परिसंख्या
व्यवह्रियते सर्वनामस्थाने चेत्यादिना शीनतिनो च दीर्घप्राप्ते रन्यत्र लनिह्वलि परत्वाज्ञ्यापि हृकदाचिद्यातीत्यस्य क
दाचित्कृ छ्लीत्यस्य कदाचित्कृ छ्लीत्यस्यानुप्रयोगे प्राप्ते यथाविध्यनुप्रयोगमनाप्राप्त परिभ्रष्णीयन्नीहोनवहंतीत्यादिव विधी
यत इति नियमविधिरेव एतेन मीमांसकाप्रसिद्धनियमविधिः [illegible] प्रसिद्ध इति वदंतः परीस्ता क्रियाचारतिर्द्वंवाल्लिङ्ग हि
रूपक्रियाया व्याख्यात इति शब्दस्त्विति ——— नन्विति शब्देन व्यवधानात् [illegible] तीत्यस्यानुप्रयोगत्वं कथमिति चेत् अत्रा
हुः अनुप्रासस्य हानुवादिमात्र यरन्ना [illegible] विपरीत प्रयोगयोरिह प्राप्तिः एतच्च भाष्यभाकारीयोदाहरणस्तत्प्रत्याख्या
नाभ्यां निर्णीयते न च समुच्चये ध्यनुप्रयोग इति तु यथाविधीति नियमार्थं स्वीकर्तव्य मेवेति अन्यथा याहि याहीति गच्छ
त्यादिस्यादिति वाच्यं यस्माल्लोड्विधिस्तस्मादेति वा तिङं तस्यैवोपस्थितत्वेनानुप्रयोक्तुमर्हत्वान्नानूपस्थितत्वे नीतुम
ये[illegible] नित्वक [illegible] तिङंतस्यानुप्रयोगार्हत्वेति अत एव स्वं स्वरूपशब्दस्येत्यपि सूत्रं प्रत्याख्यातं भाष्यकारेण
अग्निर्हगित्यादौ विधिवाक्यगतं सांगारवाचकाग्निशब्दादेरुपस्थितत्वात्तस्य विध्यागेनानुपस्थितत्वान्न्यादिशब्देभ्योढगा
दिर्न भवति एवं चास्मिन्प्रत्याख्याते यथाविध्यनुप्रयोग सूत्रे मीमांसक प्रसिद्धनियमविधेः स्थितोदाहरणमन्यदन्वेषण
सामान्यवचनस्येति विशेषस्योक्तत्वात्तत्रैकदेशस्य सर्वस्मिन्निति पदस्यैवैयर्थ्यमस्तु नामयथा ४।५

राम॰
८२

हीत्य त्र्युच इति लीडागमे त्र वीहीति स्यात् तस्थाप्यन्तु स्तत्तह इति रामागमे त्रणोहीति स्यात् किंचलादेशामेवपरस्मैपदित्सन
पदसंज्ञेन तु लादेशा तिङादेशानामिति सर्वेषां तिङामावपि हिस्वौ पर्यायेण स्यातां न तु तिबादीनां हिस्तङां स्व इति पदव्यवस्था
या ललस्य लकारस्यैवादेशौ हिस्वौ न तिङामित्यव स्यस्यौ कर्त्तव्यामिति नन्वेवं दयोरपि लः परस्मैपदमिति परस्मैसंज्ञा स्यात् तस्य
परस्मैपदित्वप्र एव हिस्वौ स्यातामतश्राह लोचेति अयंभावः लोटो हिस्वौ इति वाक्ये क्रियासमभिहारे लोडिति वाक्याल्लोडित्य
नुवर्त्तते तत्र हिस्वाविति स्थस्य विशेषणं न च हिस्वौ लोटो भवत इति सामर्थ्याल्लोट्धर्मकाविस्यर्थः संपद्यते तथापि मुख्यो लोट्
संबंधिनो धर्मस्य पत्व यत्व स्यातिदेशो व्यर्थः स्थानिवत्त्वेनैव तत्सिद्धेः किंतु स्थानिवद्भावलब्धलोट्व्यपदेशकौ तिङ्भूतौ हि
स्वौ लयोरेव धर्मे इहातिदिश्यते इति सिद्धमिदं एवं च लोटो हिस्वाविति वाक्ये पूर्ववाक्यात् लोडग्रहणं नानुवर्त्तनीयमित्याकूतं ति
ङ पश्ये वेति तेन पदत्वं लिङः ति ह्या इति च भवति हिस्वविधानसामर्थ्यात् पदि हि पुरुषसंज्ञे स्वपि स्यातां तर्हि युष्मत्सामानाधिकरण्ये
एकत्वे च सत्येव हिस्वाभ्यां भाव्यं तत्र च व्यर्थो हिस्वविधिरिति भावः हिक्त्वादि स्वो भावकर्मकर्तृ विति उक्तं च केपटे नापि हिशब्द
स्यकर्त्तृनार्थः स्यात् सकर्मकस्य तु भावकर्मकर्त्तारः इति अत्र नवा अत्रेत्युक्ते रत्यादेः कपत्व च क्रियासमभिहारे लोडयं स्वार्थिक एव
नत्वास्मिन्लोडिति कर्माणि चेत्यार्थो नाम्रुपेयः प्रयोजनाभावात् पदि तु हिशब्दस्य कर्त्रर्थः स्यात् पुनः पुनरत्ति पयेन वा
यानेस्थले स्यार्थः इति वक्ष्यमाणग्रंथः स्वरसतो न संगच्छेत तथा हि पाहीत्यादौ तु कर्त्तादिप्रतीतिया तीत्यादि समभिहारेण सु
लभैव यथा एधां चक्रे इत्यत्र लडादेशाः ख्यागेन त्यागः परस्मैलेतु का मंत्रसं व्यप्रतीत्यभावे पि चक्रे इत्यनुप्रयोगवशेन भव
तीत्याङः स्यादेवत्र क्रियासमभिहारे हिस्वौ लोड्वाचतध्वमोरिति सत्तमस्तु तथा च हिस्वौ लोटो न भव लोड्धर्मकाविस्यर्थः
पूर्वोक्तरीत्या स्यादिति सर्वेपरिसिद्धौ किमनेन लोट इति ग्रन्थं तकरणेनेति चेत् अत्राहुः हिस्वयोर्यदि लोट्स्थानिकत्वं न स्वी
क्रियते तर्हि तयोर्लोडादेशत्वाभावेन इहत्यघोरित्यादि प्रवृत्त्या लुनीहि लुनीहीत्यादि सिद्धावपि हिस्वां तस्य लोडन्तत्वं न सिध्ये
त् तथा च हंतचेत्यनुदात्तविकल्पो न स्यात् हंत प्रलुनीहीत्यं लुनाति एवं च लोडन्तत्वेन [illegible] लाभार्थं लोटो हिस्वाविति वि

यमिति दिक् एवमिति याहि याहीति यातः याहि याहीति यांतीत्यत्र विशेषेत्यमित्यर्थः पठेरिति बाधनध्वमो विति पुनःत्वात् हिस्वा
भावपदेइत्यर्थः तध्वमोरित्यर्थेन वाह्येन मध्यमपुरुषबहुवचनं गृह्यते धेसाहचर्यात् यद्यपि ध्वमित्यस्य स्थाने पदत्वमस्ती
ति तहत्साहचर्येतप्यमपुरुषैकवचनस्य ग्रहणं प्राप्नोति तथापि बहुवचनत्वमध्यमत्वरूपधर्माभ्यां प्रथमं मध्यमपुरुषबव
हुवचनमेव ग्रहस त इत्याशयेनोदाहरति यातयातेति वयमिति अस्यापि लोटो लङ्वत्त्वात्तस्थस्थमिपामिति याते त्यत्र थ
स्य तादेशः विध्यादिलोड्विषये त्वनुप्रयोगेपि थस्य तादेशप्रवृत्तेः एवं यातेत्यनुप्रयोक्तव्यं अधीध्वे इति विध्यादिलोड्विषये
तु समाभ्यां वा प्राप्ति तिप्रवृत्ते वधीध्वमित्यनुप्रयोक्तव्यं भावकर्मणोस्तु भूयतां भूयस्वेति भूयते पच्यस्व पच्यस्वेति पच्यते इत्या
द्युन्नेयं समुच्चयेऽन्यतरस्यामिति सूत्रे क्रियासमभिहार इत्यननुवर्तनात् द्वित्वमप्रसक्तमेवोदाहरति सक्तून् पिब धानाः खा
देति अभ्यवहरस्येति विध्यादिलोड्विषये त्वभ्यवहरतेत्यनुप्रयोक्तव्यं एवमभ्यवहरध्वे इत्यत्राप्युक्तविषये अभ्यवहरध्वमित्य
नुप्रयोक्तव्यं पठे स्वाविति पिबतादेत्यभ्यवहरध्वमुं त्वत्रा स्वादस्वेत्यभ्यवहरध्वे इत्युदाहार्यम् लवनाहीति आदिशब्देन
मोषणहरणमाहो अनुक्तत्वभ्युपगमे बाधमाह लोडंतस्येति भ्रमस्वेति पुरुषांशे वचनांशे च लोडंशे तु प्रथमे वेति भावः
एवमुक्तोदाहरणेषु हिस्वौ लेषु तिङन्तत्वं यथायथं परस्मैपदात्मनेपदत्वं च सिद्धं पुरुषवचने संज्ञे तु विपानस्तामप्यां द्वित्व
योनस्त इत्युक्तमिति सर्वं सुसिद्धिः ॥ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीवामनेन्द्रस्वामिचरणारविंदसेवकज्ञाने
न्द्रसरस्वतीकृतौ सिद्धांतकौमुदीव्याख्यायां तत्त्वबोधिन्याख्यायां तिङन्तप्रकरणं संपूर्णं ॥ राम राम कृष्ण कृष्ण ॥

ऽ। ० ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ

84